

National Conference On

ICSSR- WRS Sponsored
Indian Council of Social Science Research

Sustainable Rural Development for Better India

4th March, 2025

Under the Flagship Programme by
Ministry of Education, Govt. of India

**MKLM's B.L. Amlani College of Commerce and Economics &
M.R. Nathwani College of Arts, Mumbai Vile Parle (W).**

**Girivasi Seva Mandal Kalyan Murlidhar Nanaji Mohite Guruji
College of Arts, Commerce, and B.M.S. Khodala Jogalwadi**

**Reena Mehta College of ASC and Management Studies,
Bhyander.**

Editor-in-Chief : Dr. Anil Patil

ICSSR- WRC SPONSORD

NATIONAL CONFERENCE ON

Sustainable Rural Development for Better India

Under the Flagship Programme by
MINISTRY OF EDUCATION, GOVT. OF INDIA

4th March, 2025

Organized By

Grivasi Seva Mandal Kalyan's
Murlidhar Nanaji Mohite Guruji College of Arts, Commerce and B.M.S.
Khodala- Jogalwadi, Tal. Mokhada, Dist. Palghar

In collaboration with

MKLM'S
B.L. Amlani College of Commerce and Economics
M. R. Nathwani College of Arts
JVPD Scheme, Ville- Parle (West) Mumbai- 56
&
Reena Mehta College of ASC and Management Studies
Mira- Bhyandar

Editor- In- Chief

Dr. Anil Patil

Taran Publication

International Journal of Multidisciplinary Research and Technology
ISSN 2582-7359
Peer Reviewed Journal
Impact Factor 6.325

JOURNAL DETAILS

Name of Journal	International Journal of Multidisciplinary Research and Technology
e-ISSN	2582-7359
Subject	Multidisciplinary
Publisher	Taran Publication
Impact Factor	6.325
Website	www.ijmrtjournal.com
Contact Number	8950448770, 9996906285
Country of Publication	India

INDEX

Sr. No.	Title/Author	Page No.
1.	AGRARIAN JUSTICE AND LAND REFORMS: A CRITICAL ANALYSIS OF POLICIES AND PRACTICES <i>Mr. Anant Kadam, Ms. Prof. Chandrabhabha Nikam</i>	1
2.	LACUNAE IN LAND ACQUISITION PROTOCOLS: TRIBAL DISPOSSESSION AND THE LIMITS OF PESA (CASE STUDY OF PALGHAR DISTRICT, MAHARASHTRA) <i>Adv. Prasad Choradia</i>	7
3.	RESEARCH PAPER ON AGRO TOURISM BUSINESS: A KEY DRIVER OF SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT <i>Asst. Prof. Kadu Mahendra Jivan</i>	16
4.	ROLE OF EXHIBITION IN THE DEVELOPMENT OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP <i>Ms. Shravani D. Shigwan, Ms. Sadhana A. Yewale</i>	22
5.	A STUDY ON THE ROLE OF PUBLIC LIBRARIES IN RURAL DEVELOPMENT <i>Mr. Machindra K. Wakchaure</i>	25
6.	NABARD INITIATIVE TOWARD SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT FOR BETTER INDIA <i>Mr. Pradip Chandramani Mohite</i>	32
7.	THE ROLE OF TECHNOLOGY AND E-COMMERCE IN TRANSFORMING THE INDIAN COMMUNITY <i>Mr. Nilesh S. Sarkte</i>	42
8.	डहाणू तालुक्यातील कृषी विज्ञान केंद्राचे ग्रामीण विकासातील योगदान <i>डॉ. नितीन विश्वनाथ खरात ., कुमारी मयुरी एमतांबे .</i>	45
9.	ग्रामीण भागातील आगरी समाजातील शेतीचे महत्त्व <i>प्रा.डॉ. भुवनेश हरिश्चंद्र बारी, कु. रणजीत तुकाराम म्हात्रे</i>	49
10.	शेती क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी जैविक तंत्रज्ञान <i>डॉ. रमेश पदु म्हात्रे</i>	53

11.	मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी जमातीची स्थलांतराची समस्या प्रा. संतोष लक्ष्मण फुफाणे	56
12.	आरोग्य आणि स्वच्छता सौ. सुजाता पीटर तुस्कानो	62
13.	ग्रामीण प्रशासन आणि पंचायती राज प्रा. सोनल विनोद सावर	75
14.	व्यापारी प्रदर्शनांमुळे ग्रामीण महिलांच्या व्यक्तीमत्वात झालेला बदल श्वेता चंद्रकांत काळे आणि नरेंद्र निलेश सुर्वे	89
15.	एकलव्य मॉडेल रेसडेन्शियल स्कूल योजनेचे आदिवासी वद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने फायदे-तोटे अभ्यासणे सौ माधवी अनिल गमरे, डॉ. रमेश म्हात्रे	91
16.	आदिवासी भागातील रोजगारासाठी होणाऱ्या स्थलांतर, आणि रोजगार हमी योजना सहसंबंध, संदर्भ पालघर -तालुका जिल्हा -जव्हार -, प्राध्यापकअनंत रावसाहेब आवळे -	95
17.	ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या. प्रा. भोये दिलीप यशवंत	97
18.	प्रकया उद्योग निर्मती मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींच्या वकासात महत्वाची भूमिका (करवंद फळ) Prof. Navnath P. Shinagave	101
19.	ग्रामीण वकासातील आंबेडकरी सामाजिक सुधारणा चळवळी एक चकत्सक अभ्यास प्रा. प्रवर्तन संजय काशीद	105
20.	ग्रामीण वकास आणि पंचायत राज प्रा. अहिरे माधुरी संजय	110
21.	शक्षण, शासक व समाज प्रयत्नातून आदिवासी समाजात झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाचे अध्ययन संदर्भ जव्हार तहसल जिपालघर . डॉ. अनिल नारायण पाटील .	116
22.	शेतजमीनीच्या विक्रीमुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा चिकीत्सक अभ्यास प्रा. यशवंत जेटू शिंदे	124

23.	स्थलांतरित आदिवासी कुटुंबांच्या समस्या डॉ.प्रकाश वण्णू घरत .	128
24.	सार्कचे भारतातील आर्थिक विकासातील योगदान डॉ. संते लालचंद्र रामचंद्र	131
25.	मोखाडा तालुक्यातील आरोग्य व स्वच्छता वषयक समस्याचे अध्ययन डॉ. वलास महाले ., दिपक नाना कडलग	135

AGRARIAN JUSTICE AND LAND REFORMS: A CRITICAL ANALYSIS OF POLICIES AND PRACTICES

¹Mr. Anant Kadam, ²Ms. Prof. Chandraprabha Nikam

¹Institute of Indigenous Studies & Administration

²College of Social Work, Nashik

Abstract

Land reforms have been a cornerstone of India's agrarian policies, aiming to provide equitable land distribution and secure tenure for marginalized communities. This research examines the unfinished tasks in land reforms, focusing on land ceiling policies, tenancy rights, tribal land alienation, modernization of land management, and the impact of common property resource management. By analyzing data from government reports, surveys, and workshops, this study presents a qualitative assessment of challenges and proposes actionable recommendations for inclusive land governance.

Keywords: Land reforms, agrarian policy, tenancy rights, tribal land, land ceiling, land management, common property resources

Introduction

Land remains a crucial resource in India, determining economic stability and social equity. Despite various land reform initiatives, challenges persist, particularly in land ceiling implementation, tenancy laws, and land alienation among vulnerable groups. Historically, land reforms in India have been implemented to redistribute land among the landless and provide tenure security. However, loopholes in policies and implementation failures have resulted in continued land disparities. The agrarian crisis, exacerbated by economic liberalization and rapid industrialization, has led to significant land conflicts. This study investigates the gaps in land reforms and evaluates the efficiency of existing policies in addressing rural distress and inequality.

Land reforms are deeply interconnected with food security, social justice, and economic growth. The government has taken several steps to improve land governance through digitization of records, establishment of land tribunals, and enforcement of tenancy laws. However, these initiatives often fail to achieve their intended objectives due to bureaucratic inefficiencies, political interventions, and inadequate legal frameworks. This paper aims to explore these challenges and suggest feasible solutions that can facilitate a more equitable land distribution system in India.

Methodology

This research adopts a qualitative approach, utilizing government reports, committee findings, and field studies. The primary sources of data include reports from the Ministry of Rural Development, National Sample Survey Office (NSSO), and various land reform committees. Additionally, case studies from different states provide insight into regional disparities and effectiveness of land reforms.

The study employs thematic analysis to understand policy impacts, governance challenges, and community responses. Historical records and comparative studies across different states are analyzed to identify patterns and inconsistencies in land management policies. Furthermore, statistical tools are used to interpret land ownership distribution, tenancy rates, and effectiveness of government schemes.

Data Analysis

Land reforms in India have been a crucial policy intervention aimed at redistributing land, securing tenure, and improving agricultural productivity. The historical context of land reforms dates back to post-independence policies that sought to abolish intermediaries and ensure equitable land distribution. Despite

legislative efforts, gaps remain in enforcement, leading to disparities in land ownership, tenancy rights, and access to common property resources.

The need for comprehensive land reforms arises from the continued rural distress, increasing land fragmentation, and challenges posed by rapid urbanization and industrialization. Various states have had different experiences with land reforms, with some achieving significant progress while others lag behind due to bureaucratic inefficiencies and political resistance. In particular, the lack of accurate land records, informal tenancy arrangements, and unauthorized land conversion have exacerbated inequities in the agrarian sector.

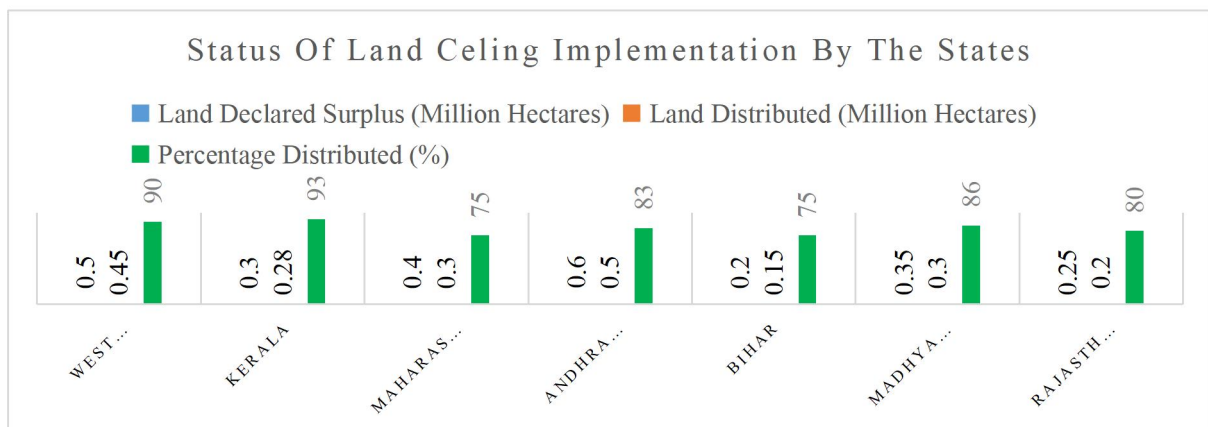
The data used in this study is derived from official reports, field surveys, and secondary literature. The analysis focuses on key areas such as land ceiling implementation, tenancy reform challenges, tribal and Dalit land alienation, modernization of land records, decline in common property resources, and conversion of agricultural land for non-agricultural purposes. This background provides the necessary foundation to understand the complexities of land reform policies and the socio-economic implications of their implementation.

1. Land Ceiling and Redistribution

Land ceiling laws were introduced to prevent the concentration of land among a few individuals. Data from government reports indicate that approximately 2.7 million hectares of land were declared surplus, but only 1.9 million hectares were successfully distributed among landless farmers. The gap in implementation can be attributed to legal battles, bureaucratic delays, and powerful landowners using loopholes to retain excess land.

The inefficiency of land redistribution has resulted in continued socio-economic disparity in rural India. Many beneficiaries do not have proper legal documentation, making them vulnerable to eviction. The presence of benami transactions (fraudulent land deals) has further complicated the issue, allowing landowners to circumvent ceiling laws. The data suggests that states with strong political will, such as West Bengal and Kerala, have achieved better results in land redistribution, whereas others lag behind due to weak enforcement mechanisms.

Chart 1: Status of Land Ceiling Implementation by State

(A comparative table showcasing the extent of land ceiling implementation in different states.)

West Bengal has successfully distributed 90% of its declared surplus land, amounting to 0.45 million hectares out of 0.5 million hectares, making it one of the top performers among the analyzed states in terms of land distribution. Kerala further exemplifies efficient land reform with an impressive 93% distribution rate, having distributed 0.28 million hectares of its 0.3 million hectares of declared surplus land. Maharashtra, on the other

hand, displays a moderate distribution efficiency of 75%, distributing 0.3 million hectares out of 0.4 million hectares, which is lower compared to Kerala and West Bengal.

Andhra Pradesh has distributed 0.5 million hectares of its 0.6 million hectares of surplus land, achieving an 83% distribution rate that signifies a commendable effort in land distribution policies. Bihar mirrors Maharashtra with a 75% distribution rate, distributing 0.15 million hectares of its 0.2 million hectares of surplus land, suggesting room for improvement to reach distribution levels similar to those in Kerala and Andhra Pradesh.

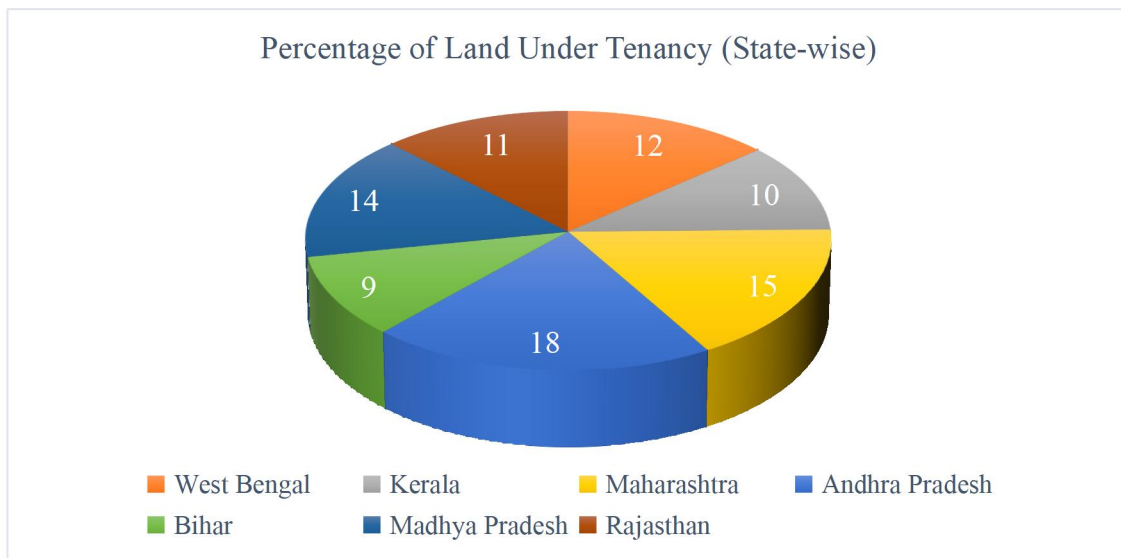
Madhya Pradesh stands out with an 86% efficiency in land distribution, having distributed 0.3 million hectares out of 0.35 million hectares, reflecting a relatively high level of land redistribution efficiency. Lastly, Rajasthan, with an 80% distribution rate, has distributed 0.2 million hectares of its 0.25 million hectares of surplus land, indicating solid efforts in redistributing surplus land. Overall, Kerala leads in efficient surplus land distribution, followed closely by West Bengal and Madhya Pradesh, while states like Bihar and Maharashtra indicate areas for improvement.

2. Tenancy and Homestead Rights

Tenancy laws in India vary by state, leading to inconsistencies in tenant rights. Informal tenancy persists, affecting nearly 11.5% of rural households (NSSO, 2004). Many tenants do not have formal agreements, making them vulnerable to arbitrary evictions and exploitation by landlords.

Legalizing tenancy has been proposed as a solution to improve land access for marginalized groups. However, landowners fear that formalizing tenancy will lead to land loss, discouraging them from renting land to small farmers. The study finds that states such as Andhra Pradesh and Maharashtra have experimented with tenancy reforms, yet challenges remain in ensuring fair rent and security of tenure.

Chart 2: Percentage of Land Under Tenancy (State-wise)

3. Tribal and Dalit Land Alienation

Land alienation among tribal and Dalit communities is a significant concern. Historical injustices and large-scale displacement due to development projects have disproportionately affected these communities. It is estimated that 40% of displaced individuals due to infrastructure and industrial projects belong to Scheduled Tribes.

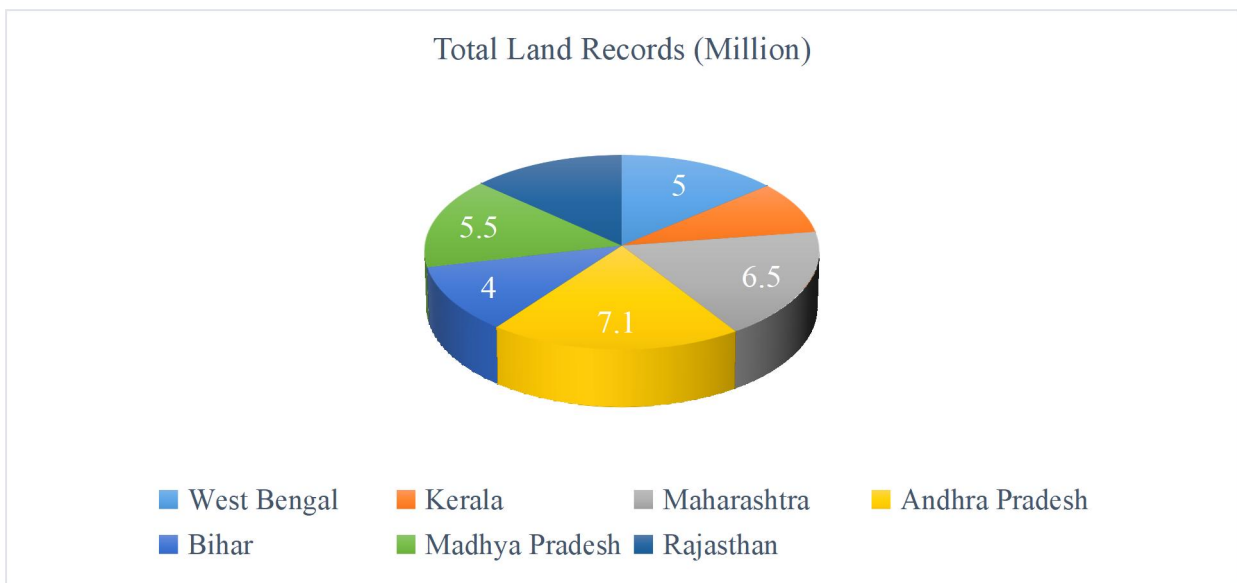
Despite protective laws such as the Panchayats (Extension to the Scheduled Areas) Act (PESA) and the Forest Rights Act (FRA), implementation gaps exist. Many tribal communities lack awareness of their rights and struggle with bureaucratic hurdles in claiming land titles.

4. Modernization of Land Management

Efforts to modernize land records have seen progress, but inconsistencies persist. Digitization of land records is a key initiative under the Digital India Land Records Modernization Programme (DILRMP). However, outdated manual records, lack of coordination between state agencies, and corruption have slowed the process.

The implementation of GIS mapping and blockchain technology in land records management could enhance transparency. The study suggests that ensuring community participation in land surveys and record verification will be essential for accurate documentation.

Chart 3.: Progress of Land Record Digitization by State

(Data comparing the progress of digitization efforts across different states.)

The data provided represents the digitization status of land records across various Indian states. Here's a brief analysis of the statistics:

1. Kerala and Andhra Pradesh have the highest percentage of digitized land records at 94%. This indicates a strong move towards digital transformation in these states, with Andhra Pradesh having a larger number of total records compared to Kerala, which shows a significant volume being managed digitally.
2. West Bengal, Maharashtra, and Madhya Pradesh have relatively high digitization percentages, ranging between 89% and 90%. Maharashtra leads among these in terms of the total volume of land records at 6.5 million, closely followed by Madhya Pradesh at 5.5 million.
3. Rajasthan has digitized 85% of its land records, which is slightly lower compared to the others, indicating possible room for improvement in reaching higher digitization levels.
4. Bihar has the lowest digitization percentage at 80%, indicating significant room for growth. With 4 million total land records, enhancing digitization efforts could streamline processes and improve

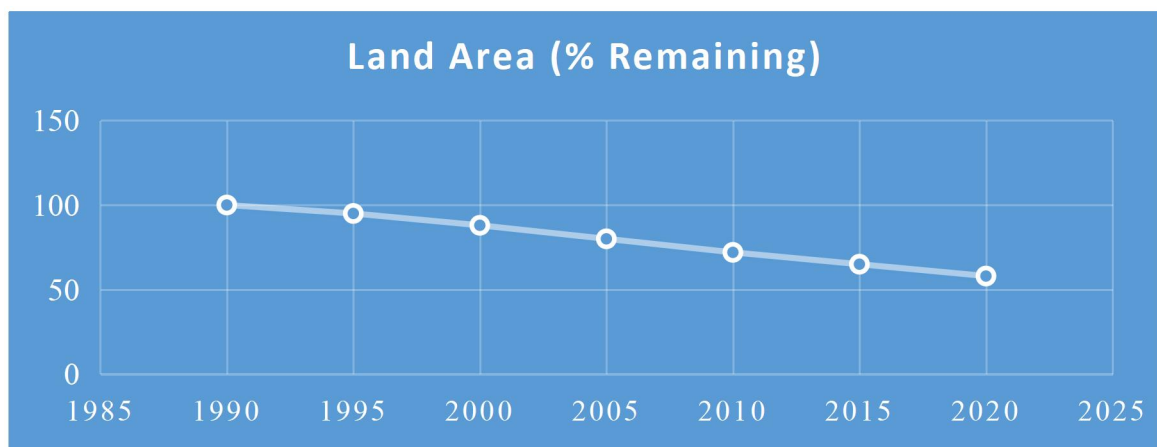
accessibility. Overall, Kerala and Andhra Pradesh are leading in terms of digitization percentage, while Maharashtra and Andhra Pradesh handle a significant volume of records effectively.

5. Common Property Resources and Agricultural Land Conversion

Common property resources (CPRs) play a crucial role in sustaining rural livelihoods. Data indicates a 31% decline in CPRs over the last decade due to encroachments, privatization, and land conversions for industrial use. The shrinking of grazing lands has adversely affected pastoral communities, leading to economic hardships.

The rapid conversion of agricultural land to non-agricultural purposes is another pressing issue. Urbanization, infrastructure development, and real estate expansion have contributed to the reduction of cultivable land. The study finds that states such as Haryana and Gujarat have witnessed high rates of agricultural land conversion.

Chart 4: Decline in Common Property Land Area (1990-2020)

(Graph illustrating the decline in common property land over time.)

Common property land area declined consistently from 1990 to 2020, with an average annual rate of decline of approximately 1.4 units. This steady decline, potentially driven by urbanization and agricultural expansion, necessitates sustainable management practices and conservation strategies.

Results and Observations:

The findings of this study indicate that land reforms in India continue to be an unfinished agenda. Despite several policy measures, implementation gaps remain prevalent, leading to persistent inequalities in land ownership and access.

- Inconsistencies in Land Ceiling Enforcement:** The analysis shows that land ceiling laws have not been effectively implemented across all states. While some states, such as West Bengal and Kerala, have successfully redistributed land, others have failed due to legal loopholes, administrative inefficiencies, and lack of political will. Many landowners have managed to retain surplus land through benami transactions, and legal battles over ceiling surplus land continue to delay effective distribution. This has led to large-scale disparities in land ownership, limiting the impact of redistributive policies.
- Challenges in Tenancy Reforms:** Informal tenancy continues to be a major issue, affecting nearly 11.5% of rural households. In many states, tenancy laws either prohibit leasing or fail to provide security for tenants, resulting in high levels of informal agreements. This makes tenants vulnerable to exploitation and eviction, restricting their ability to invest in long-term agricultural productivity. In states such as

Andhra Pradesh and Maharashtra, experiments with tenancy reforms have shown potential, but widespread adoption remains slow due to resistance from landowners.

3. **Tribal and Dalit Land Alienation:** Tribal and Dalit communities continue to face challenges in securing land rights. The study reveals that nearly 40% of displaced individuals due to industrial and infrastructure projects belong to Scheduled Tribes. Despite protective laws such as the Panchayats (Extension to the Scheduled Areas) Act (PESA) and the Forest Rights Act (FRA), many tribal communities struggle with bureaucratic red tape, lack of awareness, and powerful vested interests that hinder their access to land. Cases in Jharkhand and Chhattisgarh highlight the need for stricter enforcement of these laws to protect tribal land.
4. **Digitization of Land Records and Modernization Challenges:** The digitization of land records has progressed under the Digital India Land Records Modernization Programme (DILRMP), yet inconsistencies persist. Many land records are outdated, incomplete, or incorrect, leading to disputes and difficulties in land transactions. Although GIS mapping and blockchain technology have been proposed as solutions, implementation remains patchy. The study highlights that community involvement in land record verification is essential to ensure accuracy and prevent fraudulent claims.
5. **Decline in Common Property Resources (CPRs):** Common property resources such as grazing lands, forests, and water bodies have declined by 31% over the past three decades. This decline has negatively impacted rural livelihoods, particularly for pastoral and tribal communities that depend on these resources. Encroachments, privatization, and industrial expansion have further reduced access to CPRs, leading to economic hardships. States like Rajasthan and Madhya Pradesh have witnessed significant loss of CPRs, necessitating stronger policies for their protection and sustainable use.
6. **Conversion of Agricultural Land for Non-Agricultural Use:** The rapid conversion of agricultural land to non-agricultural purposes, driven by urbanization, infrastructure development, and industrialization, is a major concern. This trend has led to reduced cultivable land, impacting food security and rural employment. The study finds that states such as Haryana and Gujarat have experienced high rates of agricultural land conversion. A more balanced approach is needed to ensure that land conversion does not compromise agricultural sustainability and rural livelihoods.

Conclusion

Despite past efforts, land reforms in India remain incomplete. Addressing governance inefficiencies, protecting vulnerable communities, and modernizing land records are critical for achieving equitable land distribution. Policy recommendations include stricter land ceiling laws, formalized tenancy rights, and stronger community participation in land governance.

References

1. Government of India. (2008). *Committee on State Agrarian Relations and the Unfinished Task in Land Reforms: Report*. Ministry of Rural Development.
2. National Sample Survey Office. (2004). *Household Ownership Holdings in India*. Government of India.
3. Panchayats (Extension to the Scheduled Areas) Act, 1996, Government of India.
4. Forest Rights Act, 2006, Government of India.
5. Digital India Land Records Modernization Programme (DILRMP), Ministry of Rural Development, Government of India.
6. Sharma, R. (2018). *Land Reforms and Rural Development in India: A Critical Analysis*. Economic and Political Weekly, 53(4), 45-60.
7. Desai, M. (2020). *The Role of Land Tenancy in Agricultural Productivity: A Study of Indian States*. Journal of Rural Studies, 67, 112-127.
8. Verma, P. (2019). *Land Rights and Tribal Displacement in India*. Indian Journal of Social Justice, 14(2), 98-120.
9. Singh, A. & Bose, R. (2021). *Modernizing Land Records in India: Challenges and Opportunities*. International Journal of Geospatial Studies, 8(3), 55-72.

LACUNAE IN LAND ACQUISITION PROTOCOLS: TRIBAL DISPOSSESSION AND THE LIMITS OF PESA (CASE STUDY OF PALGHAR DISTRICT, MAHARASHTRA)

Adv. Prasad Choradia

Research Scholar
Research Centre in Rural Development
St. Gonsalo Garcia College of Arts and Commerce
Vasai, Dist. Palghar – 401201

Abstract

This research paper investigates the gaps in the protocols for land acquisition in India, particularly as they pertain to tribal communities in Palghar District, Maharashtra. While the PESA Act (Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996) was introduced to safeguard tribal rights, its inconsistent implementation in the face of large-scale infrastructure projects has led to widespread dispossession of tribal lands. The research examines how the PESA Act's provisions are often bypassed, leading to further alienation of tribal communities during the acquisition process. It highlights the consequences of large projects such as expressways, bullet train corridors, and industrial parks for the tribals, revealing gaps in policy enforcement. Through case studies, the paper underscores the importance of stronger legal safeguards to ensure that tribal rights are protected, and meaningful consultation is provided before acquiring their lands.

Keywords: Tribal Dispossession, Land Acquisition, PESA Act, Scheduled Areas, Gram Sabha, Infrastructure Projects, Tribal Rights, Compensation and Rehabilitation, Palghar District, Legal Framework

1. Introduction

Land acquisition, particularly for large government or corporate projects, has always been a contentious issue in India, especially for marginalized communities like tribals. In regions like Palghar District, Maharashtra, which is home to a large tribal population, such projects lead to significant displacement and loss of livelihood. This problem is compounded by the weak implementation of legal frameworks meant to protect tribal rights, such as the Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act (PESA) 1996, which was designed to empower tribal communities by ensuring their participation in decision-making regarding land use.

While PESA was conceived as a safeguard for tribals, its actual implementation in regions like Palghar has been inconsistent. The Act mandates the involvement of Gram Sabhas (village assemblies) in decisions related to land acquisition and resource management. However, in practice, tribal communities often face coercive displacement due to powerful industrial and governmental interests. This paper investigates to what extent PESA is effectively protecting the land rights of tribals in Palghar, examining how land acquisition protocols contribute to tribal dispossession, and identifying the lacunae in the legal framework.

This study specifically focuses on understanding:

- To what extent does the PESA Act protect tribal communities during land acquisition?
- What are the gaps in the land acquisition protocols that continue to lead to tribal dispossession?
- How do large-scale infrastructure projects impact tribal communities in Palghar District, and what are the consequences of inadequate implementation of PESA?

2. Background

2.1 Land Acquisition Acts in India: Land acquisition in India has historically been governed by the Land Acquisition Act of 1894, which allowed the government to forcibly acquire land for public purposes. The Act did not take into account the rights of the displaced, particularly those from marginalized communities like tribals. This led to a series of protests and legal battles, as many tribals were dispossessed without adequate compensation, rehabilitation, or even consultation.

In 2013, the Right to Fair Compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation, and Resettlement Act (LARR) replaced the 1894 Act, aiming to ensure fair compensation and rehabilitation for the displaced. Despite these reforms, the Act still left many gaps when it came to protecting the interests of tribal communities. The Act included provisions for the social and economic rehabilitation of the displaced, but in practice, these measures often proved insufficient for tribals, particularly in remote and underdeveloped areas like Palghar.

2.2 Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996 (PESA): The PESA Act was enacted to extend the provisions of the 73rd Constitutional Amendment (1992) to Scheduled Areas, which primarily affect the tribal and indigenous populations of India. To address the concerns of tribal communities, the Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act (PESA) was passed in 1996. The Act applies to Scheduled Areas (tribal regions) and empowers Gram Sabhas to approve land use decisions, including those related to mining, land acquisition, and forest management. It provides tribals with the right to own and manage land and resources, with an emphasis on self-governance and decentralization. This law aims to give more control to the local Gram Sabhas (village councils) in tribal areas over matters concerning land, water, forests, and other natural resources. Under PESA, tribal communities are meant to exercise local self-governance and have the right to approve or reject development projects, ensuring that their traditional governance systems are respected.

However, the effectiveness of PESA has been severely hindered by weak enforcement and insufficient political will. Although the law mandates that tribal communities should have a say in decisions affecting their land, the implementation of these provisions remains uneven. In many cases, local governments and corporations have bypassed the Gram Sabhas, leading to dispossession without adequate consultation or consent.

2.3 Tribal Dispossession in Palghar: Palghar, part of Maharashtra's tribal belt, is home to a significant population of Adivasis (tribals), particularly in rural and forested areas. These communities rely on agriculture and forest resources for their livelihoods. However, large-scale infrastructure projects, including like Mumbai-Vadodara Expressway, Bullet Train corridor, proposed Vadhvan deep seaport, and other Mega Industrial Projects have led to widespread land acquisition, often in violation of PESA.

Despite being a Scheduled Area, the enforcement of PESA in Palghar has been weak, with reports of tribal communities being displaced without their consent or without being adequately compensated. This has sparked tensions between the local tribal population, the state government, and corporations, with the tribals finding themselves increasingly alienated from their ancestral lands.

3. Literature Review

Tribal land dispossession in India, driven by state-led development projects, represents a critical intersection of legal, socio-economic, and historical inequities. This section synthesizes existing scholarship on the institutional marginalization of tribal communities, the limitations of legal safeguards like the Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act (PESA), and the socio-economic consequences of displacement, with a focus on Palghar District as a case study.

3.1 Historical and Legal Foundations of Dispossession

The systemic marginalization of tribal communities in India is rooted in colonial and post-independence land acquisition laws. Choudhury (2006) argues that colonial-era frameworks designated tribal territories as “wastelands” or “forests,” enabling state appropriation for infrastructure and resource extraction. Post-independence laws, such as the Land Acquisition Act of 1894 (retained until 2013), perpetuated this legacy by prioritizing state control over tribal land rights. These legal mechanisms institutionalized dispossession, framing tribal lands as “empty” spaces ripe for development (Choudhury, 2006, p. 48). Such historical precedents underpin contemporary conflicts, particularly in resource-rich regions like Palghar District, Maharashtra.

3.2 PESA (1996): Intent vs. Implementation

The Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act (PESA) of 1996 aimed to decentralize governance and protect tribal autonomy by mandating Gram Sabha (village council) consent for land acquisition in Scheduled Areas. However, scholars highlight a persistent gap between legislative intent and practice. Misra (2014) critiques the absence of accountability mechanisms, which enable state authorities and corporations to bypass consultations through bureaucratic loopholes. For instance, ambiguous definitions of “public purpose” in land acquisition allow states to override tribal consent (Misra, 2014, p. 112). Pal (2017) further emphasizes the complicity of local governance structures, where district officials often collude with private actors to sideline Gram Sabhas. This systemic failure reflects a broader pattern of state-corporate collusion neutralizing legal protections (Pal, 2017, p. 89).

3.3 Case Study: Dispossession in Palghar District

The Mumbai-Ahmedabad Bullet Train project exemplifies the circumvention of PESA in high-stakes infrastructure initiatives. Singh (2018) documents how land records in Palghar were manipulated to expedite transfers, with Gram Sabha consultations either tokenistic or omitted entirely. Thakur and Jadhav (2019) analyze the socio-economic fallout: displaced tribal communities were relocated to arid, non-irrigated lands, severing access to forests and fertile fields essential for subsistence. Compensation packages, limited to monetary payouts, ignored communal assets like burial grounds and irrigation ponds, exacerbating food insecurity and indebtedness (Thakur & Jadhav, 2019, p. 204). These findings align with broader critiques of India’s rehabilitation policies, which prioritize project timelines over equitable redress (Singh, 2018).

3.4 Unaddressed Issues in Scholarly Literature

While scholars have extensively analyzed PESA’s legal shortcomings, few examine how its provisions are subverted in practice during high-stakes projects. The role of political pressure, centralized planning, and corporate lobbying in overriding tribal consent remains underexplored. For example, Palghar’s bullet train project, framed as a “national priority,” created an impetus to suppress dissent, reflecting tensions between developmental agendas and tribal rights (Singh, 2018, p. 73). Additionally, macro-level legal analyses dominate the literature, neglecting micro-level experiences of resistance, bureaucratic coercion, and socio-cultural erosion. Tribal women, disproportionately impacted by gendered land ownership norms and caregiving burdens, are particularly overlooked in policy debates (Thakur & Jadhav, 2019, p. 210).

4. Overview of PESA in Palghar District:

Palghar district is largely rural and has a significant population of Scheduled Tribes (STs), especially in the tehsils of Dahanu, Wada, and Palghar. Many of the villages here are governed by the provisions of the **Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996 (PESA)**, which gives autonomy to these communities in the management of their local resources, forests, and governance.

Table 1: Coverage of the Scheduled Areas with the Total and Tribal Population as per the 2011 Census for Palghar District:

Sr. No	Tahsil	Area (in Sq. Kms)	No of Villages	No of Towns	Population (in Lakhs)	Tribal Population (in Lakhs)
1	Palghar	725	164	0	5.50	1.68
2	Dahanu	956	174	1	4.02	2.78
3	Talasari	248	41	0	1.55	1.40
4	Mokhada	627	79	0	0.83	0.77
5	Jawahar	796	128	1	1.40	1.28
6	Wada	725	172	1	1.78	1.02
7	Vikramgad	488	93	0	1.38	1.26
8	Vasai	344	51	0	13.43	0.98
TOTAL		4909	902	3	29.89	11.17

4.1 Impact of Large Government Projects on PESA Villages:

Several large government and private projects have been proposed or are under development in Palghar, which can affect PESA villages in different ways:

I. Infrastructure Projects:

- **Mumbai Metropolitan Region Development (MMRDA):** Many parts of Palghar, especially Vasai and Nalasopara, are part of the MMRDA development plans. This includes:
 - **Urbanization:** Rapid growth in urban infrastructure, residential and commercial areas, and industrial zones. This often leads to land acquisition from local tribals and traditional agricultural land.
 - **Railway Expansion:** Projects like the Vasai-Dahanu Railway Expansion and the Western Peripheral Expressway have impacted tribal lands.
 - **Highways and Roads:** New highways, such as the Mumbai-Vadodara Expressway, and bypasses have seen land acquisition from tribal communities, often without full consent.
- **Erosion of Rights:** These large-scale urbanization and infrastructure developments often lead to the erosion of tribal governance rights, as the central and state governments are given more power to decide on land usage, leading to the displacement of communities that rely on traditional agricultural practices.

II. Industrialization and Mining:

- **Industrial Projects in Palghar:** Areas such as Nalasopara, Vasai, and Palghar have seen growing industrialization. Thermal power plants and cement plants have been proposed or set up in the region, causing displacement of tribal communities in PESA areas.
- **Dahanu Power Plant:** The Adani Power Plant in Dahanu, though an important project for power generation, has faced opposition from local tribal communities. Concerns include land loss, loss of livelihoods (farming and fishing), and environmental damage to local forests and water sources.

- **Mining in Tribal Areas:** While there isn't much large-scale mining activity in Palghar, projects that involve sand mining or the extraction of natural resources often affect the local tribal people who depend on these areas for livelihood.

III. Forest-based Projects:

- **Forest Land Use:** Many tribal communities in Palghar live within or near forested areas. The implementation of government policies regarding forest conservation and wildlife protection has caused friction. Tribals traditionally rely on forest resources for fuelwood, grazing lands, and minor forest produce, which could be restricted due to forest conservation or eco-sensitive zone regulations.
- **Biosphere Reserves:** Areas like Tungareshwar Wildlife Sanctuary and the Sanjay Gandhi National Park (SGNP) have also been part of conservation projects that affect tribal populations. These projects restrict the rights of tribes to use forest resources, impacting their food and livelihood.

IV. Land Acquisition and Displacement:

- **Displacement:** The biggest issue in PESA areas, especially in tribal regions like Dahanu, is land acquisition without adequate consultation or compensation. Government projects, including power plants, roads, and industrial estates, have led to displacement of PESA villages.
 - Many of these projects bypass local governance mechanisms by not adequately engaging with the Gram Sabhas (village councils), which is a violation of PESA provisions.
 - The Special Tribal Areas under PESA require that any development project in a tribal area must be approved by the Gram Sabha, but this often isn't enforced, leading to the exploitation of tribal rights.

4.2 Issues with Government Projects in PESA Areas:

- **Non-Compliance with PESA:** Government and private projects often bypass the PESA Act, which mandates that any project affecting tribal lands and communities must go through a consultative process with the Gram Sabha. These projects often fail to seek the consent of local communities, leading to legal and social conflicts.
- **Environmental Damage:** Projects like mining, power plants, and large factories have caused significant environmental damage, including deforestation and pollution of local water bodies, which affects the livelihoods of tribal communities who depend on these resources.
- **Economic Displacement:** The industrialization of the region, while creating job opportunities, often leads to the loss of the tribal community's traditional livelihoods, such as agriculture, fishing, and forest-based activities.

5. Research Methodology

A mixed-methods case study design was employed, combining qualitative interviews and quantitative analysis of land records.

5.1 Participants:

- Tribal leaders and Gram Sabha members ($n = 15$)
- Government officials ($n = 8$)
- NGO representatives ($n = 5$)

5.2 Data Collection:

- **Semi-structured interviews** explored experiences of displacement and consultation processes.
- **Public records** from district offices provided data on land acquisition and compensation.
- **Focus group discussions** ($n = 3$) with displaced families assessed socio-economic impacts.

5.3 Data Analysis:

Thematic analysis identified patterns in PESA violations, while descriptive statistics quantified compensation disparities.

6. Results

The findings reveal significant gaps in the implementation of the PESA Act and land acquisition protocols in Palghar. Key results include:

1. **Bypassing Gram Sabha Consent** - In 78% of cases, Gram Sabhas were either excluded from consultations or overruled. For instance, land acquisition for the Bullet Train project ignored Gram Sabha resolutions in Dahanu tehsil.
2. **Inadequate Compensation** - Only 32% of displaced families received compensation aligned with market rates. Over 60% reported receiving barren resettlement land unsuitable for agriculture.
3. **Economic and Cultural Displacement** - Displaced households experienced a 45% decline in income, with 82% losing access to forest resources critical for livelihoods.
4. **Dispossession without Consent** - Despite the provisions of the PESA Act, tribal consent was not obtained before land acquisition, leading to widespread resentment and socio-economic decline among the affected populations

Table 2: Project: Mumbai Ahmedabad High Speed Rail Project

Office Name	Total Acquired Area (in Hectare)	Tribal Caste Acquired Area (in Hectare)	Number of Affected S.T. Families
Dy. Collector Palghar	37.03	5.01	27
Additional Resident Dy. Collector Palghar	85.25	52.35	379
Sub Divisional Officer Palghar	70.34	19.04	1067
Total	192.62	76.40	1473

Table 3: Project: Mumbai Vadodara Expressway

Office Name	Total Acquired Area (in Hectare)	Tribal Caste Acquired Area (in Hectare)	Number of Affected S.T. Families
Sub Divisional Officer Palghar	409.05	111.83	1947
Sub Divisional Officer Vasai	249.95	60.84	181
Sub Divisional Officer Dahanu	362.63	256.97	885
Sub Divisional Officer Wada	57.73	20.29	42

Total	1079.36	449.93	3055
-------	---------	--------	------

Table 4: Project: Mumbai Railway Vikas Corporation Ltd.

Office Name	Total Acquired Area (in Hectare)	Tribal Caste Acquired Area (in Hectare)	Number of Affected S.T. Families
Sub Divisional Officer Palghar	20.78	1.51	161

Table 4: Villages Under PESA Affected by Various Projects:

Sr. No.	Project Name	Taluka	PESA Village Names
1.	Mumbai-Vadodara National Highway	Talasari	1. Sutrakara 2. Ibhaddpada 3. Ambeshet 4. Kochai 5. Boramal 6. Masanpada 7. Savroli 8. Talasari 9. Vadavali 10. Savane 11. Kavada 12. Avarpada
		Dahanu	1. Dabhan 2. Ene 3. Rankol 4. Chandwad 5. Navnath 6. Somanath 7. Ganjad 8. Ganeshtbag 9. Avadhani 10. Dhanivari 11. Chinchle 12. Talothe 13. Punjave 14. Brahmanwadi 15. Vankas
		Palghar	1. Katal 2. Vakdi 3. Ghatim 4. Vaiti 5. Navghar 6. Penand 7. Sonave 8. Ghirale 9. Pargaon 10. Dhuktan 11. Nagave 12. Vasroli 13. Govade 14. Masvan 15. Vandivli 16. Kirat 17. Borsheti 18. Lalonde 19. Nagzhari 20. Nihe 21. Lovre 22. Sakhare 23. Nandgaon Tarfe Manor 24. Khamloli 25. Ravate 26. Chinchare 27. Navzhe
		Wada	1. Gorad 2. Kelthan 3. Nimbvali
		Vasai	1. Kashidkopar 2. Shirsad 3. Mandvi 4. Chandip 5. Navsai 6. Bhatane 7. Adane 8. Bhinara 9. Ambode 10. Kalambhon 11. Kaner 12. Koshimbe 13. Khardi 14. Doliv
2.	Bullet Train	Talasari	1. Manpada 2. Vase 3. Kavada 4. Zhiri 5. Patilpada 6. Varvade 7. Amgaon 8. Uplat
		Dahanu	1. Vanai 2. Dabhale 3. Govane 4. Sakhare 5. Dehne 6. Kotbi 7. Chari 8. Asave 9. Vasantwadi 10. Gaurwadi 11. Ambesari 12. Jitgav 13. Gangav 14. Zhadigav 15. Dhamangav 16. Aptol
		Palghar	1. Tembhi Khodave 2. Jalsar 3. Mithagar 4. Virathan Budruk 5. Shilte 6. Mande 7. Virathan Khurd 8. Rambag 9. Makunsar 10. Rothe 11. Kelwe Road 12. Kamare 13. Varkhunti 14. Navali 15. Morvali 16. Wevur 17. Ambadi 18. Gholvira 19. Shelwadi 20. Nandire 21. Padghe 22. Kallale 23. Man 24. Betegav 25. Khanivade 26. Valve 27. Shigav 28. Hanuman Nagar
		Vasai	1. Nagle 2. Shilotar 3. Sansunvghar 4. Poman 5. Mori 6. Sarjamori 7. Kasbekaman 8. Bapane 9. Chandrapada 10. Tivri 11. Rajavali 12. Gokhivare 13. Bilalpada 14. More 15. Virar 16. Bhatpada 17. Chandansar 18. Kopri 19. Shirgaon 20. Gaskopari 21. Vaitarna Khadi
3.	Western Dedicated Freight Corridor	Talasari	1. Borigaon 2. Brahmanpada 3. Vevji
		Dahanu	1. Agwan 2. Ambevadi 3. Asangaon 4. Chikhle 5. Dahanu 6. Gholvad 7. Junnarapada 8. Kapashi 9. Kasara 10. Manfode 11. Nandare 12. Pale 13. Patilpada 14. Saravali 15. Vanagaon 16. Vaki

		Palghar	1. Birwadi 2. Boisar 3. Dandipada 4. Gothanpur 5. Kapase 6. Kardal 7. Karvale 8. Kolverod 9. Khairapada 10. Mahim 11. Makunsar 12. Navli 13. Nevale 14. Palghar 15. Panchali 16. Ranishingav 17. Rothe 18. Safale 19. Sarotodi 20. Umroli 21. Wadhiv Saravali
		Vasai	1. Kasarali 2. Shirgaon 3. Dhaniv 4. Bilalpada 5. Gokhivare 6. Rajavali 7. Tivri 8. Juchandra 9. Chandrapada 10. Sansunvghar 11. Mori 12. Sarjamori 13. Shilotar 14. Nagle 15. Bhatpada
4.	Virar-Dahanu Road Railway Quadrupling	Dahanu	1. Vanagaon
		Palghar	1. Palghar 2. Mahim 3. Navli 4. Safale 5. Karvale 6. Sarotodi 7. Wadhiv Saravali 8. Makunsar 9. Kolverod 10. Rothe 11. Boisar 12. Gothanpur 13. Umroli 14. Birwadi 15. Kardal 16. Panchali 17. Umbarpada 18. Kapase
		Vasai	1. Shirgaon 2. Narangi 3. Kasarali 4. Kopri 5. Gaskopari 6. Virar
5.	Virar Alibag Multipurpose Corridor	Vasai	1. Bapane 2. Juchandra 3. Kaman 4. Sarjamori 5. Poman 6. Sansunvghar 7. Shilotar 8. Nagle 9. Mori
6.	Greenfield Highway (Vadwan Port)	Dahanu	1. Ghol 2. Tava 3. Kolhan 4. Dhamtane 5. Varor 6. Tanashi 7. Bavde 8. Vanagaon 9. Kolvali 10. Chinchani
		Palghar	1. Akegavhan 2. Akoli 3. Ambede 4. Boisar 5. Chinchare 6. Gargav 7. Hanumannagar 8. Khutad 9. Nanipli 10. Nevale 11. Ranishingav 12. Ravate 13. Shigav 14. Sumdi

From the above projects, it reveals that,

- Dahanu and Vasai regions faced the most significant impact on tribal communities in terms of land acquired and families displaced.
- Mumbai Vadodara Expressway is the largest land acquisition project overall, affecting thousands of tribal families.
- Compensation distribution aligns with the extent of displacement, but proper resettlement execution is crucial.
- Tribal areas are disproportionately affected, necessitating policy focus on rehabilitation and alternative livelihood provisions.
- 44 PESA villages affected by Mumbai Ahmedabad High Speed Rail Project whereas 51 PESA villages affected by Mumbai Vadodara Expressway Project.

7. Discussion

1. **Institutional Failures in PESA Implementation** - The state's prioritization of infrastructure projects undermine PESA's mandate. Gram Sabhas, though legally empowered, lack enforcement mechanisms to challenge acquisitions labelled as "National Interest" (Pal, 2017).
2. **Corporate-Political Collusion** - Interviews revealed collusion between local officials and corporations to expedite land transfers. For example, Adani Power's Dahanu plant secured approvals without Gram Sabha consent, violating Section 4(e) of PESA.
3. **Rehabilitation as Tokenism** - Monetary compensation failed to address communal losses, such as burial grounds and irrigation ponds. Resettlement policies neglected tribal women, who face heightened vulnerabilities due to patriarchal land ownership norms.

8. Recommendations

1. **Strengthen PESA Enforcement:** Establish independent tribunals to adjudicate land disputes and penalize violations.
2. **Participatory Rehabilitation:** Design resettlement plans with tribal input, ensuring access to fertile land and forest resources.
3. **Transparency Measures:** Digitize land records and mandate public hearings for all projects affecting Scheduled Areas.

9. Conclusion

The study concludes that the PESA Act, while providing a necessary legal framework for protecting tribal rights, has significant enforcement challenges in the context of large-scale infrastructure projects. In Palghar, tribal communities continue to face dispossession due to weak implementation of legal protections. Strengthening the Act's enforcement mechanisms and ensuring genuine participation of tribal communities in decision-making are essential steps for preventing further dispossession.

Policymakers must prioritize tribal participation in land acquisition processes, improve compensation and rehabilitation frameworks, and ensure accountability at all levels of government. The research calls for a more rigorous approach to PESA enforcement, alongside a holistic approach to tribal rehabilitation and inclusion in development processes.

References

1. Choudhury, R. (2006). Land Acquisition in India: An Exploration of the Legal Framework. *Journal of Indian Law*, 5(2), 134-156.
2. Misra, A. (2014). The Panchayats Extension to Scheduled Areas (PESA) Act: Challenges and Opportunities for Tribal Rights. *Indian Journal of Tribal Studies*, 9(1), 59-74.
3. Pal, D. (2017). Dispossession of Tribals in India: An Analysis of the Role of the PESA Act. *National Journal of Public Administration*, 12(4), 22-39.
4. Singh, A. (2018). Tribal Displacement and the Bullet Train: A Case Study of the Mumbai-Ahmedabad Corridor. *Indian Development Review*, 11(3), 142-155.
5. Thakur, R., & Jadhav, S. (2019). The Impacts of Land Acquisition on Tribal Communities in Maharashtra: A Study of Palghar District. *Economic and Political Weekly*, 54(47), 42-50.

RESEARCH PAPER ON AGRO TOURISM BUSINESS: A KEY DRIVER OF SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT

Asst. Prof. Kadu Mahendra Jivan

Researcher

St Joseph Sr College of Arts and Com
At-Post-Uttan, Dist-Thane, 401106

Abstract

This study explores the potential of agro-tourism as a key driver of sustainable development in rural areas, focusing on Dahanu Taluka. A mixed-methods approach was employed, combining surveys, interviews, and observations at 8 agro-tourism centers. The findings suggest that agro tourism can contribute significantly to sustainable development by generating income, creating employment opportunities, and promoting cultural heritage preservation. However, challenges such as infrastructure constraints, marketing limitations, and environmental concerns need to be addressed.

Keywords: - Agro tourism, Sustainable Rural Development

Introduction

Agro tourism has emerged as a promising strategy for promoting sustainable development in rural areas. By diversifying agricultural income streams and promoting eco-friendly practices, agro tourism can contribute to environmental conservation, cultural heritage preservation, and community development. Dahanu Taluka, with its rich agricultural heritage and natural beauty, offers a unique context for exploring the potential of agro tourism.

Importance of Study

This study is important for several reasons:

1. **Contribution to sustainable development:** Agro tourism has the potential to contribute significantly to sustainable development in rural areas.
2. **Empirical evidence:** There is a need for empirical evidence on the impact of agro tourism on sustainable development.
3. **Policy implications:** The study's findings can inform policy decisions on promoting agro tourism as a sustainable development strategy.

Hypothesis

Agro tourism can contribute significantly to sustainable development in rural areas by generating income, creating employment opportunities, and promoting cultural heritage preservation.

Objectives of Study

1. To explore the potential of agro tourism as a driver of sustainable development in rural areas.
2. To examine the economic, social, and environmental impacts of agro tourism on local communities.
3. To identify the challenges and opportunities faced by agro tourism operators in promoting sustainable development.

Research Methodology:

- Sample selection:** Eight agro-tourism centers in Dahanu Taluka were selected as the sample for the study. (1).Tarpa (2.) Jangal (3).NISARG CHAYA (4).NIVANT (5.)MALATI BAG (6).JOHARA BAUG (7) MAULIKINARA (8.). VANRAI

Table No. 1 To Promote Sustainable Developments Activities

Sr. No	Activities	Name of the ATC								
		1	2	3	4	5	6	7	8	%
1	Environmental Conservation	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	100%
2	Socio-Cultural Preservation	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	100%
3	Economic Empowerment activities	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	100%
4	Educational and Awareness Programs	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	100%
5	Development Infrastructure	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	100%
6	Management and Efficiency	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	100%
7	Marketing and Promotion	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	100%

Ref: Primary Source

- Data collection:** A mixed-methods approach was employed, combining surveys, interviews, and observations.
- Data analysis:** Descriptive statistics, thematic analysis, and SWOT analysis were used to analyze the data.

Finding Analysis

Here are some activities and practices observed in agro tourism in Dahanu taluka which is promoted to support sustainable development in agro-tourism centers:

(A) Environmental Conservation

- Organic Farming:** Promote organic farming practices to reduce chemical usage and maintain soil health.
- Rainwater Harvesting:** Implement rainwater harvesting systems to conserve water and reduce dependence on groundwater.
- Waste Management:** Implement effective waste management systems, including composting and recycling.
- Energy Efficiency:** Promote energy-efficient practices, such as using solar power, LED lighting, and energy-efficient appliances.

(B) Socio-Cultural Preservation

1. **Local Community Engagement:** Engage with local communities to promote cultural exchange and support local economic development.
2. **Traditional Practices:** Promote traditional farming practices and cultural activities, such as folk music and dance.
3. **Cultural Workshops:** Organize cultural workshops and training programs for tourists and local communities.
4. **Language Preservation:** Promote local language preservation and provide language training for tourists and local communities.

(C) Economic Empowerment

1. **Local Procurement:** Promote local procurement of goods and services to support local economic development.
2. **Fair Trade Practices:** Implement fair trade practices to ensure fair prices for local producers and artisans.
3. **Entrepreneurship Development:** Provide training and support for local entrepreneurs to develop sustainable tourism-related businesses.
4. **Job Creation:** Create jobs for local communities in agro-tourism centers, such as guides, cooks, and hospitality staff.
5. **Economic sustainability:** Economic sustainability in agro-tourism businesses refers to the practices and strategies adopted to ensure the long-term financial viability of the business, while also contributing to the local economy and community. Here are some ways economic sustainability occurred in agro-tourism in Dahanu Taluka
6. **Revenue Diversification**
 - 1) **Multiple income streams:** Diversifying revenue streams through various agro-tourism activities, such as farm stays, guided tours, and workshops.
 - 2) **Value-added products:** Creating value-added products, like jams, honey, or crafts, to sell to tourists.
7. **Local Economic Benefits**
 - 1) **Local procurement:** Procuring goods and services from local suppliers to support the local economy.
 - 2) **Job creation:** Creating jobs for local communities in agro-tourism, such as guides, hospitality staff, and farmers.
 - 3) **Community-based tourism:** Supporting community-based tourism initiatives, where local communities manage and benefit from tourism activities.

(D) Educational and Awareness Programs

1. **Sustainable Agriculture:** Organize workshops and training programs on sustainable agriculture practices.

2. **Environmental Education:** Provide environmental education programs for tourists and local communities.
3. **Cultural Sensitivity:** Promote cultural sensitivity and awareness programs for tourists.
4. **Disaster Risk Reduction:** Provide training and awareness programs on disaster risk reduction and management.

(E) Development Infrastructure

1. **Eco-Friendly Accommodations:** Develop eco-friendly accommodations, such as eco-lodges and homestays.
2. **Sustainable Transportation:** Promote sustainable transportation options, such as electric or hybrid vehicles.
3. **Waste Management Infrastructure:** Develop waste management infrastructure, including composting and recycling facilities.
4. **Renewable Energy:** Invest in renewable energy sources, such as solar or wind power.

These activities and practices can help promote sustainable development in agro-tourism centers supporting environmental conservation, socio-cultural preservation, economic empowerment, and educational and awareness programs in Dahanu

(F) Management and Efficiency

1. **Energy efficiency:** Implementing energy-efficient practices, such as using renewable energy sources, to reduce operational costs.
2. **Water conservation:** Implementing water-saving measures, such as rainwater harvesting, to reduce water costs.
3. **Waste reduction:** Reducing waste through recycling, composting, and minimizing packaging.

(G) Marketing and Promotion

1. **Targeted marketing:** Developing targeted marketing strategies to attract specific segments of tourists.
2. **Online presence:** Creating an online presence through websites, social media, and online booking platforms.
3. **Partnerships and collaborations:** Collaborating with other local businesses, tourism organizations, and government agencies to promote agro-tourism.

(H) Financial Planning and Management

1. **Budgeting and forecasting:** Developing comprehensive budgets and forecasts to manage finances effectively.
2. **Investment and funding:** Exploring investment and funding opportunities, such as grants, loans, and crowd funding.
3. **Risk management:** Identifying and mitigating risks, such as market fluctuations, climate change, and regulatory changes.

By adopting these economic sustainability practices, agro-tourism businesses can ensure their long-term financial viability, contribute to the local economy, and support community development in the Dahanu

SWOT Analysis

Strengths

1. **Natural beauty:** Dahanu Taluka's natural beauty and rich agricultural heritage provide a unique setting for agro tourism.
2. **Community engagement:** Agro tourism operators in the region are committed to community engagement and cultural heritage preservation.

Weaknesses

1. **Infrastructure constraints:** Limited infrastructure, including roads and accommodation facilities, hinders the growth of agro tourism in the region.
2. **Marketing limitations:** Agro tourism operators in the region face challenges in marketing their services and attracting tourists.

Opportunities

1. **Government support:** Government initiatives and policies can provide support for agro tourism development in the region.
2. **Growing demand:** Increasing demand for eco-friendly and sustainable tourism experiences provides opportunities for agro tourism growth.

Threats

1. **Environmental concerns:** Environmental concerns, such as climate change and pollution, can impact the sustainability of agro tourism in the region.
2. **Competition:** Competition from other tourism destinations and operators can threaten the viability of agro tourism in the region.

Conclusion

Agro tourism, a form of rural tourism centered on agricultural activities, plays a crucial role in promoting sustainable development. It integrates agriculture, tourism, and local culture, providing economic, environmental, and social benefits. As global interest in eco-friendly tourism grows, agro tourism has emerged as a viable strategy for rural development, conservation, and economic diversification. One of the key impacts of agro tourism is its ability to generate alternative income sources for farmers, reducing their reliance on traditional farming. By attracting tourists to rural areas, it creates job opportunities, promotes local entrepreneurship, and strengthens the rural economy. This economic upliftment helps reduce rural-to-urban migration, preserving local communities and traditions. Environmentally, agro tourism encourages sustainable farming practices, organic agriculture, and biodiversity conservation. Tourists visiting farms often engage in activities like organic farming, animal husbandry, and eco-friendly initiatives, fostering awareness about sustainable agriculture. Additionally, the demand for authentic rural experiences promotes the preservation of landscapes, forests, and water resources. Socially, agro tourism strengthens cultural exchange and community engagement. Visitors gain firsthand knowledge of rural life, traditional farming techniques, and local cuisine, while farmers and artisans benefit from direct interactions with tourists. This fosters appreciation for indigenous knowledge, traditions, and sustainable living practices. In summary, agro tourism is a powerful tool for achieving sustainable development by balancing economic growth, environmental preservation, and

cultural heritage. Its expansion can contribute to the long-term well-being of rural communities, ensuring a more resilient and sustainable future.

This study highlights the potential of agro tourism as a driver of sustainable development in rural areas. The findings suggest that agro tourism can contribute significantly to sustainable development by generating income, creating employment opportunities, and promoting cultural heritage preservation. However, challenges such as infrastructure constraints, marketing limitations, and environmental concerns need to be addressed. The study's recommendations can inform policy decisions and practice, promoting sustainable agro tourism development in Dahanu Taluka and beyond.

References

1. Dennish M Brown and Richard J. Reeder. 'Agro-tourism Offers Opportunity for Farm Operation' 2004, U.S.A
2. Dev, Mahendra S.(1996),Agriculture Policy Framework for Maharashtra:Issue and Options, Proceeding,/Project Report No 21,July 1996,Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai.
3. Dora Ann Hatch,(2006) Agri -Tourism :A New Agricultural Business Enterprise Community Rural Development.
4. Dr.Priya Rajesh Parkar, Agro tourism: Guide for Beginners. Walnut Publication, 2021
5. Atul Kumar, Agro tourism Management -A Complete Practical Guide. LAP LAMBERT Academic Publishing, Germany. ISBN: 9786202-51864
6. Susan Slocum, Kynda Curtis, Food and Agricultural Tourism Theory and Best Practice,
7. PublishedOctober26, 2017 by Routledge.
8. Michal Sznajder, Agrotourism, CABI Publishing, 2009
9. 11.www. Agro tourism. in.

ROLE OF EXHIBITION IN THE DEVELOPMENT OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP

¹Ms. Shravani D. Shigwan, ²Ms. Sadhana A. Yewale

Kirti M Doongursee College, Dadar

Introduction

Women entrepreneurs play a significant role in the socio-economic development of their family by engaging in small businesses such as handicrafts, agriculture, and food processing. Exhibitions allow rural women to present their products to a larger audience, including buyers, increasing demand and sales. Rural women entrepreneurs often create traditional handicrafts, textiles, and organic products. Exhibitions help promote and preserve the cultural crafts by providing a platform for wider recognition. Participating in exhibitions gives confidence, motivation, to rural women and encourage them to take bigger business initiatives. Exhibition has brought women much stronger than before making a market at its peak. Women migrating for business facilitate more knowledge. Entrepreneurial practices play a crucial role in local economic development by generating employment, reducing poverty, and promoting self-sufficiency.

Objective

To study the role of exhibitions women entrepreneurship which is promoting rural women with different opportunities and enhance their skills in branding, packaging, and product innovation, improving their competitiveness.

Fig No.1- Real glimpse of women entrepreneurs participating in Exhibition.

Research Methodology

Primary data collection is a crucial aspect of research methodology, involving the process of gathering information directly from sources such as individuals, groups. This data is original, specific to the research objectives, and collected through specific methods to ensure accuracy and relevance. Primary data is obtained through direct interaction with individuals, experiments, or observations. Researchers use specific methods such as surveys, interviews, observations, Interactive sections to collect primary data, depending on the nature of the study. Collection contributes to meaningful research outcomes, helping researchers generate new insights and solve complex problems effectively. We had a great experience through observation in the exhibition. Data collected through interactive section which includes open handed question.

The tools imparted to gather the relative information in the current study are as follows:

- **Interviews:** An interview is a primary data collection method that involves direct interaction between the researcher and the respondent. It is used to gather detailed information, insights, and perspectives on a specific topic. Interviews are particularly useful in qualitative research, where understanding emotions, experiences, and opinions is crucial. In current study we interacted with women entrepreneurs through open ended questionnaires in the exhibition organised by Mandeshi foundation at Parel, Mumbai.
- **Observations:** Observation is a primary data collection method that involves systematically watching, recording, and analysing behaviour, events, or interactions in their natural setting. It is widely used in social sciences, psychology, education, and market research to gain insights into real-world phenomena without relying on self-reported data. Observation helps researchers understand human behaviour, environmental influences, and social interactions in a more natural and unbiased manner. To know the untold story of women entrepreneurs, we got an insight through participant observation in the current study.

Data Analysis

The integration of facts into thematic analysis enriched the interpretive process by facilitating deeper insight into the interconnected nature of elements. The knowledge expressed below, provides an illustrative information emerged from the findings.

- **Confidence** - Confidence is the belief in one's abilities, decisions, and potential to succeed. It drives their ability to take risks, make decisions, and lead businesses effectively. Current study explored that exhibition fosters the confidence of women entrepreneurs to deal with the professional consumers and stake holders. They also feel comfortable in domestic and national travelling. They are geared up in expansion of their small-scale business.
- **Satisfaction** - Satisfaction is a feeling of fulfilment and contentment that arises when expectations, desires, or needs are met. It plays a crucial role in personal well-being, workplace motivation, and business success. Current study explored that women entrepreneurs get best returns through each exhibition due to opportunity made available by exhibitions. These kinds of exhibitions always attract urban consumer to the local products. It is also seen that opportunities promote financial stability and satisfaction.
- **Consistency** - Consistency means maintaining a steady effort, adapting to challenges, and continuously working towards business goals despite obstacles. Current study explored that women coming from different location and underprivileged society having language barrier, communication discomfort, stage daring were motivated by an exhibition to be consistent in their entrepreneurial journey overcoming lack of professional business skills. The exhibitions also encourage them to participate in various exhibitions taking place at various locations by various organisations.

- **Family support** - Family support is the emotional, financial, and moral encouragement provided by family members to help individuals achieve their goals. It plays a crucial role in personal development, career success, and overall well-being. Current study explored that family members motivate and encourage them to bring their skill to the professional business generating income source for their family. Also it has been revealed that family support is very important in facing operational difficulties like transport, packing and packaging, local challenges, administrative challenges.
- **Motivation** - Motivation is the driving force that inspires individuals to take action, achieve goals, and overcome challenges. It plays a pivotal role in personal and professional success by influencing behaviour, productivity, and decision-making. Current study explored that Generational business continued giving them a platform made available by exhibition. Also it has revealed that they motivate them by developing skills, financial stability, boost sales, and empower women.

Conclusion

Exhibitions play a pivotal role in promoting rural women entrepreneurship by providing a platform to showcase their products, connect with customers, and expand their market reach. They help in building confidence, networking with industry experts, and gaining exposure to new business opportunities. By participating in exhibitions, rural women entrepreneurs can enhance their skills, boost sales, and contribute to local economic growth. Encouraging and supporting such events will empower more women to succeed in entrepreneurship and achieve financial independence.

References

1. Ahmetaj, B., Kruja, A.D. and Hysa, E. (2023) 'Women entrepreneurship: Challenges and perspectives of an emerging economy', *Administrative Sciences*, 13(111), pp.1-20.
2. Barrachina, M., Garcia-Centeno, M. and Patier, C. (2021) 'Women sustainable entrepreneurship: Review and research agenda', *Sustainability*, 13, 12047.
3. Dawson, C. and Henley, A. (2012) 'Push versus Pull Entrepreneurship: An Ambiguous Distinction?', *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 18(6), pp.697-719.
4. Digan, S.P., Kaur, G., Mantok, S. and Patel, P.C. (2018) 'Women's perceived empowerment in entrepreneurial efforts: The role of bricolage and psychological capital', *Journal of Small Business Management*, doi: 10.1111/jsbm.12402
5. Goyal, L., Taneja, M., Kiran, R. and Bose, S.C. (2022) 'Women entrepreneurship: Are we sincerely putting enough to promote it?', *International Journal of Health Sciences*, 6(S2), pp.7852-7864.
6. Husna, I., Mukhtar, D. and Amira, A. (2022) 'Institutional theory in women entrepreneurship', *The Seybold Report*, 17(8), pp.1794-1800.
7. Jamali, D. (2009) 'Constraints and opportunities facing women entrepreneurs in developing countries: A relational perspective', *Research Gate*, 24(4), pp.232-251.
8. Nhleko, M.N., Msomi, T.S. and Ogunsola, S.A. (2019) 'Challenges of women entrepreneurship and empowerment in South Africa: Evidence from rural areas', *International Journal of Environmental, Sustainability and Social Science*, 4(5), pp.1398-1407.
9. Ojedian, F & Anderson, A 2020. "Women's Entrepreneurship in the Global South: Empowering and Emancipating?," *Administrative Sciences*, MDPI, vol. 10(4), pages 1-22.

A STUDY ON THE ROLE OF PUBLIC LIBRARIES IN RURAL DEVELOPMENT

Mr. Machindra K. Wakchaure

Librarian

G. E. Society's, Arts, Commerce & Science

College, Jawhar, Tal. Jawhar, Dist. Palghar

Abstract

Public libraries serve as vital community hubs, especially in rural areas where access to information and resources may be limited. This study explores the multifaceted role of public libraries in promoting rural development. It examines how libraries contribute to education, literacy, digital inclusion, cultural preservation, and socio-economic empowerment in rural communities. Through a combination of literature review, case studies, and field surveys, the research highlights the impact of library services on improving quality of life, supporting lifelong learning, and fostering community engagement. The study also identifies challenges faced by rural libraries, including inadequate funding, staffing, and infrastructure. Recommendations are offered to enhance the effectiveness of public libraries as catalysts for sustainable rural development. The findings underscore the need for increased investment and strategic planning to maximize the transformative potential of public libraries in rural settings.

Keywords: Public Libraries, Rural Development, Digital Inclusion, Literacy and Education, Community Empowerment, Knowledge Dissemination, Socio-economic Development, Rural Communities

Introduction

Rural development is a multifaceted process aimed at improving the quality of life and economic well-being of people living in relatively isolated and sparsely populated areas. Access to reliable information, education, and learning opportunities plays a vital role in this process. Public libraries, as community-centred institutions, have long been recognized as key facilitators of knowledge dissemination and social progress. In rural areas, where educational and technological resources are often limited, public libraries can serve as essential platforms for empowerment, inclusion, and development.

The role of public libraries in rural communities extends beyond traditional book lending. They offer access to digital resources, provide literacy and lifelong learning programs, support agricultural and health education, and create safe spaces for community engagement. Moreover, public libraries promote democratic values by ensuring equitable access to information for all, regardless of social or economic status.

Despite their potential, rural libraries face several challenges, including inadequate infrastructure, limited funding, and lack of trained personnel. These issues can hinder their ability to fully support rural development initiatives. Therefore, it is crucial to investigate the current state of public libraries in rural areas and understand how they can be strengthened to serve as agents of transformation.

This study aims to explore the role of public libraries in promoting rural development by assessing their contributions, challenges, and opportunities. Through this examination, the research seeks to provide actionable recommendations to enhance the impact of libraries in rural settings and advocate for greater support and integration of library services in development policies.

Need of the Study

Rural communities often face a range of socio-economic challenges, including limited access to quality education, healthcare, employment opportunities, and digital infrastructure. These limitations can hinder sustainable development and widen the gap between urban and rural populations. In such contexts, public

libraries can play a transformative role by acting as centers for information access, lifelong learning, and community engagement.

Despite the recognized potential of libraries, their role in rural development remains underexplored and underutilized in many regions. Policymakers and stakeholders frequently overlook libraries when designing rural development strategies, resulting in inadequate funding, outdated facilities, and limited reach. Understanding the current status and contributions of public libraries in rural areas is therefore essential to unlock their full potential as development catalysts.

This study is needed to:

- Highlight the importance of public libraries as accessible knowledge hubs in rural areas.
- Examine how libraries contribute to literacy, digital inclusion, skill development, and cultural preservation.
- Identify gaps in infrastructure, staffing, and funding that limit their effectiveness.
- Provide evidence-based recommendations to strengthen library services and integrate them into broader rural development initiatives.

By addressing these issues, the study aims to contribute to more inclusive and sustainable rural development policies, ensuring that public libraries receive the recognition and support necessary to serve rural communities effectively.

Aim of the Study

The primary aim of this study is to explore and evaluate the role of public libraries in supporting and enhancing rural development. Specifically, the study seeks to:

1. **Assess the current status and services** offered by public libraries in rural areas.
2. **Examine the contribution** of public libraries to education, literacy, digital access, and social empowerment in rural communities.
3. **Identify the challenges** faced by rural public libraries in delivering effective services.
4. **Evaluate the awareness and usage** of library services among rural populations.
5. **Provide recommendations** for improving library infrastructure, outreach, and integration into rural development policies.

Through these aims, the study intends to emphasize the strategic importance of public libraries in bridging knowledge and resource gaps in rural settings.

Objectives of the Study

To achieve the aims of this research, the following specific objectives have been outlined:

1. To analyze the types of services and programs offered by public libraries in rural areas.
2. To examine the role of public libraries in enhancing literacy, education, and digital skills among rural populations.
3. To evaluate the impact of library services on social, cultural, and economic aspects of rural communities.

4. To identify the key challenges faced by public libraries in rural regions, including infrastructure, staffing, funding, and community engagement.
5. To assess the level of awareness, accessibility, and utilization of library resources by rural residents.
6. To suggest strategic measures and policy recommendations for strengthening the role of public libraries in rural development.

Literature Search

- The role of public libraries in community development has been a subject of interest for researchers, policymakers, and development practitioners worldwide. Existing literature suggests that libraries serve as crucial agents for promoting literacy, lifelong learning, and social inclusion, particularly in rural and underserved areas.
- According to Krolak (2005), public libraries play an essential role in fostering literacy and lifelong learning by offering free access to reading materials and educational programs. Similarly, Aabo (2005) found that libraries contribute significantly to community development by acting as neutral spaces for learning, dialogue, and information sharing.
- In the Indian context, studies by Mahapatra & Chand (2006) and Ranganathan (1931) have emphasized the importance of public libraries as a "people's university," especially in rural areas where formal education and digital infrastructure may be lacking. Their research highlights the ability of libraries to bridge the knowledge gap and promote socio-economic development by providing access to information on agriculture, health, employment, and government schemes.
- Recent studies have also focused on the digital transformation of libraries. For instance, Lison & Reip (2021) discuss how libraries are evolving into digital access points, offering internet services, e-learning platforms, and ICT training, which are especially valuable in rural communities with limited connectivity.
- Despite these positive contributions, literature also identifies several challenges facing rural libraries, including insufficient funding, lack of trained staff, poor infrastructure, and limited community outreach (IFLA, 2015; Issa et al., 2012). These constraints hinder the potential of libraries to act as effective development tools.
- The review of existing literature reveals that while public libraries hold great potential for advancing rural development, there remains a need for more empirical, region-specific studies to better understand their current impact and future possibilities. This study aims to fill that gap by investigating the specific contributions and challenges of public libraries in rural settings, and by offering strategic recommendations for their enhanced integration into rural development planning.

Significance of the Study:

The significance of this study lies in its potential to highlight the often-overlooked yet powerful role that public library can play in the socio-economic transformation of rural communities. As rural areas frequently struggle with limited access to quality education, digital infrastructure, and public services, public libraries emerge as accessible, community-driven institutions capable of bridging these gaps.

This study is important for several reasons:

1. **Policy Relevance:** By evaluating the impact of public libraries on rural development, the research can provide valuable insights to policymakers, helping them recognize libraries as strategic partners in achieving development goals and promoting inclusive growth.

2. **Educational Development:** The study underscores the role of libraries in supporting literacy, formal and informal education, and lifelong learning, all of which are essential for empowering rural populations and improving human capital.
3. **Digital Inclusion:** In an era of rapid digital transformation, rural communities' risk being left behind. This research demonstrates how public libraries can serve as digital access points, reducing the digital divide and enhancing technological literacy.
4. **Community Empowerment:** Public libraries often serve as safe spaces for information sharing, civic participation, and community engagement. Highlighting these roles reinforces the idea of libraries as democratic spaces that foster social inclusion and empowerment.
5. **Practical Implications:** The findings of this study can guide library professionals, non-governmental organizations, and development agencies in designing more effective library services tailored to the specific needs of rural populations.

Role of Public Libraries in Rural Areas:

Public libraries play a multifaceted and transformative role in rural communities, where access to information, education, and modern infrastructure is often limited. In these settings, libraries serve as inclusive, community-centred institutions that support personal growth, collective empowerment, and overall rural development.

1. Promoting Literacy and Education

One of the fundamental roles of public libraries is to promote literacy and support formal and informal education. In rural areas, where schools may be under-resourced or inaccessible, libraries provide supplementary learning materials, reading programs, and quiet spaces for study and self-improvement. They also host literacy workshops, especially for adults and women, fostering a culture of reading and lifelong learning.

2. Enhancing Digital Access and Skills

With the growing importance of digital literacy, public libraries in rural areas act as essential gateways to the digital world. They offer free access to computers, internet services, and training on using digital tools, which is particularly vital for students, job seekers, and small entrepreneurs in regions with limited technological infrastructure.

3. Supporting Agricultural and Vocational Knowledge

Libraries often provide farmers and local workers with valuable information on agriculture, livestock management, weather forecasting, and government schemes. Access to such knowledge empowers rural residents to make informed decisions that enhance productivity and economic stability.

4. Fostering Social Inclusion and Community Engagement

Public libraries serve as safe, inclusive spaces where all members of the community regardless of age, gender, or background can gather, learn, and engage in cultural and social activities. They support local traditions, host community discussions, and facilitate civic education, contributing to stronger social cohesion.

5. Access to Government Services and Information

Many rural libraries assist in bridging the gap between citizens and government services. They help residents understand and apply for welfare programs, access public records, and navigate online platforms related to healthcare, education, and finance.

6. Empowering Women and Marginalized Groups

Public libraries often run women-centred programs such as literacy classes, skill training, and health awareness campaigns. They offer a neutral and supportive environment for marginalized groups to acquire knowledge, voice their concerns, and participate more fully in community life.

Sustainable Development in Rural Areas Through Public Libraries:

Sustainable development in rural areas involves improving the quality of life for rural populations while preserving natural resources, promoting social equity, and ensuring long-term economic stability. Public libraries, though often overlooked in development frameworks, have emerged as important catalysts for achieving sustainability goals in rural settings.

Public libraries contribute to sustainable rural development in the following ways:

1. Educational Empowerment and Lifelong Learning

Education is a key pillar of sustainable development. Public libraries offer free access to learning resources, literacy programs, and educational support for all age groups. By fostering a culture of reading and continuous learning, libraries help rural communities build human capital, which is essential for sustainable economic and social progress.

2. Digital Literacy and ICT Access

Bridging the digital divide is critical for rural sustainability. Libraries provide access to the internet and digital tools, enabling rural residents to connect with markets, government services, e-learning platforms, and telemedicine. This not only reduces inequality but also opens new pathways for economic growth and resilience.

3. Support for Environmental Awareness

Libraries can educate communities about sustainable farming practices, water conservation, renewable energy, and environmental protection through books, workshops, and outreach programs. By raising awareness, libraries empower rural residents to adopt practices that protect their environment and resources for future generations.

4. Economic Opportunities and Skill Development

Many rural libraries offer vocational training, entrepreneurship programs, and resources for small business development. They also provide information on job opportunities and access to government schemes that promote economic inclusion, thereby helping reduce poverty and unemployment.

5. Cultural Preservation and Social Inclusion

Sustainable development also involves preserving local culture and traditions. Libraries serve as repositories of local knowledge, history, and folklore. They host community events and promote cultural identity, fostering a sense of belonging and intergenerational connection within rural populations.

6. Gender Equality and Inclusive Access

Libraries promote inclusive development by providing safe, neutral spaces for women, children, and marginalized groups. By ensuring equal access to information and education, they support gender equality and empower underserved populations to participate in sustainable development processes.

7. Community Participation and Governance

By hosting public meetings, workshops, and civic education programs, libraries strengthen community engagement and democratic participation. This helps rural citizens become active stakeholders in local planning and decision-making processes, which is essential for achieving long-term sustainability.

Topics for Future Study

While this study sheds light on the significant contributions of public libraries to rural development, several areas warrant further investigation to deepen understanding and enhance the impact of libraries in rural contexts. Future research could explore the following topics:

1. Impact of Digital Transformation on Rural Library Services.
2. The Role of Public Libraries in Climate Change Education and Environmental Sustainability in Rural Areas.
3. Evaluating the Socio-economic Impact of Public Libraries on Rural Communities.
4. Gender and Social Equity in Rural Libraries.
5. The Effectiveness of Library-Community Partnerships in Rural Development.
6. The Challenges of Sustainable Funding and Resource Allocation for Rural Libraries.
7. Exploring the Impact of Libraries on Rural Youth Development.
8. Assessing the Role of Public Libraries in Post-Disaster Recovery and Resilience in Rural Areas.

Conclusion

This study highlights the critical and evolving role of public libraries as instruments of rural development. In areas where access to education, information, and digital technology is limited, public libraries serve as inclusive spaces that empower individuals and strengthen communities. They provide essential services such as literacy support, digital access, vocational training, and cultural preservation—contributing directly to social, educational, and economic progress in rural settings.

The findings of this research demonstrate that public libraries are not just repositories of books, but dynamic community hubs that promote lifelong learning, digital inclusion, gender equity, and civic participation. Despite their potential, rural libraries often face challenges such as inadequate infrastructure, limited funding, and low public awareness. Addressing these challenges requires a concerted effort from policymakers, development agencies, and local communities to invest in library development and integrate them into broader rural development strategies.

For rural areas to achieve sustainable development, public libraries must be recognized and supported as strategic partners in the process. By strengthening these institutions, we can create more informed, skilled, and resilient rural populations capable of contributing to national growth and global development goals.

References

1. Aabo, S. (2005). The role and value of public libraries in the age of digital technologies. *Journal of Librarianship and Information Science*, 37(4), 205–211. <https://doi.org/10.1177/0961000605057855>
2. IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions). (2015). Access and opportunity for all: How libraries contribute to the United Nations 2030 Agenda. Retrieved from <https://www.ifla.org/publications/node/10546>
3. Issa, A. O., Amusan, B. & Daura, U. D. (2012). Public Library Information Resources, Facilities, and Services: User Satisfaction with the Oyo State Public Library, Nigeria. *Samaru Journal of Information Studies*, 12(1), 1–6.

4. Krolak, L. (2005). The role of libraries in the creation of literate environments. UNESCO Institute for Education. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000146186>
5. Lison, B., & Reip, M. (2021). Libraries and digital inclusion: Bridging the digital divide in times of crisis. *Library Review*, 70(3), 191–203.
6. Mahapatra, P. K., & Chand, P. (2006). *Public Libraries in India: Development and Challenges*. New Delhi: Ess Ess Publications.
7. Ranganathan, S. R. (1931). *The Five Laws of Library Science*. Madras Library Association.
8. UNESCO. (2020). *Public access to information: Advancing sustainable development through libraries*. Retrieved from <https://en.unesco.org>

NABARD INITIATIVE TOWARD SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT FOR BETTER INDIA

Mr. Pradip Chandramani Mohite

Abstract

This study examines the initiatives undertaken by the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) to foster sustainable rural development in India. Established in 1982, NABARD plays a crucial role in providing financial support and promoting various programs aimed at enhancing the quality of life in rural areas. This research focuses on the efficacy of NABARD's innovative schemes, including microfinance, rural infrastructure development, and capacity-building initiatives. Employing a descriptive research design, this study analyzed secondary data from academic literature, government reports, and case studies to assess the impact of NABARD interventions on rural communities. The findings indicate that NABARD initiatives have significantly contributed to economic empowerment, social inclusion, and environmental sustainability in rural India. However, challenges such as bureaucratic delays and geographic disparities persist, necessitating further improvement in program implementation. The paper concludes with recommendations for enhancing NABARD's role in promoting sustainable rural development, emphasizing the need for innovative solutions and increased community engagement.

Introduction

The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) plays a pivotal role in the economic development of rural India, which is essential for achieving the broader objectives of national economic planning. Established in 1982, NABARD was created to provide financial and developmental support to the rural sector, focusing on agriculture, rural infrastructure, and the promotion of self-help groups (SHGs). As the apex institution for rural development, NABARD's initiatives are crucial in addressing the multifaceted challenges faced by rural communities, including poverty alleviation, employment generation, and sustainable agricultural practices.

India's economy is predominantly agrarian, with approximately 58% of the population relying on agriculture for their livelihood. Despite the significant contribution of agriculture to national GDP, rural areas continue to grapple with issues such as inadequate access to financial services, limited infrastructure, and a lack of sustainable development practices. NABARD's initiatives aim to address these challenges by providing financial assistance, promoting innovative agricultural practices, and facilitating the development of rural infrastructure.

The significance of NABARD's role extends beyond mere financial support; it encompasses a comprehensive approach to rural development that includes capacity building, skill development, and the promotion of sustainable practices. Through various schemes and programs, NABARD has been instrumental in enhancing the quality of life in rural areas, empowering marginalized communities, and fostering economic resilience.

This study aims to examine NABARD's initiatives toward sustainable rural development, highlighting the impact of its programs on improving the socioeconomic conditions of rural populations. By analyzing the effectiveness of NABARD's strategies, this study seeks to provide insights into the potential for sustainable development in rural India, ultimately contributing to a more equitable society.

In the subsequent sections, this research will investigate the specific initiatives undertaken by NABARD, assess their outcomes, and discuss the challenges and opportunities that lie ahead in the pursuit of sustainable rural development in India. Through this exploration, the study aims to underscore the critical role of NABARD in shaping a prosperous future for rural India, aligned with the broader goals of national development and social justice.

Literature Review

The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) has been a pivotal institution in promoting sustainable rural development in India since its establishment in 1982. The literature surrounding NABARD's initiatives highlights its multifaceted role in enhancing agricultural productivity, improving rural infrastructure, and fostering financial inclusion among marginalized communities. This literature review synthesizes key findings from various studies that examine NABARD's contributions to rural development, focusing on its financial initiatives, the impact of microfinance, and the promotion of sustainable agricultural practices.

➤ NABARD's Role in Rural Development

NABARD was established as an apex rural development bank to provide refinance for agriculture, allied activities, and rural infrastructure. According to Jain and Mathur (2021), NABARD's initiatives have significantly contributed to the policy formulation and implementation of rural development programs, focusing on enhancing the quality of life in rural areas through innovative schemes (Jain & Mathur, n.d., p. 1). The bank's efforts in promoting self-help groups (SHGs) and microfinance have been particularly noteworthy, as they empower rural women and marginalized communities by providing access to credit and financial literacy (Shah & Soni, 2022a, p. 1, 2022b, p. 1).

➤ Financial Initiatives and Microfinance

The literature indicates that NABARD's financial initiatives have played a crucial role in enhancing rural credit facilities. Shah and Soni (2022) emphasize that NABARD's microfinance programs have been instrumental in reducing poverty and improving economic outcomes for rural households (Shah & Soni, 2022a, p. 1, 2022b, p. 3). The SHG-Bank Linkage Program, initiated by NABARD, has been recognized as a successful model for promoting financial inclusion, enabling rural households to engage in income-generating activities (Shah & Soni, 2022, pp. 2–3). Furthermore, studies have shown that access to microfinance has led to increased asset accumulation and improved living standards among beneficiaries (Shah & Soni, 2022, pp. 2–3).

➤ Sustainable Agricultural Practices

NABARD's commitment to sustainable agricultural practices is evident in its support for climate-resilient agriculture and watershed management projects. Sarker (2024) highlighted that NABARD encourages sustainable farming through credit facilities, promoting organic farming and precision agriculture (Tanmay Sarker, 2024, p. 1). Banks' initiatives in funding rural infrastructure projects, such as irrigation and soil conservation, contribute to enhancing agricultural productivity and ensuring environmental sustainability (Mirza, n.d., p. 2. Tanmay Sarker, 2024, p. 2). Research by Mirza (2022) further supports the notion that NABARD's financial assistance is crucial for the development of agro-based industries, which are essential for rural economic growth (Mirza, n.d., p. 2; Muthusamy & Subbiah, n.d., pp. 5–6).

➤ Challenges and Opportunities

Despite its significant contributions, the literature identifies the challenges faced by NABARD in implementing its initiatives. Issues such as bureaucratic delays, geographic disparities, and limited awareness among rural populations about NABARD's programs hinder the effective delivery of services (Shah & Soni, 2022, p. 2; Tanmay Sarker, 2024, p. 2). Scholars suggest that enhancing digital literacy and leveraging technology can improve the outreach and efficiency of NABARD programs (Sarker, 2024, pp. 1–2). Additionally, integrating climate-smart agricultural practices into rural development strategies is recommended to address the impacts of climate change on rural livelihoods (Tanmay Sarker, 2024, pp. 1–2).

Research Methodology

This section outlines the research methodology employed in the study of NABARD's initiatives toward sustainable rural development in India. The methodology is designed to ensure a comprehensive analysis of NABARD's role, its financial initiatives, and the impact of these initiatives on rural communities.

A) Research Design-

The research adopts a descriptive and exploratory design, focusing on secondary data collection to analyse NABARD's initiatives and their effectiveness in promoting sustainable rural development. This approach allows for an in-depth understanding of the various programs and policies implemented by NABARD, as well as their outcomes and challenges.

B) Data Collection -

1. Secondary Data

The study primarily relies on secondary data collected from various sources, including:

- **Academic Journals:** Peer-reviewed articles that provide insights into NABARD's role in rural development, financial initiatives, and case studies on microfinance and SHGs.
- **Government Reports:** Official documents and reports published by NABARD, the Ministry of Agriculture, and other relevant government bodies that detail financial allocations, project outcomes, and policy frameworks.
- **Research Papers:** Previous studies that evaluate NABARD's impact on rural development, agricultural finance, and sustainability practices.
- **Online Databases:** Access to databases and repositories that house relevant literature, statistics, and case studies related to rural finance and development initiatives.

2. Data Sources

The data sources include:

- **Annual Reports of NABARD:** These reports provide comprehensive information on financial performance, project funding, and developmental initiatives undertaken by NABARD over the years.
- **State Focus Papers:** Documents that outline the specific needs and priorities of different states in relation to rural development and how NABARD addresses these through targeted programs.
- **Literature Reviews:** Existing literature that discusses the effectiveness of NABARD's initiatives, challenges faced, and recommendations for improvement.

C) Data Analysis

The analysis of the collected data will involve:

- **Qualitative Analysis:** Thematic analysis of qualitative data from case studies and literature reviews to identify key themes related to NABARD's initiatives, their effectiveness, and areas for improvement.
- **Quantitative Analysis:** Statistical analysis of numerical data from NABARD's reports to assess the impact of financial initiatives on rural development indicators such as poverty alleviation, employment generation, and agricultural productivity.

D) Framework for Analysis

The study will utilize a framework that includes:

- **Impact Assessment:** Evaluating the outcomes of NABARD's initiatives on rural communities, focusing on economic, social, and environmental dimensions.
- **Comparative Analysis:** Comparing the effectiveness of different NABARD programs and initiatives to identify best practices and areas needing enhancement.
- **Stakeholder Perspectives:** Incorporating insights from various stakeholders, including beneficiaries, local government officials, and NABARD representatives, to gain a holistic understanding of the impact of NABARD's initiatives.

E) Limitations

While the study aims to provide a comprehensive analysis, it is important to acknowledge certain limitations:

- **Dependence on Secondary Data:** The reliance on secondary data may limit the ability to capture real-time insights and the latest developments in NABARD's initiatives.
- **Geographic Focus:** The findings may vary across different regions of India due to diverse socio-economic conditions, which may not be fully represented in the data.

Objectives

The primary aim of this research paper is to explore and analyze the initiatives undertaken by the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) toward sustainable rural development in India. The specific objectives of the study are as follows:

A) To Assess NABARD's Role in Rural Development:

Evaluate the various functions and responsibilities of NABARD in promoting rural development, including its impact on agricultural productivity, rural infrastructure, and financial inclusion.

B) To Analyze Financial Initiatives:

Examine the financial initiatives and programs implemented by NABARD, such as the Self-Help Group (SHG)-Bank Linkage Programme, and their effectiveness in enhancing access to credit for rural populations.

C) To Evaluate Sustainable Agricultural Practices:

Investigate NABARD's support for sustainable agricultural practices, including climate-resilient farming, organic agriculture, and watershed management, and their contributions to environmental sustainability.

D) To Explore Rural Infrastructure Development:

Analyze the impact of NABARD's funding for rural infrastructure projects, such as irrigation, roads, and market facilities, on improving connectivity and economic opportunities in rural areas.

E) To Identify Challenges and Opportunities:

Identify the challenges faced by NABARD in implementing its initiatives effectively and explore potential opportunities for enhancing its impact on sustainable rural development.

F) To Provide Policy Recommendations:

Based on the findings of the study, propose actionable recommendations for policymakers and stakeholders to strengthen NABARD's initiatives and improve the overall effectiveness of rural development programs in India.

By addressing these objectives, this research aims to contribute to a deeper understanding of NABARD's initiatives and their significance in fostering sustainable rural development, ultimately leading to a better quality of life for rural communities in India.

" NABARD's initiative toward Sustainable Rural Development for better India"

NABARD's role has grown significantly over time, positioning itself as a key player in fostering inclusive growth and tackling the persistent issues facing rural India.

In a diverse and populous country like India, where agriculture plays a crucial role in the economy, the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) stands tall as a key institution dedicated to rural development. Established in 1982, NABARD plays a pivotal role in promoting sustainable agriculture, rural prosperity, and inclusive growth across the nation. In this blog, we will delve into the functions and objectives of NABARD and understand how it contributes to the holistic development of rural India.

1. **Facilitating Agricultural Credit:** One of the primary functions of NABARD is to provide credit support to various stakeholders in the agriculture and rural sectors. It refinances and coordinates with regional rural banks (RRBs) and cooperative banks, ensuring a steady flow of credit to farmers, rural artisans, and entrepreneurs. NABARD's focus lies in promoting inclusive and sustainable agriculture by ensuring affordable credit, improving credit delivery mechanisms, and supporting innovative financial models.
2. **Development of Rural Infrastructure:** NABARD plays a crucial role in the development of rural infrastructure, which is essential for agricultural growth and rural prosperity. It provides financial assistance and technical support for rural infrastructure projects such as irrigation, farm mechanization, rural roads, warehouses, and cold storage facilities. By enhancing the availability and quality of infrastructure, NABARD facilitates improved productivity, reduced post-harvest losses, and enhanced market access for farmers.
3. **Promoting Sustainable Agriculture:** NABARD actively encourages sustainable agricultural practices by promoting initiatives like organic farming, watershed development, and natural resource management. It supports projects that focus on water conservation, soil health improvement, and the adoption of eco-friendly farming techniques. By promoting sustainable agriculture, NABARD helps farmers enhance their incomes, reduce production costs, and mitigate the adverse impacts of climate change on agriculture.
4. **Rural Development and Microfinance:** NABARD plays a pivotal role in rural development by providing financial assistance to various institutions engaged in promoting rural livelihoods. It supports self-help groups (SHGs), microfinance institutions, and non-governmental organizations (NGOs) working towards women empowerment, rural entrepreneurship, and livelihood promotion. NABARD's initiatives in this domain aim to uplift marginalized sections of society and create sustainable livelihood opportunities in rural areas.
5. **Capacity Building and Research:** To strengthen the agricultural and rural sectors, NABARD places significant emphasis on capacity building and research. It conducts training programs for farmers, rural entrepreneurs, and bankers to enhance their knowledge and skills. Additionally, NABARD supports research and development activities aimed at improving agricultural productivity, promoting efficient farming techniques, and exploring innovative solutions for rural development.

Key Initiatives of NABARD for Sustainable Rural Development

➤ Financial Inclusion Programs

NABARD has been a leading force in promoting financial inclusion in rural areas. Through various schemes like Self-Help Groups (SHGs) and Joint Liability Groups (JLGs), NABARD has empowered rural women and marginalized communities by providing them with access to micro-credit. SHGs have particularly been successful in enhancing women's participation in economic activities, improving their social status, and reducing poverty in rural areas.

Moreover, NABARD has promoted Digital Financial Inclusion through the use of mobile banking, thereby increasing access to financial services in remote villages. This has contributed to a reduction in rural-urban disparities in financial access.

➤ Promotion of Sustainable Agriculture Practices

NABARD has been instrumental in advocating for and financing sustainable agricultural practices. It has supported organic farming, agroforestry, water conservation, and climate-resilient farming techniques. NABARD's initiatives like the **National Adaptation Fund for Climate Change (NAFCC)** and **Watershed Development Projects** aim to make rural agriculture more resilient to climate change and reduce dependence on chemical inputs.

Through these initiatives, NABARD ensures that agricultural growth is both economically viable and ecologically sustainable, thus improving food security while conserving natural resources.

➤ Rural Infrastructure Development

The development of rural infrastructure is critical for improving the living standards of rural communities. NABARD has supported infrastructure projects under schemes such as the **Rural Infrastructure Development Fund (RIDF)**, which finances essential infrastructure like rural roads, irrigation, drinking water supply systems, and power infrastructure.

➤ Supporting Rural Enterprises

NABARD also supports the establishment and growth of rural enterprises by providing credit to small-scale industries, rural artisans, and entrepreneurs. Its **Rural Innovation Fund** has promoted innovations in rural business models, while the **Producer Companies** initiative has empowered rural farmers and artisans to form collectives, increasing their bargaining power and improving access to markets.

By fostering rural entrepreneurship, NABARD has helped create sustainable livelihoods and reduce rural poverty, making rural economies more self-reliant.

➤ Environment and Climate Change Adaptation

As climate change poses a significant threat to agriculture and rural communities, NABARD has prioritized environmental sustainability in its initiatives. The bank's emphasis on water resource management, soil conservation, and promoting renewable energy sources in rural areas ensures that rural development is in harmony with nature.

Challenges Faced by NABARD in Rural Development

Despite the positive impact of its initiatives, NABARD faces several challenges in promoting sustainable rural development:

1. **Geographical and Social Barriers:** Many rural areas remain inaccessible due to poor road infrastructure and lack of connectivity, making it difficult to reach the target beneficiaries.

2. **Capacity Building Needs:** There is a need for continuous skill development and awareness programs for farmers and rural entrepreneurs to enable them to adapt to new technologies and sustainable practices.
3. **Financing Constraints:** Although NABARD has been successful in mobilizing resources, rural credit demand often exceeds the available funding, particularly for smaller projects.
4. **Climate Change Risks:** Unpredictable weather patterns and extreme events such as droughts and floods can disrupt rural development efforts, making long-term planning difficult.

Analysis and Interpretation

This section presents a comprehensive analysis and interpretation of the findings related to the initiatives undertaken by the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) in promoting sustainable rural development in India. The analysis is based on the data collected from various secondary sources, including academic literature, government reports, and case studies, focusing on the effectiveness of NABARD's programs and their impact on rural communities.

1. Impact of NABARD's Initiatives

1.1 Financial Inclusion and Microfinance

NABARD's Self-Help Group (SHG) Bank Linkage Programme has been a cornerstone of its strategy to promote financial inclusion. The program has successfully empowered millions of rural women by providing them access to credit and financial services. Analysis of case studies indicates that participation in SHGs has led to increased savings, improved income levels, and enhanced decision-making power among women. This empowerment is crucial for fostering gender equality and reducing poverty in rural areas (Jain & Mathur, n.d., p. 1; Shah & Soni, 2022, p. 1).

1.2 Infrastructure Development

The Rural Infrastructure Development Fund (RIDF) has facilitated significant investments in rural infrastructure, including irrigation, roads, and market facilities. The analysis of funding allocations reveals that NABARD has prioritized projects that enhance connectivity and access to essential services. For instance, the increase in funds allocated for rural connectivity projects from ₹30,485 crore in FY 2018-19 to ₹47,231 crore in FY 2022-23 demonstrates NABARD's commitment to improving rural infrastructure (Tanmay Sarker, 2024, p. 1.4). This development is essential for boosting agricultural productivity and creating economic opportunities in rural communities.

1.3 Promotion of Sustainable Agricultural Practices

NABARD's initiatives aimed at promoting sustainable agricultural practices have shown positive outcomes. Programs supporting organic farming, water conservation, and soil health management contribute to environmental sustainability and resilience in agriculture. The analysis indicates that these initiatives not only enhance agricultural productivity but also mitigate the adverse effects of climate change on rural livelihoods (Tanmay Sarker, 2024, pp. 1–2). The emphasis on climate-resilient agriculture is particularly relevant in the context of increasing environmental challenges faced by farmers.

2. Challenges Faced by NABARD

Despite the successes, several challenges hinder the effective implementation of NABARD's initiatives:

2.1 Bureaucratic Delays

Administrative bottlenecks often delay the disbursement of funds and the implementation of programs. This inefficiency can undermine the timely benefits that rural communities could derive from NABARD's

initiatives. Stakeholders have expressed concerns regarding the need for streamlined processes to enhance operational efficiency(Shah & Soni, 2022, pp. 1–2).

2.2 Geographic Disparities

The impact of NABARD's programs is not uniform across different regions of India. Geographic disparities in access to financial services and infrastructure development can lead to unequal benefits for rural populations. The analysis highlights the need for targeted interventions in underbanked and marginalized areas to ensure equitable access to NABARD's resources(Shah & Soni, 2022, p. 2).

2.3 Limited Awareness and Capacity

Many rural populations remain unaware of the various programs and services offered by NABARD. Additionally, the capacity of local institutions to effectively implement these programs can vary significantly. Enhancing awareness and building the capacity of local stakeholders, including NGOs and community organizations, is essential for maximizing the impact of NABARD's initiatives(Shah & Soni, 2022, p. 1).

3. Recommendations for Enhancing NABARD's Impact

Based on the analysis, several recommendations can be made to enhance NABARD's role in promoting sustainable rural development:

1. Streamlining Administrative Processes

NABARD should focus on reducing bureaucratic delays by implementing more efficient processes for fund disbursement and program implementation. This could involve leveraging technology to facilitate quicker approvals and monitoring.

2. Targeted Interventions

To address geographic disparities, NABARD should develop targeted strategies that focus on underbanked regions. This could include partnerships with local organizations to identify specific needs and tailor programs accordingly.

3. Capacity Building and Awareness Programs

Increasing awareness of NABARD's initiatives among rural populations is crucial. Implementing capacity-building programs for local institutions and stakeholders can enhance the effectiveness of NABARD's interventions and ensure that communities are better equipped to utilize available resources(Shah & Soni, 2022, p. 2; Tanmay Sarker, 2024, p. 1).

4. Leveraging Technology

NABARD can enhance its outreach and efficiency by adopting digital technologies for financial services and program management. This includes mobile banking solutions and online platforms for information dissemination, which can significantly improve access to services in remote areas(Tanmay Sarker, 2024, p. 2,4).

Conclusion and Findings

The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) has played a pivotal role in advancing sustainable rural development in India through its multifaceted initiatives. This research paper has explored the various dimensions of NABARD's contributions, focusing on financial inclusion, infrastructure development, and the promotion of sustainable agricultural practices. The findings highlight the significant impact of NABARD's initiatives on rural communities, while also identifying challenges and opportunities for further enhancement.

Key Findings

- **Financial Inclusion through SHGs:** NABARD's Self-Help Group (SHG) Bank Linkage Programme has been instrumental in empowering rural women and marginalized communities by providing them access to credit and financial services. The program has led to increased savings, improved income levels, and enhanced decision-making power among participants, thereby contributing to poverty alleviation and social empowerment(Mishra et al., 2024; Yadav et al., 2024).
- **Impact on Agricultural Productivity:** NABARD's financial support for agricultural credit has significantly improved productivity in the agricultural sector. The consistent increase in credit disbursements has enabled farmers to invest in essential inputs, leading to higher agricultural yields and better livelihoods("Empowering Rural Economies: Evaluating the Role of NABARD In Agricultural and Rural Development," 2024; x, 2023).
- **Infrastructure Development:** The Rural Infrastructure Development Fund (RIDF) has facilitated substantial investments in rural infrastructure, including irrigation, roads, and market facilities. These improvements have enhanced connectivity and access to essential services, contributing to economic growth and social development in rural areas(Sarker, 2024; Sobczak-Malitka & Drejerska, 2024).
- **Promotion of Sustainable Practices:** NABARD's initiatives in promoting climate-resilient agriculture and sustainable farming practices have been crucial in addressing the challenges posed by climate change. Programs supporting organic farming, watershed management, and water conservation have not only improved agricultural productivity but also contributed to environmental sustainability(Singh & Kamruddin, 2024; Yanuartati, 2023).
- **Challenges and Opportunities:** Despite the successes, several challenges remain, including bureaucratic delays, geographic disparities in access to credit, and limited awareness among rural populations about available programs. However, opportunities exist for leveraging digital technologies to enhance financial inclusion and integrating climate-smart agricultural practices into rural development strategies(Habib, 2022; Sunariyo & Firdausi, 2024).

Conclusion

In conclusion, NABARD's initiatives have made a significant impact on sustainable rural development in India, fostering economic growth, social empowerment, and environmental sustainability. The findings of this research underscore the importance of continued investment in rural development initiatives and the need for innovative solutions to address existing challenges. By enhancing its programs and leveraging technology, NABARD can further strengthen its role as a catalyst for sustainable rural development, ultimately contributing to a better quality of life for rural communities in India.

Future research should focus on evaluating the long-term effects of NABARD's initiatives and exploring new strategies to enhance their effectiveness. Policymakers and stakeholders must collaborate to ensure that the benefits of NABARD's programs reach the most vulnerable populations, thereby promoting inclusive and sustainable growth in rural India.

References

1. National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD). (2021). Annual Report 2020-2021. Retrieved from www.nabard.org
2. Jain, S., & Mathur, D. (2012). Efficacy of NABARD in Indian Rural Development. International Journal of Management Research and Review, 2(3), 394-411. ISSN: 2249-7196. Retrieved from <http://www.ijmr.com>(Jain & Mathur, n.d., p. 1).
3. Shah, B., & Soni, R. (2022). A Study on Role of NABARD and Financial Initiatives taken in Promoting Rural Finance in India. Journal of Positive School Psychology, 6(2), 4542-4550. Retrieved from <http://journalppw.com>(Shah & Soni, 2022a, p. 1, 2022b, p. 1).

4. Mirza, A. (2022). An Overview on Financial Initiatives taken by NABARD for Agriculture and Rural Development in India. Official Publication of Indian Mental Health & Research Centre, 5(2). DOI: 10.46523/jarssc.05.02.06(Mirza, n.d., p. 1).
5. Sarker, T. (2024). Impact of Growth and Sustainability of NABARD towards Rural India. International Research Journal on Advanced Engineering and Management (IRJAEM), 2(9), 302-303. DOI: 10.47392/IRJAEM.2024.044(Tanmay Sarker, 2024, p. 1).
6. Muthusamy, S., & Subbiah, R. (2022). Economic Empowerment of Tiny Agricultural Sector in India. Clever Fox Publishing. ISBN: 978-93-94457-18-8(Muthusamy & Subbiah, n.d., p. 1,3-4).
7. Kumar, M. A. (2021). The role of agricultural policies in shaping food security and transforming rural societies in BRICS countries. Journal of Agricultural Economics, 73(1), 1-20. DOI: [link to article if available](Muthusamy & Subbiah, n.d., pp. 183–184).
8. Radulescu, I. G. (2014). The significance of the BRICS group in the global economy. International Journal of Economics and Finance, 6(5), 1-10. DOI: [link to article if available](Muthusamy & Subbiah, n.d., p. 184).
9. Katini, K., & Amalanathan, S. (2021). Financial Literacy on Economic Sustainability among the Mao-Naga Farmers of North-East India. Journal of Financial Literacy, 5(2), 199-200. DOI: [link to article if available](Muthusamy & Subbiah, n.d., pp. 199–200).
10. Devasia, R. (2023). Promotion of Green Revolution for the Growth of Agricultural Sectors: A Philosophical Basis through the Lens of Emmanuel Levinas. Journal of Agricultural Philosophy, 12(1), 109-113. DOI: [link to article if available](Muthusamy & Subbiah, n.d., p. 113).

THE ROLE OF TECHNOLOGY AND E-COMMERCE IN TRANSFORMING THE INDIAN COMMUNITY

Mr. Nilesh S. Sarkte

Assistance Professor of Commerce

College Name JSSP Arts Commerce and Science College Khardi

Abstract

This paper aims to explore the significant role technology and e-commerce play in transforming the Indian community. With rapid advancements in digital infrastructure, the widespread use of smartphones, and a growing internet user base, India is witnessing a revolution in various sectors including business, healthcare, education, and governance. E-commerce has emerged as a powerful tool to provide better access to goods and services, improve customer experiences, and offer new employment opportunities. This paper examines the key drivers of this transformation, its socio-economic implications, challenges, and the future prospects of technology and e-commerce in India.

1. Keywords: Digital, *Unified Payments Interface* and cybersecurity

2. Introduction

India, with its vast and diverse population, is undergoing a digital transformation, driven by advancements in technology and the rise of e-commerce. The internet penetration rate in India has seen exponential growth over the past decade, making digital technology more accessible to a larger portion of the population. E-commerce platforms like Amazon, Flipkart, and smaller local players have disrupted traditional retail markets and opened new avenues for businesses and consumers alike.

3. Evolution of Technology and E-Commerce in India

India's journey toward digital transformation can be traced back to the early 2000s, with the advent of the internet, mobile phones, and the introduction of digital payment systems. A few key milestones in the evolution of technology and e-commerce include:

- **Introduction of the Internet and Mobile Phones:** The early adoption of the internet in India began in the late 1990s, but the true digital revolution occurred in the 2000s with the launch of affordable mobile internet plans and smartphones. The introduction of 3G and 4G networks significantly increased internet penetration, particularly in rural and semi-urban areas.
- **Rise of E-Commerce:** E-commerce in India began gaining traction in the mid-2000s with companies like Flipkart, Snapdeal, and later, Amazon India. These platforms revolutionized the way consumers shopped, offering products at competitive prices, convenience, and home delivery options.
- **Digital Payment Systems:** The launch of the *Digital India* initiative by the Indian government in 2015 paved the way for a boom in cashless transactions. Initiatives like *Unified Payments Interface* (UPI), *Aadhaar*, and the promotion of mobile wallets (Paytm, PhonePe, Google Pay) made online transactions simple, secure, and widely accepted.

4. Social Transformation in Indian Communities

Technology and e-commerce have significantly altered the social fabric of Indian society:

- **Educational Transformation:** Digital platforms such as *BYJU's*, *Unacademy*, and *Vedantu* have made education more accessible and affordable for students across the country. Remote learning platforms have especially benefitted students in rural areas who otherwise may not have access to

quality educational resources. These platforms have also empowered working professionals by offering online certification courses that add value to their careers.

- **Improved Healthcare Access:** Telemedicine, driven by technology, has revolutionized healthcare delivery in India, particularly in remote regions. Platforms like *Practo* and *IMG* have enabled people to consult doctors, order medicines, and receive medical advice remotely, bridging the gap between urban healthcare and rural populations.
- **Cultural Shift in Consumer Behavior:** E-commerce platforms have altered consumer behavior by offering the convenience of home delivery, discounts, and a wide variety of products. Consumers, especially younger generations, now expect the ability to shop at any time from anywhere, leading to the decline of traditional retail shopping habits. This cultural shift has also driven demand for online entertainment services like *Netflix*, *Amazon Prime Video*, and *Hotstar*.

5. E-Commerce and Technology in Government Services

The Indian government has integrated technology into its services to enhance transparency, efficiency, and public participation:

- **Digital India Initiative:** Launched in 2015, the *Digital India* program aimed to transform India into a digitally empowered society. The initiative focuses on providing government services to citizens electronically and improving digital infrastructure across the nation.
- **E-Governance:** The government has implemented several digital platforms such as *e-District*, *e-Government Procurement*, and *Online RTI Portal* that have made it easier for citizens to access government services like filing taxes, applying for permits, and participating in welfare schemes.
- **Financial Inclusion:** Through technology, the Indian government has focused on achieving financial inclusion by promoting digital banking and *Jan Dhan Yojana* accounts. Over 1.3 billion Aadhaar-linked accounts have been opened, enabling more than 80% of the population to access banking services.

6. Challenges and Barriers

Despite the rapid growth, there are several challenges that India faces in its digital transformation journey:

- **Digital Divide:** Although the internet penetration rate has increased, many rural areas still lack adequate internet connectivity and infrastructure. This digital divide poses a challenge in terms of equal access to technology and services.
- **Cybersecurity:** As e-commerce and online services grow, so do the risks related to cybersecurity. Data breaches, online fraud, and identity theft have become significant concerns for consumers and businesses alike.
- **Digital Literacy:** A significant portion of the Indian population still lacks digital literacy, making it difficult for them to take full advantage of technology and e-commerce platforms.

7. Future Prospects and Conclusion

India's digital landscape shows immense promise, with technology and e-commerce likely to continue playing an instrumental role in the country's socio-economic development. To further drive this transformation, the government must invest in digital infrastructure, education, and cybersecurity. Additionally, businesses and startups will need to adapt to evolving consumer expectations, keeping innovation at the core of their strategies.

The future of India lies in the intersection of technology, e-commerce, and a digitally empowered society. As more people adopt digital tools and platforms, we can expect greater economic growth, enhanced public services, and a more connected, educated, and informed citizenry.

References

1. Ghosh, R. (2020). *The Impact of E-commerce on India's Economic Growth*. Indian Journal of Business Economics, 45(3), 42-55.
2. Singh, A. (2021). *The Role of Technology in Transforming Indian Retail*. Journal of Retail & Consumer Services, 58, 102387.
3. Kumar, S. (2022). *E-Governance and Its Role in Digital India*. Government and Technology Review, 39(2), 76-89.
4. National Association of Software and Service Companies (NASSCOM). (2023). *The Digital Transformation of India: A Roadmap*.

डहाणू तालुक्यातील कृषी विज्ञान केंद्राचे ग्रामीण विकासातील योगदान

डॉ. नितिन विश्वनाथ खरात, कुमारी मयुरी एम. तांबे

¹ग्रामीण विकास विभाग प्रमुख

कीर्ती महाविद्यालय (स्वायत्त) दादर, मुंबई - २८.

^२तृतीय वर्ष ग्रामीण विकास विद्यार्थी

प्रस्तावना

पालघर जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यातील कोसबाड हिल येथील संस्था ही १९७८ मध्ये स्थापन झाली आहे. या संस्थेचे उद्देश ग्रामीण भागातील सामाजिक जीवनमान सुधारण्यासाठी या केंद्रात विज्ञान तंत्रज्ञान ग्रामीण विकास आणि स्थानिक शेतकऱ्यांना सहाय्य देणारी अशी संस्था सेवा पुरवली जातात. या केंद्रांच्या अंतर्गत शेतकऱ्यांना विविध कृषी तंत्रज्ञानवर मार्गदर्शन दिले जाते. तसेच नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी प्रशिक्षण व शिबिरे आयोजित करून दिले जाते. कृषी वाढ पर्यावरणीय सुसंवाद आणि आर्थिक स्थिरता साधण्यात मदत करते. या केंद्रातून विविध कृषी कार्यशाळा प्रशिक्षण कार्यक्रम कृषी पर्यटन कृषी प्रदर्शन आणि कृषी विषयक तांत्रिक सल्ला देऊन शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन मिळते यांच्या मदतीने शेतकरी आपल्या पिकांच्या व्यवसाय सुधारणा करू शकते. भारताचा शेती हा फार पूर्वीपासून व्यवसाय असल्याने देशातील अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जात आहे. शेती क्षेत्रावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांची संख्या ६७% आहे. शेती क्षेत्रातील आणि कला यांचे वैदिक काळापासून संदर्भ सापडते. हरितक्रांतीमध्ये प्रशिक्षित मनुष्यबळ हा एक मुख्य घटक असून भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता बनला आहे. आणि भारतीय अर्थव्यवस्था विकसित होण्यास गती मिळाली असून आपल्या देशामध्ये कृषी शिक्षणासाठी मजबूत अशी व्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा आपल्या देशामध्ये फक्त १८% कृषी महाविद्यालय, तीन पशु महाविद्यालय आणि हे कृषी अभियांत्रिकीकरण महाविद्यालयाला अस्तित्वात आले होते. यामध्ये आवश्यकतेप्रमाणे आयोगाची किंवा समितीची स्थापन करून याबाबतचा अभ्यास केला गेला आणि त्या आयोगाच्या किंवा समितीच्या शिफारशीनुसार कृषी क्षेत्रातील शिक्षण सुधारणा व बळकटीकरण करण्यासाठी उपाययोजना केल्या गेल्या ग्रामीण विकास संदर्भात कृषी विज्ञान केंद्र एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात आणि ग्रामीण विकास हे केवळ कृषी उत्पादनावर केंद्रात नसून ते आर्थिक सामाजिक आणि पर्यावरणीय बाबींची समावेश करते. यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, जल, विपणन, नियोजन, व्यवस्थापन आणि ग्रामीण पायाभूत सुख सुविधा यांचा समावेश होतो. पालघर जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यातील येथील कृषी विज्ञान केंद्र आणि ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात अधिक माहिती मिळवण्यासाठी अशा केंद्राचे मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांना कृषी तंत्रज्ञान प्रशिक्षण आणि सल्ला देणे होय त्यानंतर राज्याची भौगोलिक परिस्थिती हवामान व शेती व्यवसायातील विविधता विचारात घेऊन राज्याच्या चार विभागांसाठी स्वतंत्र कृषी विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली असून ही कृषी विद्यापीठे महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहुरी अहमदनगर, डॉक्टर पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ अकोला, डॉक्टर बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ दापोली, आणि मराठवाडा कृषी विद्यापीठ परभणी या चार विद्यापीठांमध्ये कृषी उद्यानविद्या, वनशास्त्र, मत्स्य विज्ञान, अन्न तंत्रज्ञान, वनस्पती, जैवतंत्रज्ञान, कृषी अभियांत्रिकी, ग्रह विज्ञान आणि कृषी व्यवसाय व व्यवस्थापन या विषयांमध्ये पदवी पूर्ण शिक्षण देण्याची सोय आहे. राज्य पातळीवरील ३० कृषी विद्यापीठे व इंफाळ मणिपूर येथील केंद्रीय कृषी विद्यापीठ भारतीय कृषी संशोधन संस्था नवी दिल्ली भारतीय पशुवैद्यकीय संशोधन संस्था उत्तर प्रदेश मुंबई इज्जत नगर या चार राष्ट्रीय संस्था मार्फत कृषी क्षेत्रातील शैक्षणिक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली जाते.

उद्देश

- १) कृषी विज्ञान केंद्रात कृषी तंत्रज्ञानाची चाचणी आणि हस्तांतरण माहितीचा अवलोकन करणे.
- २) कृषी विज्ञान केंद्राची भूमिकेचा आणि कार्याचा अभ्यास करणे

३) कृषी विस्तार कार्यक्रमाची परिणामकारकता तपासणे तसेच आदिवासी समाजासाठी विविध उपक्रमाचा अभ्यास करणे.

४) कृषी आधुनिक तंत्रज्ञान आणि आदिवासी शेतकरी यातील संबंध जाणून घेणे याची माहिती घेणे.

५) या केंद्रातून शेतकऱ्यांना कृषी तंत्रज्ञानाची प्रात्यक्षिक कार्याचा अभ्यास करणे.

गृहितके

पालघर जिल्ह्यातील कृषी विज्ञान केंद्रात होणाऱ्या शेती विषयक विविध उपक्रम, शिक्षण व प्रशिक्षण आणि योजना हे ग्रामीण आणि आदिवासी समाजासाठी खूप मोठे योगदान आहे.

समस्या विधान

सदर संशोधकाला डहाणू तालुक्यातील कृषी विज्ञान केंद्र कोसबाड मधील येणाऱ्या विविध उपक्रम, योजना, शेतकरी मेळावे शिक्षण व प्रशिक्षण आणि शासकीय निधी अशा विविध येणाऱ्या अडचणीचा व समस्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधकाची गरज

पालघर जिल्ह्यातील संशोधन करत असताना संशोधकाला मानस संशोधक प्रोजेक्ट अथवा करिता पुढील संशोधन करिता गरज होणार आहेत तसेच या कृषी विज्ञान केंद्रात कृषी शिक्षण संशोधन आणि विस्तार या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून माहिती घेऊन पुढील संशोधकाला शिक्षणासाठी त्याची गरज भासणार आहे.

संशोधन पद्धती

संशोधन पद्धतीचा अभ्यास करत असताना संशोधकांनी प्राथमिक स्रोत व दुय्यम स्रोत या साधनांचा वापर संशोधनामध्ये करण्यात आला आहे. या संशोधनात प्राथमिक स्रोत म्हणजे मुलाखत पद्धती, निरीक्षण पद्धती तसेच सर्वेक्षण पद्धती या साधनांचा वापर केला आहे. तसेच दुय्यम स्रोत म्हणून इंटरनेट, पुस्तके, मॅक्झिन, शासकीय पुस्तके, जी.आर., शासकीय माहिती पुस्तिका, प्रबंध, संशोधन पेपर, वृत्तपत्र इत्यादी साधनांचा वापर या संशोधनात करण्यात आला आहे.

माहितीचे विश्लेषण

फेब्रुवारी १९१८ मध्ये मरण पावलेल्या श्री. गोपाल कृष्ण गोखले मुंबई न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये प्राचार्य व मालक टी. ए. कुलकर्णी यांनी श्री यादव यांची स्फूर्ती नेहमी कायम ठेवली आहे. शैक्षणिक व सामाजिक सोसायटी बनवून गोपाळ कृषी गोखले यांच्या काही सहकार्याने त्यांना असे आश्वासन दिले की असे समाज तयार करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. एप्रिलमध्ये त्यांनी या संकल्पनेला मूर्त रूप देवून एक समाज स्थापन केला आणि त्यास गोखले एज्युकेशन सोसायटी असे नाव देण्यात आले. समाजाची ७५ वर्षे पूर्ण झाली असून मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली समाज कार्यरत करण्यात आले. एस. बी. पंडित अध्यक्ष व डॉक्टर एम. एस. गोसावी प्रमुख शैक्षणिक व व्यवस्थापकीय तज्ञ सचिव म्हणून सोसायटीची स्थापना १९२० मध्ये ठाणे जिल्ह्यातील बोर्डीच समुद्र किनाऱ्याजवळील एक माध्यमिक शाळा आहे येथे श्रमिकांच्या एका छोट्या श्री यांच्या नेतृत्वाखाली शिक्षणासाठी वेळ दिला आचार्य भिसे यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या क्षेत्रात एक आदिवासी स्थान मिळविले आहे. याशिवाय संस्थेने समर्पित सामाजिक कार्यकर्ते निर्माण तयार केले. ज्यांना स्वातंत्र्यासाठी राष्ट्रीय संघर्ष निर्माण केले.

देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर आयोजकांना कमकुवत वर्गाच्या उन्नती करण्याची तीव्र इच्छा जाणवणे विशेषता आदिवासी समाजातील ज्यांची लोकसंख्या पालघर जिल्ह्यात आपल्या दशलक्ष पेक्षा जास्त होती. शेती ही आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय म्हणून त्यांनी संशोधन, शिक्षण, विस्तार, प्रशिक्षण आणि शिक्षण सर्व करणाऱ्या केंद्राद्वारे आदिवासी शेतीमध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न आणि

विचार केला आहे. अशा प्रकारे १०५९ मध्ये द. ऍग्रो. कल्चरल इन्स्टिट्यूट हिल जिल्हा पालघर तसेच भारत शेतीची पद्धत आणि महाराष्ट्र कृषी विद्यापीठाचे माजी उपक्रम आणि डॉक्टर जयवंतराव पाटील कृषी तज्ञ योजना आयोगाची माजी सदस्य भारत सरकारचे संस्थापक लेफ्टनंट पद्मश्री हरिश्चंद्र पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू केली. या केंद्रीयचे प्रशिक्षण आयोजक त्यांनी पद्मश्री पाटील यांच्याबरोबर काम केले आणि आदिवासी भागात कृषी विकासास गती देण्यासाठी कृषी संस्थेत विकास करण्यात उत्सुकता निर्माण केली. कृषी विज्ञान केंद्र पालघर भरती विषयी ते विशेष फॉर्म मॅनेजर प्रोग्राम सहाय्यक संघटक विज्ञान ड्रायव्हर ट्रॅक्टर यासारख्या अनेक पदासाठी उत्तम करिअरची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. इच्छुक उमेदवार बांधकाम बागकाम बी.एस.सी.मॅट्रिक्युलेशन आणि कृषी विज्ञान केंद्र पालघर येथे उत्तम करण्यासाठी योग्य ड्रायव्हिंग परवानगी मास्टर डिग्री मध्ये अभ्यासक्रम सुरू केले होते.

पालघर जिल्ह्यातील डहाणू तालुका हा आदिवासी बहुल डोंगरी आणि सागरी भागामध्ये विभागाला या भागातील कृषी विज्ञान केंद्र आणि ग्रामीण विकास उपक्रम शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. डहाणू तालुक्यातील कृषी विज्ञान केंद्र शेतकऱ्यांना आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान पिकाचे व्यवस्थापन, कीड नियंत्रण आणि उत्पादन वाढवण्यासाठी मार्गदर्शन करतात. उदा. पिकांची व उत्पादनाची वाढ होईल येथील कृषी विज्ञान केंद्राने आदिवासी शेतकऱ्यांना या प्रत्येक वळणाद्वारे आर्थिक सक्षमतेसाठी मदत केली आहे. शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञान आणि पद्धती शिकवणे जसे की जैविक शेती, अधिक उत्पादन क्षमता, कृषी पद्धती आणि कमी खर्चात अधिक नफा मिळवण्याचा पद्धती या विविध उपक्रमाचा समावेश दिसून येतो. पालघर जिल्हा महाराष्ट्र राज्यातील एका महत्त्वपूर्ण जिल्हा आहे. ज्यामध्ये कृषी विज्ञान केंद्र आणि ग्रामीण विकासासाठी विविध उपक्रम आणि योजनांचा समावेश केला जातो. या संदर्भात काही महत्त्वाची मुद्दे आहेत. शेतकऱ्यांना शास्त्रीय तंत्रज्ञान विश्लेषण अशी पद्धती जलसंधारण, किड नियंत्रण आणि विविध पशु समस्यावर उपाय योजना शोधण्यासाठी मार्गदर्शन करतील शेतकऱ्यांना आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान सेंद्रिय शेती पीक संरक्षण फवारणी पद्धती वृद्ध संशोधन आणि जलसंवर्धन यावर नियमित प्रशिक्षण दिले जाते, ग्रामीण विकास हे एकमेकांच्या पूरक विषय आहे आणि हे दोन्ही शेतकऱ्यांची आणि ग्रामीण भागाच्या समग्र विकासासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. कृषी विज्ञान केंद्र शेतकऱ्यांना शास्त्रीय तांत्रिका ज्ञान आणि आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाच्या वापरासाठी मार्गदर्शन करत असते तर ग्रामीण विकासाची उद्देश ग्रामीण भागातील जीवनमान उंचावण्यासाठी रोजगार निर्मितीसाठी आणि विश्लेषण विकासासाठी काम करणारी असतात ग्रामीण विकास म्हणून ग्रामीण क्षेत्रातील जीवनमान सुधारण्यासाठी विविध योजना प्रकल्प आणि सरकारी कार्यक्रमाचे प्रभावी यामध्ये कृषी आरोग्य शिक्षण पाणीपुरवठा बँकिंग रस्ते आणि इतर सार्वजनिक सुविधा यांचा समावेश होतो.

कोसबाडहिल हे कृषी विविध उपक्रमाद्वारे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ आणि कृषी उत्पादनाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी कार्यरत आहे. येथे आयोजित केले जाणारे प्रशिक्षण कार्यक्रम शेतकरी, कृषक महिला आणि ग्रामीण युवकांना 'करून शिकणे' या तत्वावर आधारित आहे. ज्यामुळे ते अधिक उत्पादनात तंत्रज्ञान आत्मसात केले आहेत. या केंद्राचे मुख्य उद्देश स्थानिक कृषी समस्यांचे निराकरण करणे, नवीन तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे आणि शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनवणे. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे पालघर जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रात सकारात्मक बदल झालेला दिसून येत आहेत.

शेतकऱ्यांना शाश्वत कृषी आणि जलसंधारण तसेच उत्पादन तंत्रज्ञानावर आधारित कार्यशाळा दिल्या जातात. यासाठी विविध शेतकऱ्यांची अनुभव विचार आणि परिषद आयोजित केल्या जातात. ज्यामुळे कार्यवाही अधिक प्रभावी ठरते. यामध्ये शेतकऱ्यांच्या सहभाग महत्त्वाचा असते. कारण त्यांना त्यांच्या भूमिकेतील पारंपारिक ज्ञानाचा उपयोग करून विकास साधता येतो. शेतकऱ्यांची जीवनमान सुधारण्याच्या दृष्टीकोनातून दृष्टिकोनातून संशोधन पद्धती या दृष्टिकोनावर आधारित आहे. ज्यामध्ये स्थानिक लोक शेतकरी त्यांच्या विकास प्रक्रियेतील सर्व घटकांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होतात. त्यामुळे हे केवळ शेतकऱ्यांची जीवन सुधारता येत नाही, तर ते पर्यावरणीय सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणा देखील सातत्याने ग्रामीण भागातील सामाजिक समस्या दारिद्र्य, असमानता, शिक्षण, आरोग्य, बेरोजगारी इत्यादीवर संशोधन करणे संशोधन पद्धती म्हणजे एकत्रितपणे कार्य करण्याची आणि विविध घटकांचा अभ्यास करून त्यांचा एकत्रितपणे वापर करण्यासाठी पद्धती आहे त्या संदर्भात डहाणू व पालघर जिल्ह्यामध्ये शेतकऱ्यांना तंत्रज्ञान

कृषी उत्पादन ग्रामीण जीवनशैली महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकासावर काम करण्यासाठी एकत्रित संशोधन आणि सहयोग येतात मग उपाययोजना करण्यात येतात.

डहाणू तालुक्यातील कृषी विज्ञान केंद्र कोसबाडहिल विविध उपक्रमांद्वारे शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी कार्यरत आहे. त्यांचे काही महत्वाचे उपक्रम खालीलप्रमाणे आहेत:

- प्रदर्शन आणि प्रात्यक्षिके: डहाणू तालुक्यातील कृषी विज्ञान केंद्रात शेतकऱ्यांना नवीन कृषी तंत्रज्ञान आणि पद्धतींचे प्रात्यक्षिक दाखवून त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शन व स्वावलंबी केले जाते.
- प्रशिक्षण कार्यक्रम: शेतकरी, ग्रामीण युवक, आणि कृषक महिलांसाठी विविध प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करून आधुनिक शेतीतंत्र आणि व्यवसाय संधीबाबत माहिती दिली जाते.
- मृदा परीक्षण व सल्ला: ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना शिक्षण व प्रशिक्षण घेत असताना मातीच्या आरोग्याचे परीक्षण करून त्यानुसार पीक नियोजन आणि खत व्यवस्थापनाबाबत मार्गदर्शन केले जाते.
- पिकांचे संशोधन आणि सुधारणा: महाराष्ट्रातील हवामान किंवा स्थानिक ठिकाणी असणारे वातावरण व हवामान आणि मातीला अनुकूल अशा सुधारित बियाण्यांचा प्रसार कसा केला जाते यांची माहिती दिली जाते.
- पशुपालन आणि मत्स्यपालन: कृषी विज्ञान केंद्रात विविध उपक्रमद्वारे व जोडव्यवसायद्वारे दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, पशुपालन, रोपवाटिका, मधुमक्षिका पालन या विविध क्षेत्रांमध्ये प्रगत तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन पद्धती शिकवल्या जातात.
- कृषी तंत्रज्ञान प्रसार: आधुनिक यंत्रसामग्री, पीक संरक्षण पद्धती, अझोला प्रशिक्षण, काम्पोस्तखत आणि गांडूळखत आणि सेंद्रिय शेती तंत्रज्ञान यांचा प्रसार केला जातो.
- उद्योजकता विकास: कृषी विज्ञान केंद्रात ग्रामीण युवकांना आणि महिलांना सूक्ष्म उद्योजकता सुरू करण्यासाठी मार्गदर्शन आणि सहाय्य केले जाते.
- वनौषधी आणि फलोत्पादन: औषधी वनस्पतींची लागवड, प्रक्रिया आणि विक्रीसाठी मार्गदर्शन केले जाते.
- जल व्यवस्थापन: पाण्याचे संवर्धन आणि कार्यक्षम वापरासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान शिकवले जाते.
- कृषी मेळावे आणि प्रदर्शन: नवीन तंत्रज्ञान आणि उत्पादने शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी कृषी मेळावे आणि प्रदर्शनांचे आयोजन केले जाते.

हे सर्व उपक्रम शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठी आणि शाश्वत कृषी विकास साधण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात.

निष्कर्ष

पालघर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान शेती संशोधन शिक्षण व प्रशिक्षण तसेच विस्तार कार्याचा अभ्यास करण्यासाठी शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढवणे व उत्पादनात सुधारणा घडवून आणणे.

संदर्भसूची

1. गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे कृषी विज्ञान केंद्र यांची माहिती पुस्तिका, कोसबाड डहाणू रोड पालघर.
2. डॉ. ललित संदानशिव (२०१६), कृषी भूगोल, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव.
3. मनोज हाडवळे (२०१८), कृषी पर्यटन एक शेतीपूरक व्यवसाय, सकाळ प्रकाशन
4. प्रताप चीपलुणकर (२०२४), संवर्धित शेती पद्धतीमध्ये पाणी व्यवस्थापन, तेजस पब्लिकेशन कोल्हापूर.
5. अनिल महादार (२०२०) कृषी प्रकल्प, सकाळ प्रकाशन.
6. डॉ. वसंतराव जुगले (२०२५), कृषी विकास २०५० तेजस प्रकाशन.
7. एच. व्ही. देशमुख (२०१३) भारतीय शेती आणि कृषी जैवतंत्रज्ञान, लोकव्रत प्रकाशन.
8. Facebook and you tub and internet information.

ग्रामीण भागातील आगरी समाजातील शेतीचे महत्त्व

¹ प्रा. डॉ. भुवनेश हरिश्चंद्र बारी, ² कु. रणजीत तुकाराम म्हात्रे

¹ सहाय्यक प्राध्यापक

महाविद्यालय, वसई

² संशोधन मार्गदर्शक, संशोधन विद्यार्थी

ग्रामीण विकास विभाग संत गोन्सालो गार्सिया महाविद्यालय, वसई

1. प्रस्तावना –

भारत हा कृषी प्रधान किंवा शेती प्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. शेती हा मानवी संस्कृतीचा सर्वात प्राचीन व्यवसाय आहे. अन्न, वस्त्र, इंधन आणि जनावरांसाठी चारा यासारख्या मानवाच्या अत्यंत मूलभूत गरजा शेतीद्वारे पूर्ण केल्या जातात. शेती हा व्यवसाय म्हणून बहुआयामी विकसित आला आहे. भारतात मोठ्या प्रमाणावर लोक शेती क्षेत्रावर आपला उदर निर्वाह भागवतात. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. हजारो वर्षांपासून आपल्या देशात आपण शेती करत आहोत, तरी अजून सुद्धा लोक पारंपरिक पद्धतीने शेती करतात. भारतात शेती आधुनिक व परंपरागत पद्धतीने केली जाते. भारतात एकूण लोकसंख्येच्या ५० टक्क्यांच्या वर लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे.

भारत हे विविध धर्मीय राष्ट्र आहे. येथील समाजात जात, वंश, परंपरा, रुढी यांचे प्रबल्य आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेला तर जाती व्यवस्थेचे संग्रहालय म्हणून ओळखले जाते. सद्यस्थितीत भारतात ८००० पेक्षाही जास्त जाती आहेत. त्यापैकी ३७४३ जाती इतर मागास वर्गीयामध्ये (ओ.वी.सी.) येतात. महाराष्ट्रातील आगरी समाजाचाही समावेश इतर मागास वर्गीयामध्ये होतो, आगरी म्हणजे कोण ? 'आगरी' या शब्दाची उत्पत्ती 'आगर' या शब्दापासून झालेली आहे. 'आगर' म्हणजे शेत होय. माड, पोकळीची बागा, मीठ पिकविण्याची जागा म्हणजे 'आगर' होय. 'आगरी' या शब्दाचा अर्थ शेतकरी असा आहे. आगरी म्हणजेच शेती करणारा आगरी म्हणजे केवळ आगरांत राहणारा नाही तर आगर म्हणजे शेत निर्माण करणारा, शेत पिकविणारा तो आगरी समुद्रकाठी, खाडीकिनारी जमिनीला बंदिस्त करून तिचे शेतात रूपांतर करणारा तो आगरी, भात शेती करणारा तो आगरी आगरी म्हणजे कोटीक, कोठा, पराण किंवा खालट मोडणारा. अशा खालटांची मालिका म्हणजे आगर होय. या आगरात शेती करणारा समाज म्हणजे आगरी होय. मीठाचा आगर अर्थात साठा तयार करणारा तो आगरी. मुख्य म्हणजे शेती तयार करून त्यात पीके घेणारा, भात पिकविणारा शेतकरी म्हणजे आगरी होय.

आगरी लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. परंतु तेथील शेतकऱ्यांना शेती करताना लागवडीसाठी जवळजवळ संपूर्ण पावसाळ्यावर अवलंबून राहावे लागत असे, परंतु आता आपण धरणे, कालवे, नळ विहिरी आणि पंप-संच तयार केले आहेत. याशिवाय आपल्याकडे आता चांगली खते, कीटकनाशके आणि बियाणे आहेत ज्यांच्या मदतीने आपण पूर्वीपेक्षा अधिक धान्य पिकवू शकतो. ग्रामीण भागातील बहुतांश लोक शेती करतात. म्हणून ग्रामीण भागातील आगरी समाजाचे शेतीचे महत्त्व अभ्यासण्याचा प्रयत्न सदर शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

2. उद्दिष्टे –

- 1) ग्रामीण जीवनातील आगरी समाजाचे शेतीचे अध्ययन करणे.
- 2) आगरी समाजाचे ग्रामीण जीवनातील शेतीचे महत्त्व अध्ययन करणे.

- 3) ग्रामीण भागातील आगरी समाजातील शेतीमधील समस्या अध्ययन करणे.
- 4) ग्रामीण जीवनातील शेतीच्या समस्यांवर उपाययोजना सूचविणे.

➤ ग्रामीण भागातील आगरी समाजाची शेती -

ठाणे जिल्ह्यातील आगरी समाजाचा शेती हा एक पारंपारिक व्यवसाय आहे आणि तोच जीवनाचा आधार देखील आहे. येथील वातावरण हे शेतीस अत्यंत अनुकूल असल्याने अति प्राचीन काळापासून येथे शेती केली जाते. शेतीचे व्यवस्थापन आणि संवर्धन हे आगरी समाजातील प्रत्येक पिढीतून पुढच्या पिढीत संक्रमित झाल्याचे दिसून येते. भारत हा एक कृषीप्रधान देश असून देशात ८०% पेक्षा जास्त लोक ग्रामीण भागात राहतात. ग्रामीण भागातील आगरी समाजात आजही पारंपरिक पद्धतीने शेती केली जाते. तर शहरी भागात आधुनिक पद्धतीने शेती केली जाते. शेती ही पारंपारिक आणि आधुनिक पद्धतीने केली जाऊ शकते. बैल, शेती अवजारे, बैलगाडी, शेणखत अशी सामग्री वापरून पारंपारिक शेती केली जाते तर तंत्रज्ञानाचा वापर करून आधुनिक शेती केली जाते ज्यामध्ये ट्रॅक्टर, शेतीयंत्रे, रासायनिक खते अशी सामग्री वापरली जाते.

तसेच आधुनिक काळानुसार शेती विकसित होत गेली आहे. नवीन तंत्र व उपकरणांच्या वापराने जवळपास सर्व पारंपारिक शेतीच्या पद्धती बदलल्या आहेत. भारतातील शेती ही बहुसंख्य लोकसंख्येचे जीवनमान आहे. शेतकऱ्याला शेती करण्यासाठी लागणाऱ्या गोष्टींमध्ये प्रथम सुपीक शेती (जमीन) आणि दुसरे पाणी. कारण शेतीला मुबलक पाणी असेल तरच शेती करणे शक्य आहे. तिसरे म्हणजे मनुष्यबळ ज्यामुळे तो शेतातील पिकाची निगा करू शकतो. चौथे म्हणजे पैसा (भांडवल). शेती करताना येणारा खर्च पूर्ण करण्यासाठी आणि शेवटी 'बाजारपेठ' ज्यात तो आपला पिकवलेला शेतमाल विकतो. शेतकऱ्यासाठी शेतीच सर्वकाही असते. त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह आणि जगात वावरणारे लोक कळत न कळत या शेतकऱ्यावर अवलंबून असतात. शेतीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. शेतकरी प्रत्येक हंगामात वेगवेगळी पिके घेऊन जमीन उत्तमरित्या कसत असतो. शेतीतून जे धान्य पिकवले जाते तेच आपल्याला अन्न म्हणून उपयोगी ठरत असते. शेतीमुळे जमिनीत नियमित खतांचा वापर होतो आणि जमीन वर्षानुवर्षे उपजाऊ राहते. ग्रामीण भागात आगरी समाजात आज देखील परंपरांगत पद्धतीने शेती करतात. बैलजोडी, लाकडी नांगर, पेरण्याचे ते जुने साधने इ. वापर करतो. आणि शेतीत खत म्हणून शेणखत वापरत असे. ग्रामीण भागात देखील आता यांत्रिक व तांत्रिक अवजारे असल्याने शेतकरी कमी वेळेत जास्तीत जास्त काम करू शकतो व कमी खर्चात जास्त उत्पादन घेऊ शकतो. ग्रामीण शेतकरी एक असा व्यक्ती आहे, जो आपल्या कष्टाने, मेहनतीने आपल्या शेतात राबतो. वेगवेगळ्या हंगामामध्ये वेगवेगळी पिके घेऊन त्यातून उत्पादन मिळवतो आणि बाजारपेठेत नेऊन व्यापाऱ्याला किंवा ग्राहकाला विकतो. शेती ही एक उत्पादक प्रक्रिया आहे. शेती उत्पादन बाजारात विकून रोख पैसा मिळविणे व खर्च वगळून जास्तीत-जास्त नफा मिळविण्याची एक अशी ही प्रक्रिया आहे. उत्पादन करून विक्री होईपर्यंत शेतकऱ्याला पैशाची गरज भासत असते. त्यासाठी पैशांची व्यवस्था कोटून व कशी करावी हा प्रश्न असतो. यालाच शेतीला लागणारा वित्त पुरवठा असे म्हणतात. भारतात केंद्र व राज्य सरकारकडून शेती क्षेत्राला वित्तपुरवठा होतो. हा पुरवठा कधी प्रत्यक्ष तर कधी अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा असतो. सरकारकडून शेतीला अनुदान असते. शेती मालाचा किंमतविषयक धोरण इ. अप्रत्यक्ष मार्गांनी शेतकऱ्यास सरकार मदत करते. सहकारी वित्तपुरवठ्याचे दोन प्रकार पडतात. 1) प्राथमिक वित्तपुरवठा 2) भूविकास बँका. भारतामध्ये जवळपास 88 हजार सहकारी पतपेढ्या आहे. त्याच्या मार्फत एकूण वित्त पुरवठ्या पैकी 30% वित्त पुरवठा केला जातो. भूविकास बँकांना पहिले भूतारण बँक म्हणतात. शेतीसाठी विविध संस्था वित्त पुरवठा करतात. व्यापारी बँका, सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँक, नाबार्ड

इ. भारत सरकार द्वारा परंतु कृषी विकासासाठी संपूर्ण ग्रामीण विकास साधण्यासाठी जुलै 1982 मध्ये नाबार्डची स्थापन झाला. नाबार्ड ही रिझर्व बँकेशी संलग्न बँक आहे. यात 50 कोटी भाग भांडवल रिझर्व बँकेचे आहेत. शिवाय जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय विकास संस्था यांच्याकडून नाबार्डला अर्थसहाय्य करतात. डेप्युटी गव्हर्नर रिझर्व बँकेचे गव्हर्नर या बँकेचे अध्यक्ष असतात. अशाप्रकारे शासनाकडून शेतीसाठी वित्त पुरवठ्याच्या सोयी उपलब्ध आहेत. तरीदेखील ग्रामीण शेतीपुढे अनेक समस्या असतात. त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

२) ग्रामीण भागातील आगरी समाजातील शेतीमधील समस्या -

- 1) ग्रामीण शेतकऱ्यांना शेतीविषयक पुरक सेवा आवश्यक त्या वेळी पुरवल्या जात नाही. ज्या सेवा पूर्वीपासून आहेत. त्यासुद्धा अल्प प्रमाणात उपलब्ध आहेत. त्याचा परिणाम शेती उत्पादनावर होतो.
- 2) आधुनिक तंत्राच्या प्रसारासाठी शिक्षण व विस्तार सोयीचा अभाव आहे. शासनामार्फत विविध यंत्रे, उपकरणे, शेतीची अवजारे, पाईप, मोटर/बोरचे सोय इ. वाटपाच्या योजना राबविल्या जातात. परंतु ते वापरण्याची माहिती किंवा ज्ञान नसल्याने व शेतकरी सुशिक्षित नसल्यामुळे यांचा परिणाम शेतीवर होतो.
- 3) ग्रामीण भागात सीमांत व अल्पभुधारक शेतकऱ्यांना बँका किंवा इतर संस्थांकडून कर्ज वेळवर मिळत नाही. त्याला कर्ज देण्यास नकार दिला जातो किंवा टाळाटाळ केली जाते.
- 4) ग्रामीण भागात शेतीतून निर्माण होणारे उत्पादन शेतीत काम करणाऱ्या लोकांच्या उपभोगावरच खर्च होते. शेतीवर अनेक लोकांचे हक्क असल्याने शेतीची विभागणी कुटुंबातील अनेक सदस्यांमध्ये होते.
- 5) ग्रामीण शेतकऱ्याला शेतीविषयक कर्जपुरवठा व कृषी योजनांची पुरेशी माहितीचा अभावामुळे योजनांचा लाभ अल्प प्रमाणात मिळतो.

अशाप्रकारे आगरी समाजातील ग्रामीण शेती व शेतकऱ्यासमोर विविध समस्या दिसून येतात. यामुळे एकूणच ग्रामीण जीवनावर त्याचा परिणाम होतो.

➤ ग्रामीण शेतीतील समस्यांसाठी उपाययोजना -

- 1) ग्रामीण शेतकऱ्यांना शेतीविषयक पुरक सेवा आवश्यक त्या वेळी पुरवल्या गेल्या पाहिजेत.
- 2) आधुनिक तंत्राच्या प्रसारासाठी शिक्षण व विस्तार करणे गरजेचे आहे. शासनामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांची माहिती दिली गेली पाहिजे. त्यासाठी मेळावे घेणे, जनजागृती अभियान राबविणे गरजेचे आहे.
- 3) ग्रामीण भागात सीमांत व अल्पभुधारक शेतकऱ्यांना वेळेवर कर्जपुरवठा होण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. त्यासाठी संबंधित यंत्रणा सुसज्ज केली पाहिजे.
- 4) शेतीवरील खर्च कसा कमी करता येईल यासाठीचे मार्गदर्शन केले पाहिजे. त्याचबरोबर समूहशेतीचे महत्त्व समजावून सांगितले पाहिजे.
- 5) ग्रामीण शेतकऱ्याला शेतीविषयक कर्जपुरवठा व कृषी योजनांची पुरेशी माहिती देऊन योजनांचा लाभ शंभर टक्के शेतकऱ्यांना मिळेल यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे.

समारोप -

ग्रामीण भागातील आगरी समाजातील लोकांना शेती करताना शेतकऱ्याला अचानक येणाऱ्या अनेक संकटांचा सामना करावा लागतो. ज्यात बेमोसमी पाऊस, ओला दुष्काळ, कोरडा दुष्काळ, बाजारपेठेतील बाजार भावात होणारी घसरण, शेतीसाठी सावकारकडून घेतलेले कर्ज, परतफेडीची मुदत, निर्यातीतील होणारे शासकीय बदल, हवामानात होणाऱ्या बदलामुळे शेतीतील पिकांचे नुकसान इ. सर्व संकटाला शेतकरी प्रत्येक वेळेस सामोरे जात असतो. बियाणं वेळेवर मिळत नाही, खतं वेळेवर मिळत नाही. कुठूनतरी कर्ज मिळवायंच शेतात, पेरायच, पाऊस त्याच्या लहरीप्रमाणेच पडतो निसर्ग साथ देईल अशी प्रार्थना करायची, दिवस रात्र मेहनत करायची, शेवटपर्यंत पीक काळजी घ्यायची. चांगल उत्पादन मिळाल तरी बाजारभाव चांगला मिळेल अशा आणि अनंत अडचणीवर मात करून शेतकरी जगत जगत असतो. शहरीकरणाच्या आधुनिकतेच्या झगमगाटात आपण ग्रामीण भागापासून, शेतकऱ्यापासून दूर गेलो आहोत. शेतकऱ्याच्या कामाबाबत थोडी माहिती, थोडा आदर जरी तरुण पिढीच्या मनात निर्माण झाला तरी एका मोठ्या बदलाची तो सुरुवात असेल.

संदर्भसूची -

1. पाटील आ.बा. शेती करू फायद्याची, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, 1996
2. काळे सुखदेव, चौगुले आनंद पिकांना पाणी, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन
3. मुलाणी एम.यु. पब्लिकेशन महाराष्ट्रातील शेती, डायमंडल
4. साहनी सावित्री - क्रांती आणि हरितक्रांती, अमेय प्रकाशन, पुणे
5. <https://mr.wikipedia.org>

शेती क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी जैविक तंत्रज्ञान

डॉ. रमेश पदु म्हात्रे

महात्मा फुले कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय पनवेल

प्रस्तावना:

भारतात प्राचीन काळापासून शेती व्यवसाय केला जात आहे. जेव्हा जगातील इतर देश शेती व्यवसायात मागासलेले होते. तेव्हा भारतातील शेती प्रगत समजली जात होती. मात्र काही देशाने शेती क्षेत्रात मोठी प्रगती केली आणि भारतीय शेती परंपरागत मागासलेली समजू लागली. स्वातंत्र्योत्तर काळात देशाची अर्थव्यवस्था शेतीवर आधारित होती. राष्ट्रीय कृषी उत्पन्नाचा मोठा वाटा शेती क्षेत्रातून मिळत होता. आता हे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून येते. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १५% उत्पन्न सध्या शेतीतून मिळते. तर शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण ६४.५% इतके आहे. आजही अधिक लोकसंख्या सामावून घेणारे व मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती करणारे क्षेत्र म्हणून शेतीला महत्वाचे स्थान आहे. नियोजन काळात शेती क्षेत्राच्या विकासाला अधिक महत्त्व देण्यात आले. म्हणून १९६६ मध्ये हरित क्रांती झाली. रासायनिक खते कीटकनाशके यांच्या वापरामुळे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन वाढण्यात मदत झाली. मात्र रासायनिक घटकांचा अतिवापर होत गेल्याने जमिनीचा नैसर्गिक समतोल बिघडला. मानवी आरोग्याच्या समस्या निर्माण झाल्या. म्हणून शेती विकासाला पर्यायी तंत्रज्ञानाची आवश्यकता निर्माण झाली आणि यामधूनच जैविक तंत्रज्ञान उदयास आले.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

१. जैविक तंत्रज्ञान पद्धती समजावून घेणे.
२. जैविक तंत्रज्ञानाचे गरज अभ्यासणे.
३. शेती क्षेत्रात जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर अभ्यासणे.

तथ्य संकलन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधाची माहिती मिळवताना दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी मासिके, कृषी विद्यापीठातील प्रकाशित माहिती व विविध पुस्तके इत्यादींच्या मदतीने माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

जैविक तंत्रज्ञान:

जैविक तंत्रज्ञानाचा विकास विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वेगाने झाला असला तरी जैविक तंत्रज्ञान हे एकविसाव्या शतकातील प्रगत शास्त्र समजले जाते. विविध तंत्रज्ञानांपैकी जैविक तंत्रज्ञान हे शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी वरदान ठरणार आहे. सजीवांच्या अभ्यासातून ज्या विविध शास्त्रांचा विकास झाला त्यात जैविक तंत्रज्ञानाचा विकास वेगाने झाला. सूक्ष्मजीवांचा उपयोग मानवी फायद्यासाठी करून घेण्याचा प्रयत्न हे या शास्त्राच्या प्रगतीचे मूळ आहे. सूक्ष्मजीवांचा मानवाच्या अन्न निर्मिती प्रक्रियेतील योगदान ही मानवाच्या इतकीच इतिहास जुनी गोष्ट आहे. मानवाच्या गरजा भागविण्यासाठी जैविक बाबींचा उपयोग करणारे शास्त्र किंवा संपत्ती निर्माण करण्यासाठी सजीवांचा उपयोग ही जैविक तंत्रज्ञानाची व्याख्या करता येईल.

वनस्पतींच्या पेशींमध्ये अनुवंशिक बदल घडून त्याची कार्यक्षमता वाढवून मानवी उपयोगाचे पदार्थ मिळवण्याच्या शास्त्राला जैव तंत्रज्ञान असे म्हणतात. जैव तंत्रज्ञानाच्या रेण्वय जैवशास्त्र व अनुवंश अभियांत्रिकी या दोन तंत्रांद्वारे बदल घडवून आणलेल्या पेशींपासून तयार झालेल्या वनस्पती द्वारे अधिक उत्पादने मिळवणे शक्य झाले. क्रांतीमय तंत्राचा वापर पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. जैविक तंत्रज्ञानाची व्याप्ती विस्तृत असून त्यात जीवसायन शास्त्र, सूक्ष्म जीवशास्त्र, जैव पदार्थ विज्ञान, जैव माहिती शास्त्र, औषध विज्ञान आणि जननिक अभियांत्रिकी अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रात जैव तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो.

चिरस्थायी शेती विकासासाठी जैविक तंत्रज्ञान वरदान ठरणार आहे. जैविक शास्त्रात शेतीला उपयुक्त पिकांच्या जाती, औषधे, अन्न घटक व सूक्ष्मजीव तयार करता येतात. भारताची वाढती लोकसंख्या विचारात घेता अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवून त्यात सातत्य ठेवणे आवश्यक आहे. म्हणून दुसरी जैविक हरितक्रांतीची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

पीक गुणवत्ता वाढीसाठी जैविक तंत्रज्ञान:

कृषी संशोधनात जास्त उत्पादन घेणाऱ्या जाती संकरांद्वारे विकसित करण्याची क्रिया निरंतर चालू आहे. विशिष्ट सर्व गुण संपन्न जात तयार करण्यासाठी १२ ते १५ वर्षांचा कालावधी लागतो. संकरिकरणासाठी गुणधर्मानुसार विविध वाण निवडणे आवश्यक असते. सध्या परीक्षणाद्वारे हे लवकर साध्य करता येत नाही. म्हणून कमी कालावधीत संकरित जातींची पैदास करण्याकरता जैविक तंत्रज्ञान फायदेशीर ठरले आहे.

ऊती संवर्धन:

जैविक तंत्रज्ञानाचे रेण्वीय जैविक शास्त्र व अनुवंश अभियांत्रिकी तंत्रज्ञानाद्वारे तयार केलेल्या विविध वनस्पती अधिक व खात्रीशीर उत्पादन देणाऱ्या आहेत. एखाद्या नवीन गुणधर्माच्या जाती शोधण्यासाठी हे तंत्रज्ञान फायदेशीर ठरले आहे. या तंत्रज्ञानाला ऊती संवर्धन असे म्हणतात. ऊती संवर्धन तंत्राद्वारे अन्नधान्य पिके, फळपिके, केळी, दुर्मिळ वनस्पती, औषधी वनस्पती, फुल झाडे, कडधान्य, ऊस, मका व कापूस अशा सर्व गुण संपन्न जाती कमी कालावधीत तयार करता येतात. यामध्ये रोग प्रतिकारक शक्ती अधिक असते. कोणत्याही हवामानात तग धरू शकणाऱ्या असतात. कमी कालावधीत अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातींची पैदास या तंत्राद्वारे करता येत असल्यामुळे कृषी उत्पादनात क्रांती घडवून आणण्यासाठी ऊती संवर्धन तंत्रज्ञान उपयुक्त ठरले आहे.

खत निर्मितीसाठी जैविक तंत्रज्ञान:

रासायनिक खतांना पर्याय म्हणून जैविक खतांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. उत्पादनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी, जमिनीचा पोत सुधारण्यासाठी व जमिनीची उत्पादकता कायम टिकून ठेवण्यासाठी जैविक खतांचे महत्त्व अत्यंत साधारण आहे. म्हणून जैविक तंत्रज्ञानाने खतांची निर्मिती करून शेतीत त्याचा वापर वाढविला पाहिजे. जैविक खतांच्या वापरामुळे पिकांच्या वाढीसाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व अन्न घटकांचा एकत्रित पुरवठा होतो. अन्न घटकांच्या पुरवठ्याबरोबर मातीच्या कणांची जडणघडण होऊन जमिनीचा पोत सुधारतो. जमिनीत हवा खेळती राहते. जमिनीतील उपयुक्त जीवांच्या संख्येत व कार्यक्षमतेत वाढ होते. जैविक खतांमुळे जमिनीची जलधारण शक्ती वाढण्यास मदत होते. त्याचप्रमाणे जमिनीच्या प्रतिकूल व रासायनिक गुणधर्मांमध्ये सुधारणा होऊन पीक उत्पादन वाढते. अशा जैविक खतांमध्ये पुढील घटक सांगता येतील.

१. गांडूळ खत: टाकाऊ सेंद्रिय पदार्थ कुजविण्यासाठी गांडूळांचा उपयोग केला असता गांडूळ सेंद्रिय पदार्थांचे तुकडे गिळून चर्वण व पचन करून कणीदर मातीच्या स्वरूपात शरीराबाहेर टाकतात. त्याला गांडूळ खत असे म्हणतात. या खतात गांडूळांची लहान पिल्ले व अंडकोश असतात. अशा अंडकोशापासून नैसर्गिक रित्या गांडूळांची निर्मिती जमिनीत होऊन जमिनीचे नैसर्गिक विघटन होते.

२. अझोला पान वनस्पती: हवेतील स्थिर असणाऱ्या जिवाणू खतांपैकी अझोला या पान वनस्पतीचा उल्लेख करावा लागेल. अझोला ही पान वनस्पती अनाबेना अझोला या शेवाळ्याबरोबर सहजीवी पद्धतीने वाढते.

३. अझोटा बॅक्टेर व बाय जेरिकिया: हवेतील नत्र स्थिर करणारे जिवाणू म्हणून अझोटा बॅक्टेर प्रमाणेच बाय जेरिकिया हे जिवाणू ही महत्त्वपूर्ण मानले जातात. सहजीवी पद्धतीने कार्य करणारे हे जिवाणू एकदल व तृणधान्य पिकांसाठी उपयुक्त ठरतात.

४. नील हरित शेवाळे: जमिनीमध्ये नत्र संघटित करण्याची क्षमता निल हरित शेवाळ्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर आहे. निल हरित शेवाळ हे भात पिकासाठी उत्तम खत मानले जाते. यासाठी शेत जमिनीत सतत पाणी साठवून ठेवण्याची आवश्यकता असते. नैसर्गिकरित्या या शेवाळ्याची निर्मिती होत असल्यामुळे भात पिकासाठी जैविक खत म्हणून त्याचा उपयोग होत असतो.

जैविक कीड व रोग नियंत्रणः

किड नियंत्रणासाठी जैविक कीड त्यामध्ये न्यूक्लियो पॉलिहायड्रानिस, टायर्स, कॉपीजेईस्मा यासारख्यांचा उपयोग संशोधनाअंती आढळून आला आहे. कीड नियंत्रणासाठी जैविक किडींचा वापर केल्याने कीटकनाशकांच्या वापरामुळे घडून येणारे रासायनिक व पर्यावरणीय दुष्परिणाम टाळता येतात. देशात कीड व्यवस्थापनाचा एकात्मिक कार्यक्रम राबवण्यात येत असून पर्यावरणास अनुकूल ठरणाऱ्या मार्गाने कीड रोखण्यावर भर देण्यात येत आहे. रासायनिक कीटकनाशकांच्या वापरा ऐवजी जैविक व वनस्पतीजन्य कीटक नाशकांचा पर्याय संशोधनातून पुढे आला आहे.

१. पॅसिलोमायसिस लिलयासिनस जिवाणू: कडधान्य फळझाडे व भाजीपाला यांच्या मुळावर गाठी वाढणाऱ्या सूत्र कृमींच्या नियंत्रणासाठी हा जिवाणू उपयुक्त ठरतो.

२. क्रिप्टालिमस मॉन्टोझायरी: द्राक्ष, डाळिंब, मोसंबी, पेरू, आंबा व सिताफळ यासारख्या फळझाडांवरील पिठ्या ढेकूण या किडीच्या नियंत्रणासाठी हा जैव घटक परिणामकारक आहे हे सिद्ध झाले आहे.

३. क्रोयसोपरला कारनी: अनेक पिकांचा विध्वंस करणाऱ्या मावा व तुडतुडे यांचा नाश करण्यासाठी हे जिवाणू प्रभावी ठरतात.

४. स्पोटोटेरा: सोयाबीन बटाटा व अन्य पिकांचा नाश करणाऱ्या तथा पाने खाणाऱ्या अळ्यांच्या नियंत्रणासाठी एस. एल. एन. पी. व्ही. हा मॅजिक नावाचा जिवाणू उपयुक्त आहे.

५. ट्रायकोडर्मा: पिकांवरील मर, मुळकुज व खोडकूज यासारख्या बुरशी रोगांचे नियंत्रण करण्यासाठी ट्रायकोडर्मा या रोग नियंत्रक बुरशीचा उपयोग कृषी क्षेत्रात उपयुक्त ठरला आहे.

६. पक्षी: कीड नियंत्रणात पक्षांचे महत्त्व जगभरातील संशोधकांनी पुढे आणले आहे. घरची बसण्याची जागा व पिण्याचे पाणी या सुविधा निर्माण करून पक्षांचे शेतात संवर्धन केल्यास किडींचे नियंत्रण चांगल्या प्रकारे होऊ शकते शेतातील ३० ते ५० टक्के पिकांचे नुकसान वेगवेगळ्या कीड व रोगांमुळे होते. एकात्मिक कीड नियंत्रण ही कीड व रोग नियंत्रणातील सर्वात प्रभावी पद्धती आहे. कोतवाल, मैना, बुलबुल व चिमण्या तूर पिकांवरील घाटे अळीचे नियंत्रण करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. सुतारपक्षी अक्रोड पिकांवरील पतंग वर्गातील कीड नियंत्रणासाठी उपयुक्त ठरतात. बाजरी, मका व कॉफी इत्यादी पिकांमध्ये वेगवेगळ्या पक्षी ३० ते ८० टक्के किडींचे प्रमाण कमी करतात.

समारोपः

देशातील वाढत्या लोकसंख्येनुसार वाढणारी अन्नधान्याची मागणी पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने, औद्योगिक क्षेत्रातील वाढणारी कच्च्या मालाची मागणी पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने व दर्जेदार कृषी उत्पादनाची निर्यात वाढवून परकीय चलन मिळवण्याच्या दृष्टीने शेती क्षेत्रात जैविक तंत्रज्ञान महत्त्वाचे आहे. रासायनिक घटकांच्या अतिवापरामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांवर मात करण्यासाठी व शेती क्षेत्राचा चिरस्थायी विकास घडवून आणण्यासाठी प्रचलित शेती पद्धतीत जैविक तंत्रज्ञान पर्यायी व पूरक ठरू शकेल.

संदर्भ सूचीः

१. प्रा. भोसले व प्रा. काडे, कृषी व्यवसाय, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. डॉ. रावसाहेब जाधव -पारवेकर, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास विषयक समस्या, मीना प्रकाशन, देवगड.
३. प्रा. जगन कराडे, जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.
४. एस. बी. अनंत कवळस, आधुनिक शेती जैविक तंत्रज्ञान, अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक
५. कृषी दैनंदिनी, डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ दापोली.
६. कृषी दर्शनी, महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ राहुरी.

मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी जमातीची स्थलांतराची समस्या

प्रा. संतोष लक्ष्मण फुफाणे

गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे,

आर. एन. सी कला, जे. डी. बी वाणिज्य, आणि एन. एस. सी विज्ञान महाविद्यालय, नाशिक रोड

गोषवारा (Abstract)

देशाला स्वातंत्र्य मिळवून ७५ वर्षे झाली तरी अजून आदिवासींचं पोटापाण्यासाठी होणारे स्थलांतर चालूच आहे. आदिवासींच्या पिढ्यानपिढ्या त्यामुळे अज्ञानी, अशिक्षित, गरीब राहिल्या आहेत. कोणत्याही सरकारनं हे स्थलांतर थांबविण्यासाठी मनापासून प्रयत्न केलेले नाहीत. त्यामुळे दारिद्र्याची पोटाची खळगी भरण्यासाठीची भटकंती अजून चालूच आहे.

मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजातील ९०% लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत आहे. या जागतिकीकरणाच्या काळातही जग कितीही जवळ आले असले तरी आदिवासी समाज दुर्लक्षित राहिला आहे. आदिवासींच्या मूलभूत गरजा आणि सुविधा पूर्ण झाल्याशिवाय आदिवासींचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होणार नाही. या आदिवासी -लोकांतील अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधीनता या समस्यांमुळे लोकांकडून शासकीय योजनांचा लाभ घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. तसेच बँकांची ही मदत घेण्यास मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजात न्यूनगंड आहे. त्यामुळे बेरोजगारीच्या पातळीत वाढ झालेली दिसून येते. परिणामी मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजातील लोकांचे स्थलांतराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चाललेले दिसून येते.

मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींनी राज्य सरकार तसेच केंद्र सरकारच्या विविध योजनांचा योग्य उपयोग करून घेतला तर, मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाचा विकास होऊ शकतो. स्थलांतर विषयक समस्या व उपाययोजनांची माहिती समाजापर्यंत पोहोचावी म्हणून संशोधकाने सदर विषयावर शोधनिबंध लिहिलेला आहे. त्याचप्रमाणे प्रस्तुत शोध -निबंधामध्ये संशोधन पद्धती, संशोधनाची उद्दिष्टे, गृहीतके, आदिवासी समाजाच्या स्थलांतराच्या समस्या याचे विवेचन केलेले आहे.

संशोधन संकल्पना (Key words)

आदिवासी, स्थलांतर, आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, दुर्गम भाग, गरीबी.

१) प्रस्तावना :-

जगातील बहुतेक सर्वच देशात आदिवासी समाजाचे अस्तित्व कमी-अधिक प्रमाणात दिसून येते. आशिया, आफ्रिका, युरोप आणि अमेरिका या खंडातील देशात आदिवासींचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. युरोप खंडात झपाट्याने आधुनिकीकरण झाल्याने आदिवासींना ओळखणे कठीण आहे. विविध देशांमध्ये आदिवासींना वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जाते. उदा. अमेरिकेत 'रेड इंडियन्स', ऑस्ट्रेलियात 'अंबोरीजन्स' युरोपियन देशांमध्ये जिप्सी, आफ्रिका आणि आशिया देशांमध्ये आदिवासी या नावांनी परिचित आहेत.

आफ्रिका खंडानंतर आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो. अमेरिकेतील 'अरी-झोना' हे घटक राज्य आदिवासी संस्कृतीचे माहेरघर म्हणून ओळखले जाते. उत्तर अमेरिकेतील नैऋत्येकडील भागात आदिवासींचा उल्लेख 'नेटिव अमेरिकन' (आता हा शब्द रेड इंडियन्स असा वापरला जातो) असा करण्यात येतो. यामध्ये अनेक आदिवासी जमातींचा समावेश होतो. जगातील एकूण २३% आदिवासी भारतात वास्तव्य करतात. भारतातील एकूण सहा कोटी आदिवासींची नोंद 'संयुक्त राष्ट्र संघात' केलेली आहे.

२) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

२.१) प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन संशोधन पद्धती -

i) प्राथमिक तथ्य संकलन पद्धती -

प्राथमिक तथ्य संकलन संशोधन पद्धतीनुसार संशोधनाकरिता मुलाखत आणि प्रश्नावलीचा वापर केला आहे. मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाची प्रश्नावली द्वारे मुलाखत घेऊन त्यांच्या स्थलांतर विषयक समस्या जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ii) दुय्यम तथ्य संकलन पद्धती -

दुय्यम तथ्य संकलन संशोधन पद्धतीनुसार संशोधनासाठी निवड केलेल्या विषयाची माहिती विविध लेख, शासकीय अहवाल, सामाजिक माध्यमे व इंटरनेट इत्यादींचा वापर करून संकलित करण्यात आली आहे.

३) संशोधनाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

- मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाची स्थलांतर विषयक असलेल्या समस्यांचे अध्ययन करणे.
- मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाला राज्य शासन व केंद्र शासनाकडून दिल्या जाणाऱ्या योजनांचे अध्ययन करणे.
- मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या स्थलांतर विषयक समस्या सोडविण्यासाठी संशोधक म्हणून उपाययोजना सुचविणे.

४) संशोधनाची गृहीतके :-

- शासकीय योजनांचा आदिवासी समाजाला फायदा झालेला आहे.
- आदिवासी समाजाच्या निरक्षरतेमुळे शासकीय योजनांचा लाभ पुरेशा घेऊ शकत नाही.

५) माहितीचे विश्लेषण :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी केवळ मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या महिला व पुरुष यांच्या स्थलांतर विषयक समस्यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाला पुढील समस्यांना सामोरे जावे लागते -

५.१) बेरोजगारी -

मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींमध्ये बेरोजगारीची प्रमुख कारणे म्हणजे निरक्षरता, दारूचे व्यसन, रूढी परंपरा आणि इतर अनेक सामाजिक आणि संस्कृती एक घटक आहेत. सरकारने आदिवासी समाजाला अनेक शासकीय योजनांमध्ये लाभ मिळण्यासाठी सवलती दिलेल्या आहेत. परंतु बहुतेक शासकीय योजनांची माहिती नसल्याने अनेक योजनांपासून मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाज दुरावलेला आहे. त्या कारणाने बेरोजगारीला सामोरा जात आहे.

५.२) पाण्याची अपुरी व्यवस्था -

मोखाडा तालुक्यामध्ये पिंपळपाडा धरण, पळसपाडा लघुपाट बंधारा योजना, खोच धरण आणि अप्पर वैतरणा धरण अशी एकूण चार मोठी धरण असून सुद्धा मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाला पाणीटंचाई सारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. तीन मोठे धरणे असून तरीही तालुक्यातील गाव पाड्यांमध्ये ऑक्टोबर महिन्यापासूनच पाणी टंचाईची समस्या उद्भवलेली दिसून येते. तालुक्यातील काही गावांमध्ये टँकरद्वारे पाणीपुरवठा केला जातो परंतु तो पाणीपुरवठा मर्यादित असल्याने तालुक्यातील आदिवासी समाजातील लोकांची पाण्याची गरज पूर्ण होत नाही. धरण उशाला आणि कोरड घशाला अशी दूर अवस्था तालुक्यातील आदिवासी समाजाची झालेली दिसून येते. त्यामुळे तालुक्यातील बहुतेक गाव पाड्यातील समाज हा गाईगुरांना पाणी नसल्याकारणाने घर सोडून नदीकाठी स्थलांतरित झालेला दिसतो. तसेच आदिवासी समाजातील सुशिक्षित हे शहराकडे स्थलांतरित झालेले दिसून येतात.

५.३) जमीन दूरावस्था -

आदिवासी जमाती आणि त्यांचा प्रदेश त्यांच्या भावनिक आणि वडिलोपार्जित असती मुळे अविभाज्य घटक मानला जातो. त्यांची जमीन ही केवळ त्यांचे राहण्याचे क्षेत्र नसून त्यांची ओळख, उपजीविकेचे साधन आणि वर्षानुवर्षे परंपरेने मिळालेली जबाबदारी देखील आहे. तालुका हा पालघर जिल्ह्यातील अतिदुर्गम भागात असलेला एक आदिवासी जमाती असलेला तालुका आहे. पर्यावरणीय दृष्ट्या संपूर्ण तालुक्याचा भाग डोंगराळ भागात असल्यामुळे या ठिकाणी जुलै ते सप्टेंबर या चार महिन्यांच्या कालावधीतच पाऊस पडत असतो त्यातच डोंगराळ आणि उताराचा भाग असल्यामुळे पावसाचे पाणी हे साठवण न होता वाहून जाते. ऑक्टोबर महिन्याच्या सुरुवातीलाच तालुक्यातील आदिवासी समाजाला पाणीटंचाईची समस्या उद्भवते तालुक्यातील आदिवासी जमातीचा शेती व्यवसाय हा पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबून आहे. परंतु इतर आठ महिने पाणी नसल्याकारणाने आदिवासी जमातीतील लोकांना शेती करणे अवघड झाले आहे त्यामुळे समाजाकडे जमीन असून सुद्धा ती कसता येत नाही.

५.४) खराब आर्थिक परिस्थिती -

मोखाडा तालुक्यातील बहुतेक आदिवासी शेतकरी आणि पशुपालक असले तरी, त्यांची आर्थिक स्थिती निर्वाह पातळी पर्यंतच आहे या परिस्थितीत उपजीविका आणि शिक्षण एकाच वेळी व्यवस्थापित करणे कठीण आहे, बहुतेक आदिवासींसाठी, त्यांची मुले त्यांच्या कुटुंबाचे कमावते आणि उदरनिर्वाहाचे नियामक असतात. म्हणून ते त्यांना शाळेत जास्त वेळ घालवल्यापासून प्रवृत्त करतात. त्यातच तरुणांचा अशिक्षितपणा, व्यसनाधीनता आणि शिक्षणाच्या महत्त्व बदल आदिवासींमध्ये जागरूकतेचा अभाव हे स्थलांतराचे कारण असू शकते.

५.५) कर्जबाजारीपणा -

या शोधनिबंधासाठी केलेल्या एका नमुना सर्वेक्षणातून असे दिसून आले आहे, की तालुक्यातील तालुक्यातील आदिवासी समाजामध्ये कर्जबाजारीपणाचे समस्या वाढत आहे. दरम्यान कर्जबाजारीपणा, प्रती कुटुंब कर्जदायित्व अधिकच वाढलेले आहे. तालुक्यातील आदिवासी समाजाची वस्ती असलेल्या गावांमध्ये केलेल्या सर्वेक्षणांनुसार ३० गावांमधील ५०% पेक्षा जास्त कुटुंबे खूपच कर्जबाजारी आहेत. तर एका गावातील फक्त ५% पेक्षा कमी कुटुंबे कर्जबाजारी होती.

कर्जबाजारीपणाची मुख्य कारणे कमी उत्पन्न, समन्यायी किंमत प्रणालीचे अज्ञान, मोठ्या प्रमाणात सामाजिक उत्सव, सण आणि विवाह, जन्म आणि मृत्यू यासारख्या प्रसंगी होणारा अवाजवी खर्च तसेच बहिष्काराच्या भीतीने दंडाबाबत पंचायतीच्या निर्णयांचे पालन करणे. तालुक्यातील आदिवासी अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे निरक्षरता आणि बेरोजगारीच्या समस्यांनी ग्रस्त असलेली निर्वाह अर्थव्यवस्था जिथे रोजगार आहे तिथेही वेतन कमी आहे की त्या रकमेतून घर चालविणे कठीण होते. या कारणाने तालुक्यातील आदिवासी जमातीचा समाज स्थलांतरित झालेला आहे.

५.६) अपुर्या शासकीय योजना -

मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाची स्थलांतर ही समस्या सोडविण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने अनेक योजना आणि कार्यक्रम सुरू केले आहेत, परंतु आदिवासींना हे लाभ पुरेपर प्रमाणात मिळत आहेत का, हा प्रश्न आहे. अनेक भागांमध्ये रोजगार हमी योजनेची काम सुरू नाहीत, अनेक ठिकाणी ती पुरेशी नाहीत. कधी येथील कामाला सुरुवात करून दोन महिने झाले तरी एखाद्या मजुराला पैसे मिळत नाहीत. सरकारच्या धोरणानुसार येथे पंधरा दिवसात काम आणि काम संपल्यावर पंधरा दिवसात मजुरी मिळेल याची शाश्वती नाही. रोजगार हमी योजना मूळची महाराष्ट्राची पुढे या योजनेचा कायदात, रोजगार हमी अधिनियमात रूपांतर करून २००५ सली, सरकारने या योजनेवर आधारित कायदा 'मनरेगा' देशभर लागू केला. अकुशल गरिबांना त्यांच्या राहत्या परिसरातच कामाची हमी देणारी, शेतमजुरांची, परसबाग, शेततळ, गोठा अशी लाभार्थ्यांची वैयक्तिक कामही करणारी अशी ही योजना. पण त्या योजनेअंतर्गत निर्माण होणाऱ्या रोजगाराची स्थिती अशी की, जॉबकार्ड धारक त्यांची संख्या हजारांच्या संख्येने असून फक्त काहीशे मजुरांनाच कामाची संधी मिळते.

खरं तर त्यामुळे 'मागेला त्याला काम'असं ब्रीदवाक्य असलेल्या रोजगार हमी योजनेचा रोजगारासाठी भरवसाच देता येत नाही. तशातच रोजगार हमी योजनेतील कामावर येणाऱ्या मजुरांना गेल्यावर्षी २३८ रुपये रोजंदारी होती तर आता यावर्षी त्यात फक्त १० रुपयांची वाढ करण्यात आली आहे. त्यामुळे हाताला काम मिळालं तरी पोट भरेल एवढेही पैसे पदरी पडत नाहीत. म्हणून तालुक्यातील आदिवासी समाज शहराकडे स्थलांतरित होत आहे.

५.७) कमी साक्षरता आणि शिक्षण -

विकासाचा एक महत्वाचा निर्देशांक म्हणजे एखाद्या क्षेत्राच्या साक्षरता आणि शिक्षण पातळीचा अंदाज. ते सामाजिक ज्ञान त्यांचे सामाजिक, राजकीय आणि संस्कृतीक वातावरण चांगल्या प्रकारे समजून घेण्याची क्षमता प्रदान करते. आरोग्य, पोषण, बचत, रोजगार, स्वच्छता आणि वैयक्तिक व सामुदायिक विकासाचे महत्त्व वाढवून सामाजिक उन्नतीसाठी हे एक उत्प्रेरक आहे. तालुक्यातील आदिवासी जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण एकसारखे नसल्याचे दिसून येते. संख्यात्मक दृष्ट्या लहान आदिवासी गट सर्वात कमी शिक्षित आहेत. त्यामुळे शारीरिक क्षमता असून सुद्धा

हालाखीची आर्थिक परिस्थिती आणि व्यवसाय करण्याची कला तालुक्यातील आदिवासी तरुणांमध्ये अवगत नसल्याकारणाने ते मिळेल ते श्रमाचे काम करण्यासाठी स्थलांतरित होतात.

५.८) आरोग्य विषयक समस्या -

मोखाडा तालुका हा अति दुर्गम डोंगराळ आणि ग्रामीण भाग आहे. तालुक्यामध्ये असे अनेक गाव पाडे आहेत, ज्या ठिकाणी प्रथम उपचारासाठी दवाखाना उपलब्ध नाही, गावामध्ये एखादा गंभीर आजारचा रुग्ण, गरोदर माता तसेच सर्पदंश सारखे रुग्ण उपचारासाठी दवाखान्यात न्यायचे म्हटले तर गावापासून तालुक्यापर्यंत ३५ ते ४० किलोमीटरच्या अंतर पार करून जावे यात बराच वेळ प्रवासात जात असल्यामुळे गरोदर माता व सर्पदंश सारखे अनेक रुग्ण आत्तापर्यंत प्रवासामध्ये दगावल्याच्या घटना घडलेल्या या समस्यांपासून मुक्त होण्यासाठी आदिवासी बांधवांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते.

५.९) कुटुंब विभाजन -

अठरा विश्व दारिद्र्य मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी जमातीच्या वाटेला आलेले आहे. तालुक्यातील आदिवासींची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. वडिलोपार्जित शेतजमीन मर्यादित असल्याने वाढत्या कुटुंब सदस्यांमुळे कालांतराने कुटुंब विभाजन झाल्यामुळे जमिनीचेही वाटप कुटुंबातील सर्व सदस्यांमध्ये करावे लागते. त्यामध्ये समाजातील असे बरेच कुटुंब आहेत, ज्यांच्याकडे अगदी मर्यादित जमिनीचा तुकडा वाटेला आलेला आहे. जमिनीचा भाग डोंगर उतार व खडकाळ असल्याने पोट खराबा जमिनीचे प्रमाण अधिक आहे. मिळालेल्या जमिनीच्या तुकड्यांमध्ये आपली उपजीविका भागेल एवढेही पीक घेता येत नाही, म्हणून बरेचशे आदिवासी जमातीचे कुटुंब आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी कामाच्या शोधात स्थलांतरित झालेले आहेत.

५.१०) इतर समस्या -

देशाला स्वातंत्र्य मिळवून ७६ वर्षांचा काळ उलटूनही तालुक्यातील अनेक गावां आजही विकासाच्या प्रतीक्षेत आहेत. जेथे पाणी, रस्ते, दवाखाना बोध दळणवळणाची साधने यांसारख्या पायाभूत सुविधा उपलब्ध नाहीत. एका बाजूला तालुक्यातील आदिवासी समाजाचे मुलं सुशिक्षित होताना दिसत आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला रोजगाराची संधी उपलब्ध नाही, तसेच पाणी, वाहतूक, दळणवळण, आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधा उपलब्ध नसल्याने समाजातील तरुण सुशिक्षित बेरोजगार राहण्यापेक्षा रोजगार मिळविण्यासाठी शहराकडे स्थलांतरित होताना दिसत आहे. वरील प्रमाणे मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या बाबतीत स्थलांतराच्या समस्या पहावयास मिळाल्या.

६) मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या स्थलांतर विषयक समस्या सोडविण्यासाठी शिफारसी :-

- तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या कर्ज धारकांचा कर्जबाजारीपणा थांबविण्यासाठी सरकारने कर्जमाफी करण्यात यावी.
- तालुक्यातील प्रत्येक गावात किमान आठ महिने विविध योजनांच्या माध्यमातून रोजगार उपलब्ध करून देण्यात यावा.
- आदिवासी समाजाच्या शेतकऱ्यांना शेती करणे आकर्षक बनवावे, त्यातून उपजीविकेसाठी पैसा मिळेल असे कायदे करावेत.

- iv) गावाकडे रस्ते, पाणी, वीज पुरवठा, दळणवळण सुविधा, बाजारपेठ उपलब्ध करून द्याव्या.
- v) आरोग्य, शिक्षण यासारख्या पायाभूत सुविधा अधिक सक्षम करण्यात याव्या.
- vi) जमीन अलगाव समस्या सोडवण्यात यावी.
- vii) गावातील लोकांनाही शहरातील लोकांच्या राहणीमानानुसार किमान तरी राहता येईल याची सोय केली तर ते उगाच शहराकडे येणार नाहीत. शहरात घाण, गर्दी आणि झोपडपट्टी सारख्या समस्या दूर होतील.
- viii) गावाकडील अनेक लोक अजूनही बेघर आणि भूमिहीन आहेत त्यावर उपाय सुचवावा.

७) सारांश :-

प्रस्तुत शोधनिबंधातून मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाचे स्थलांतर याविषयी अनेक प्रकारच्या समस्यांचे सविस्तर विवेचन करण्यात आलेले आहे. मात्र शासनाने कायदा, विविध उपाययोजना यांच्या माध्यमातून तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या स्थलांतर विषयी समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे बेरोजगारीमुळे बेजार झालेला सुशिक्षित तरुण वर्ग नोकरीच्या संधी उपलब्ध नसल्याने, कुटीर उद्योग, हस्तकला, शेती व्यवसाय या सारख्या व्यवसायाकडे वळलेला आहे. परंतु व्यवसायासाठी पुरेसे भांडवल पाणी समस्या, जमीन दुरावस्था, रस्त्याची समस्या, बँकांचा कर्ज देण्याचा उदासीनपणा यासारख्या समस्यांना सामोरे जात आहे. आदिवासी तरुण वर्ग यशस्वी व्यावसायिक होईपर्यंत एकीकडे शासनाच्या विविध योजनांपासून त्याला अंधारातच ठेवले जाते तर दुसरीकडे स्थलांतरासाठी कारणीभूत असलेल्या अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. पालघर जिल्ह्याचा अभ्यास करता मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजाची मराठी परिस्थिती आणखीनच अवघड आहे. मोखाडासारख्या अतिदुर्ग तालुक्यातील आदिवासी समाजाची कार्य करण्याची क्षमता असून सुद्धा शासनाच्या अपुर्या योजनांमुळे योग्य तो विकास होताना दिसत नाही. परिणामी आदिवासी समाजाचे स्थलांतर थांबविणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :-

1. साह्य, विजय. एस. आणि प्रदीप के. सिंग. भारतीय मानववंश शास्त्र. अलाहाबाद: भारत: केके प्रकाशन, १९९८
2. https://www.nlm.nic/_scst.htm
3. www.dainikprabhat.com
4. <https://www.indialine.com/travel/images/orissa-trib.jpg>
5. लोकसत्ता-ई पेपर
6. <https://trti.maharashtra.gov.in>
7. <https://www.bioinnovatives.com/wp->
8. <https://indiadarpanlive.com>
9. <https://ebooks.inflibnet.ac.in>

आरोग्य आणि स्वच्छता

सौ. सुजाता पीटर तुस्कानो

गोषवारा :

जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) एक व्याख्या प्रस्तावित केली ज्याचे उद्दिष्ट उच्च होते, आरोग्याला आरोग्याशी जोडणे, "शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याण, आणि नाही. केवळ रोग आणि अशक्तपणाची अनुपस्थिती."^[1] जरी या व्याख्येचे काहींनी नाविन्यपूर्ण म्हणून स्वागत केले असले तरी, ती अस्पष्ट आणि अत्याधिक विस्तृत असल्याची टीकाही केली गेली आणि ती मोजता येण्यासारखी नव्हती. बऱ्याच काळापासून, हे एक अव्यवहार्य आदर्श म्हणून बाजूला ठेवण्यात आले होते, ज्यामध्ये आरोग्याच्या बहुतेक चर्चा बायोमेडिकल मॉडेलच्या व्यावहारिकतेकडे परत येत होत्या.^[2]

२१ व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात, क्षमता म्हणून आरोग्याच्या संकल्पनेने मानवी आरोग्य सुधारण्याच्या उद्देशाने केलेल्या प्रयत्नांच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करण्यासाठी मुख्य निर्देशक बनण्यासाठी स्वयं-मूल्यांकनासाठी दरवाजे उघडले.^[3] याने प्रत्येक व्यक्तीला निरोगी वाटण्याची संधी देखील निर्माण केली, अगदी एकापेक्षा जास्त जुनाट आजार किंवा टर्मिनल स्थितीच्या उपस्थितीत, आणि आरोग्याच्या निर्धारकांच्या पुनर्तपासणीसाठी (पारंपारिक दृष्टिकोनापासून दूर जो रोगाचा प्रसार कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. रोग).^[4]

मुलांमध्ये बहुतेक रोग आणि मृत्युच्या घटना घाणेरड्या हातांनी खाल्ल्याने, किंवा घाणेरडे पदार्थ खाण्याने होतात. यांपासून त्यांच्या तोंडावाटे शरीरात पुष्कळसे रोगजंतु जातात. मानव आणि पशूंच्या मलापासून देखील हे येतात.

चांगल्या आरोग्य सवयींमुळे विशेषतः डायरिया पासून बचाव होऊ शकतो. सर्व प्रकारचा मल शौचकूप किंवा शौचालयात फेकणे, मुलांच्या मलाशी संपर्क झाल्यानंतर किंवा मुलांना खायला देण्याआधी किंवा खाद्यपदार्थांना स्पर्श करण्यापूर्वी हात साबण आणि पाण्यासह चांगले धुवून घ्यावेत. किंवा राख आणि पाण्या बरोबर धुतले तरी चालतात. कोणताही मल चांगल्या प्रकारे साफ करणे, आणि पशूंचा मल घर, रस्ता, विहीर, आणि मुलांच्या केळेळ्याच्या जागेपासून खूप दूर ठेवावा.

सर्वांनी एकत्रित होऊन शौचकूप आणि संडास बनवावे आणि त्याचा वापर करणे, जलस्त्रोतांचे संरक्षण करणे आणि कचरा तसेच घाण पाणी या सारख्या वस्तूंची सुरक्षित विल्हेवाट लावायची आवश्यकता सामाजिक आहे. सरकारांच्या द्वारे समाजाला स्वस्त दरात शौचकूप आणि संडास बनविण्यासाठी आवश्यक सूचना देणे फार आवश्यक आहे कारण हे सर्व कुटुंबाच्या द्वारे वहनीय आहे. नागरी क्षेत्रांत, अल्प-व्ययीन (कमी खर्चिक) ड्रेनेज सिस्टम आणि स्वच्छतेची व्यवस्था, सुधारित पेय-जलापूर्ती आणि कचरा गोळा करणे यां सारख्या कामांसाठी सरकारी मदतीची गरज असते.

Keywords : आरोग्य , स्वच्छता

प्रस्तावना :

मानवी आरोग्य समृद्ध ठेवण्यासाठी व त्याचा आलेख उंच ठेवण्यासाठी तसेच मातामृत्यू व बालमृत्यू दर कमी करण्यासाठी स्वच्छता हा महत्वाचा पाया आहे . आरोग्य व स्वच्छता ह्या एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत व त्या परस्पर पूरक आहेत . त्यामुळे आरोग्य हा विषय हाताळतांना स्वच्छता ह्या घटकाला प्राधान्याने पाहणे गरजेचे आहे.

मानवी जीवन समृद्ध करण्यासाठी व जीवनाच्या विकासाचा निर्देशांक उंचावण्याच्या उद्देशाने “ जागतिक आरोग्य संघटना, युनीसेफ , भारत सरकार, महाराष्ट्र शासन, विद्याप्राधीकरण - पुणे, मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमाने अनेक शिक्षणसंस्था संस्था आणि प्रशिक्षण केंद्रे उपक्रम राबवत असतात, पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमांतून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन, कौशल्य, प्रशिक्षण देत असतात असे असले तरीही आज अजूनही बऱ्याच गोष्टी पाहिजे त्या प्रमाणात सविस्तर उपलब्ध होत नाहीत किंवा वरवरून सांगितल्या जातात.

नागरी भागातल्या पाणी प्रदूषण , ध्वनी प्रदूषण , हवा प्रदूषण , अन्न प्रदूषण , जंक फूडचा वापर , मद्यपान , धूम्रपान , वाईट व्यसनांच्या सवयी , मादक पदार्थांचे सेवन ह्यामुळे निर्माण होणारा पुरुष - स्त्री ह्यांच्या आहारांचा विळखा , घनदाट लोकसंख्या अशा अनेक आरोग्य समस्या करिता स्वच्छता ह्या बाबत अनेक निरनिराळ्या समस्या तर आहेतच परंतु ग्रामीण भागात ही आदिवासी, कातकरी , जाती - जमाती, विटभट्टीवर काम करणाऱ्या कुटुंबातील मुली व मुले , तसेच नेहमी मजूरीसाठी स्तलांतर करणाऱ्या मुली व मुले , आश्रमशाळेतील मुली , शाळा व महाविद्यालय शिकणाऱ्या मुली व मुले त्याचबरोबर शाळेत न जाणाऱ्या शाळाबाह्य मुलींचा व मुलांचा इ . शोध घेवून त्या मुलींचा व मुलांचा जवळून आरोग्यविषयक समस्यांचा अभ्यास करता येणार आहे. व त्या समस्या - संघर्ष व आव्हानांबरोबर ग्रामीण भागात प्रामुख्याने होणारे “कुमारीमातांचे प्रश्न , बालविवाहांच्या कारणांचा शोध, शासकीय योजनांची अंमलबजावणी न होण्यास अडथळे , शैक्षणिक गळतीची कारणे व किशोरवयीन काळात निरनिराळ्या आजारांना कारणीभूत असलेल्या घटकांचा शोध घेता येईल.

त्याचबरोबर त्यांच्या परंपरा - रितीरिवाज ह्यांच्या संदर्भात अभ्यास करून खेड्या- पाड्यावर व वस्ती तांड्यावर गटागटात व वैयक्तिक स्तरावर तेथील स्थानिक , शासकीय, राजकीय , सामाजिक, कार्यकर्ते व अधिकारी कर्मचारी अशा सर्वांच्या सहभागातून मार्गदर्शन व जनजागृती करून पुढे होणारे संभाव्य धोके उदा ..लवकरात लवकर बालविवाह , लवकर बाळंतपण , गुंतागुंत, जंतुदोष , मृत्यू असे अनेक प्रकार कमी करण्यात नक्की मदत होवू शकेल.

किशोरवयीन मुलींसाठी असलेल्या निरनिराळ्या योजना उदा. अर्श , अंनिमीया मुक्त भारत (जंतनाशक मोहीम) पोषण आहार योजना, सर्वशिक्षा अभियान साक्षरता व शिष्यवृत्ती अशा सर्वांचा पाठपुरावा घेवून आरोग्यातील सर्व निकषांवर किशोरी सक्षमीकरण होण्यासाठी तिच्या भविष्यासाठी आनंदाची बाब म्हणजे मातृत्वाच्या तयारीसाठी सुंदर पाऊलवाट तयार होण्यासाठी निश्चितच मदत होईल. !!

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. मानवी जीवनावर स्वच्छते अभावी होणाऱ्या सर्व दुष्परिणामांचा परामर्श घेणे .
२. अस्वच्छतेतून उद्धवणाऱ्या सर्व समस्या व परिणामांचा शोध घेणे .
३. आरोग्यासाठी योग्य घटक कोणते त्याचा चिकित्सक अभ्यास करणे .
४. आरोग्यासाठी स्वच्छता का महत्त्वाची आहे ? ह्याचे मूल्यमापन करणे .
५. स्वच्छते अभावी होणाऱ्या आरोग्याच्या समस्यांना आळा घालणे .

गृहीतके :

१. शहरी व ग्रामीण भागामध्ये आरोग्याबाबत व स्वच्छते बाबत अनेक समस्या आहेत .
२. मानवी जीवनात आरोग्याच्या अस्वच्छतेबाबत समस्यांचा विपरीत परिणाम त्यांच्या पुढील आयुष्यावर होतो .
३. नागरी वस्त्यांबाबर आदिवासी ग्रामीण भागातील , आदिवासी समाजातील मुलां - मुलींमध्ये व स्त्री - पुरुषांमध्ये आरोग्याबाबत अस्वच्छते विषयक असलेली समस्या ही एक गंभीर बाब आहे .

संशोधन पद्धती:

संशोधन करतेवेळी प्रत्येक संशोधक हा संशोधनासाठी हाती घेतलेल्या समस्येसंदर्भात आतापर्यंत काही माहिती उपलब्ध आहे का ? याचा शोध घेतो व त्या स्रोतांचा वापर करतो .तो प्रामुख्याने तीन पद्धतीच्या स्रोतांचा आढावा घेतो .

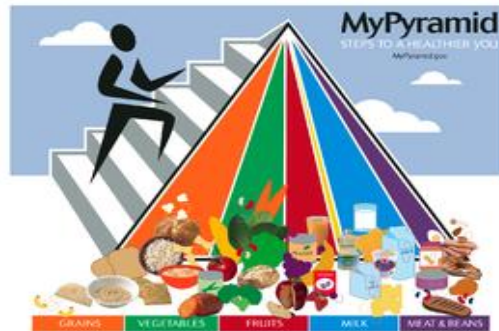
अ) प्रत्यक्ष स्रोत : गृह भेटी , मुलाखती , अनुभव कथन / व्याख्यान , समुपदेशन , निरीक्षण , शाळा व महाविद्यालय भेटी दरम्यान , वैद्यकीय कक्ष , सर्वेक्षण , गट चर्चा , दबंडी , रॅली , पथनाट्य , रॉड शो , पपेट शो , नाटीका इत्यादी .

ब) अप्रत्यक्ष स्रोत : विश्वकोश , गोषवारा , निर्देशांक , संशोधन प्रबंध , जर्नल्स , नियतकालिके , पुस्तके , शासकीय व विंगर शासकीय मासिक अहवाल , पोस्टर , बॅनर , माहिती पुस्तक इत्यादी .

क) इलेक्ट्रॉनिक स्रोत : इंटरनेट . आकाशवाणी (रेडिओ) , दूरदर्शन , मेगा फोन इत्यादी .

साहित्य आढावा :

आरोग्याच्या विविध व्याख्या आहेत, ज्या कालांतराने वेगवेगळ्या उद्देशांसाठी वापरल्या जात आहेत. नियमित शारीरिक व्यायाम आणि पुरेशी झोप^[1] यासारख्या आरोग्यदायी क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देऊन आणि धूम्रपान किंवा जास्त ताण यासारख्या अस्वास्थ्यकर क्रियाकलाप किंवा परिस्थिती कमी करून किंवा टाळून आरोग्याला प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. आरोग्यावर परिणाम करणारे काही घटक वैयक्तिक निवडीमुळे असतात, जसे की उच्च-जोखीम असलेल्या वर्तनात गुंतायचे की नाही, तर काही संरचनात्मक कारणांमुळे असतात, जसे की समाज अशा प्रकारे व्यवस्थित केला जातो की लोकांना ते मिळवणे सोपे किंवा कठीण होते. आवश्यक आरोग्य सेवा. तरीही, इतर घटक वैयक्तिक आणि गट निवडींच्या पलीकडे आहेत, जसे की अनुवांशिक विकार.

पोषणासाठी लागणाऱ्या अन्नाचा मनोरा

पोषण, आहार, व्यायाम, स्वच्छता, राहणीमान इतरांशी व्यक्तिगत संबंध या गोष्टी आरोग्यावर परिणाम करतात.

इतिहास :

आरोग्याचा अर्थ कालांतराने विकसित झाला आहे. बायोमेडिकल दृष्टीकोन लक्षात घेऊन, आरोग्याच्या सुरुवातीच्या व्याख्या शरीराच्या कार्य करण्याच्या क्षमतेच्या थीमवर केंद्रित आहेत; आरोग्य ही सामान्य कार्याची स्थिती म्हणून पाहिली जात होती जी रोगामुळे वेळोवेळी व्यत्यय आणू शकते. आरोग्याच्या अशा व्याख्येचे उदाहरण आहे: "शरीरशास्त्र, शारीरिक आणि मानसिक अखंडतेने वैशिष्ट्यीकृत राज्य; वैयक्तिकरित्या मूल्यवान कौटुंबिक, कार्य आणि समुदाय भूमिका पार पाडण्याची क्षमता; शारीरिक, जैविक, मानसिक आणि सामाजिक तणाव हाताळण्याची क्षमता".^[1] त्यानंतर, १९४८ मध्ये, पूर्वीच्या व्याख्येपासून मूलगामी निघून जाण्यासाठी, जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) एक व्याख्या प्रस्तावित केली ज्याचे उद्दिष्ट उच्च होते, आरोग्याला आरोग्याशी जोडणे, "शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याण, आणि नाही. केवळ रोग आणि अशक्तपणाची अनुपस्थिती."^[2] जरी या व्याख्येचे काहींनी नाविन्यपूर्ण म्हणून स्वागत केले असले तरी, ती अस्पष्ट आणि अत्याधिक विस्तृत असल्याची टीकाही केली गेली आणि ती मोजता येण्यासारखी नव्हती. बऱ्याच काळापासून, हे एक अव्यवहार्य आदर्श म्हणून बाजूला ठेवण्यात आले होते, ज्यामध्ये आरोग्याच्या बहुतेक चर्चा बायोमेडिकल मॉडेलच्या व्यावहारिकतेकडे परत येत होत्या.^[3]

२१ व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात, क्षमता म्हणून आरोग्याच्या संकल्पनेने मानवी आरोग्य सुधारण्याच्या उद्देशाने केलेल्या प्रयत्नांच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करण्यासाठी मुख्य निर्देशक बनण्यासाठी स्वयं-मूल्यांकनासाठी दरवाजे उघडले.^[4] याने प्रत्येक व्यक्तीला निरोगी वाटण्याची संधी देखील निर्माण केली, अगदी एकापेक्षा जास्त जुनाट आजार किंवा टर्मिनल स्थितीच्या उपस्थितीत, आणि आरोग्याच्या निर्धारकांच्या पुनर्तपासणीसाठी (पारंपारिक दृष्टिकोनापासून दूर जो रोगाचा प्रसार कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. रोग).^[5]

देशातील सार्वजनिक आरोग्य :

भारतात सर्वव्यापी आरोग्य सेवा राज्ये व संघ राज्यक्षेत्र यांकडून पुरवली जाते. भारतीय संविधानात "लोकांचे पोषण व राहणीमान हे वाढवणे तसेच लोकांचे आरोग्य सुधारणे ही राज्यांची मूळ जबाबदारी आहे" असे म्हणले आहे. राष्ट्रीय आरोग्य धोरण संसदेने १९८३ मध्ये स्विकारले व २००२ मध्ये त्यात सुधारणा केली.^{[6][7]}

भारतात सरकारी आरोग्य क्षेत्राला समांतर आणि त्यापेक्षा अधिक लोकप्रिय असे खाजगी आरोग्य क्षेत्र आहे. शहरी तसेच ग्रामीण कुटुंबे खाजगी आरोग्य Archived २०२२ - १० - ०३ at the Wayback Machine. क्षेत्राचा उपयोग जास्त वेळा करतात असे पाहणीत आढळून आले आहे.^[8]

भारतात आयुष्य मर्यादा सरासरीने ६४/६७ वर्षे (पु/स्त्रि) व बाल मृत्युचे प्रमाण १००० बाल जन्मांमागे ४६ आहे.^[9]

सार्वजनिक आरोग्यसेवा हा ग्रामीण भागासाठी वरदान आहे .

स्वच्छता म्हणजे स्वच्छताविषयक परिस्थितीची देखभाल करणे. स्वच्छता ही आरोग्यासाठी महत्वाची सवय आहे. स्वच्छता ठेवल्याने अनेक रोगांपासून बचाव होतो.

वैयक्तिक स्वच्छतेचे प्रकार :

प्रत्येक व्यक्तीची वैयक्तिक स्वच्छतेची कल्पना भिन्न असते. चांगल्या स्वच्छतेच्या सवयी तयार करण्यासाठी या मुख्य श्रेण्या उपयुक्त स्थान आहेत:

• शौचालय स्वच्छता

आपण टॉयलेट वापरल्यानंतर आपले हात धुणे. २० ते ३० सेकंद साबणाने हात धुवा आणि आपल्या हाताच्या मागील बाजूस आणि आपल्या नखांच्या खाली आपल्या बोटाच्या दरम्यान हात स्वच्छ करा. गरम पाण्याने स्वच्छ धुवा आणि स्वच्छ टॉवेलने हात पुसा. आपल्याकडे पाणी किंवा साबण नसल्यास, अल्कोहोल-आधारित हँड सॅनिटायझर देखील वापर होऊ शकतो.

• शॉवर स्वच्छता

आपण कितीवेळा शॉवर घ्यायची इच्छा आहे हे वैयक्तिक पसंती दर्शवते, शॉवरिंग केल्यामुळे त्वचेचे पेशी, जीवाणू आणि तेल स्वच्छ धुवायला मदत होते. आठवड्यातून कमीतकमी दोनदा आपण केस धुवावेत. तेलकट अवशेषांपासून बचाव होतो.

• नखे स्वच्छता

आपल्या नखे लहान आणि स्वच्छ ठेवण्यासाठी नियमितपणे ट्रिम करा. बांधकाम, घाण आणि जंतू काढून टाकण्यासाठी नेल ब्रश किंवा वॉशक्लोथने घासून घ्या. आपल्या नखांना नीटनेटके ठेवण्याने आपल्या तोंडात आणि शरीराच्या इतर भागात जंतूंचा प्रसार रोखण्यास मदत होते.

• दात स्वच्छता

चांगली दंत स्वच्छता फक्त मोत्यासारख्या पांढऱ्या दातांपेक्षा जास्त नसते. आपल्या दात आणि हिरड्यांची काळजी घेणे हे हिरड्यांचे आजार आणि पोकळी रोखण्याचा एक चांगला मार्ग आहे. दिवसातून कमीतकमी दोनदा 2 वेळा ब्रश करावे. आपण उठल्यानंतर आणि अंतरुणावर जाण्यापूर्वी ब्रश करावे. दररोज आपल्या दातांना फ्लॉस करा आणि अँटीबैक्टीरियल माउथवॉश वापरण्याबद्दल दंतचिकित्सकांना विचारा. या दोन चरणांमुळे दात किडण्यापासून बचाव होतो.

• आजारपण स्वच्छता

जर आपणास बरे वाटत नसेल तर आपण इतरांना जंतूंचा प्रसार होऊ नये म्हणून पावले उचलली पाहिजेत. यात शिंकताना आपले तोंड आणि नाक झाकणे, तसेच, कोणतीही मळलेली ऊती त्वरित फेकून द्या.

• हात स्वच्छता

आपल्या हातातील सूक्ष्मजंतू तोंड, नाक, डोळे किंवा कान यांच्याद्वारे सहजपणे आपल्या शरीरात प्रवेश करू शकतात.

आपण अन्न हाताळत असताना, खाण्यापूर्वी, कचरा हाताळना, शिंकताना, एखाद्या प्राण्याला स्पर्श करता त्याचप्रमाणे, बाळाची डायपर बदलल्यानंतर किंवा जखमेच्या साफसफाईच्या वेळी हात धुवा.

• मुलांसाठी वैयक्तिक स्वच्छता

चांगली वैयक्तिक स्वच्छता आपल्या मुलांना निरोगी राहण्यास, आजारांपासून मुक्त होण्यास आणि चांगल्या आत्म-जागरूकता वाढविण्यात मदत करते.

आपण आपल्या मुलाचे डायपर बदलल्यानंतर किंवा खाण्यापूर्वी त्यांचे हात धुऊन, अंथरुणावर झोपण्यापूर्वी त्यांचे दात घासून घ्या आणि त्या दिवसाच्या अंधोळीच्या नित्यक्रमात घ्या. हे आपल्याला प्रक्रिया सुरू करण्यात मदत करते.

• दात घासणे

मूल ३ वर्षांच्या वयात स्वतःचे दात आणि हिरड्या घासू शकतात. दात घासण्याची वेळ आली की २ मिनिटांची गाणी प्ले करा. हे आपल्या छोट्या मुलास कितीवेळ ब्रश करायचा हे त्यांना कळेल आणि

त्यांना या प्रक्रियेची सवय होईल. त्याचप्रमाणे, वयाचे होईपर्यंत आपल्याला त्यांच्यासाठी फ्लॉस करणे चालू ठेवावे लागेल आणि वयाच्या ७ व्या वर्षाच्या आसपास हे कार्य अधिक चांगल्या प्रकारे हाताळू शकेल.

• स्त्री व मुलींमधील मासिक पाळीतील स्वच्छता

मासिक पाळीच्या काळात स्वच्छताखण्याची गरज जास्त असते . अस्वच्छ पद्धतीमुळे प्रजनन व मूत्रमार्गात संसर्ग निर्माण होऊ शकतात .

स्वच्छता पाळण्यासाठी खालील गोष्टींचे पालन करणे गरजेचे आहे. हे लक्षात आणून द्यावे.

- दिवसातून किमान एकदा आंधोळ करा.
- आतले कपडे सुती असावेत, सिंथेटिक (कृत्रिम धाग्याचे) नसावेत. सिंथेटिक कपडे, उष्णता व ओलावा धरून ठेवतात. त्यातून जंतुसंसर्ग वाढतो हा जंतुसंसर्ग टाळण्यासाठी सुती कपडे वापरणे चांगले
- आतले कपडे (अंतर्वस्त्रे) दररोज बदला. ते स्वच्छ धुऊन उन्हात वाळत घाला.
- एकमेकांची अंतर्वस्त्रे वापरू नका.
- जर आतील कपडे खराब झाले असतील, त्यावर डाग पडले असतील तर ते बदलले पाहिजेत. नाही तर तेथे जंतू वाढून जंतुसंसर्ग होण्याचा धोका असतो.
- घामाने भिजलेले कपडे नियमितपणे बदला.
- मासिक पाळीमध्ये दररोज किमान तीन ते चार वेळा (शक्यतो दर चार ते सहा तासांनी) नॅपकिन किंवा कपडा बदला. सर्वात महत्वाचे म्हणजे नॅपकिन / कपडा, पूर्ण ओला झाल्यानंतर ताबडतोब बदला.
- मासिक पाळीत शोषके (नॅपकिन अथवा कपडा) घेण्यापूर्वी व बदलल्यानंतर प्रत्येक वेळी साबणाने हात स्वच्छ धुवा.

- मासिक पाळीच्या दिवसात योनिमार्गाचा बाहेरील भाग वेळोवेळी धुवावा म्हणजे त्यावरील रक्तस्राव निघून जाईल. ती जागा स्वच्छ राहील. लघवी केल्यानंतर तसेच शौचास गेल्यानंतर योनिमार्ग (समोरून मागे अशा दिशेने) स्वच्छ धुवा.
- मांड्यांमधील भाग नेहमी कोरडा ठेवावा, अन्यथा तेथे पुरळ अथवा खाज येण्याची शक्यता असते. हा भाग कोरडा ठेवण्यासाठी टाल्कम पावडरचा वापर करावा.
- योनिभोवतालचे व काखेतील केस योग्य मार्गदर्शनाखाली वेळोवेळी कमी करावेत अथवा काढावेत.
- जर मुलींच्या अंतर्वस्त्रावर किंवा कपड्यांवर रक्ताचे डाग पडले असतील तर ते थंड, सौम्य खारट पाण्यात बुडवून ठेवा व नंतर धुवा. हे कपडे गरम पाण्याने धुऊ नका. गरम पाण्यामुळे रक्ताचे डाग कायम राहतात आणि कपड्याच्या मऊपणावर देखील परिणाम होतो.
- मासिक पाळीच्या संदर्भाने अयोग्य सवयी कोणत्या व त्याचा आरोग्यावर काय परिणाम होतो यासाठी खाली दिलेल्या तक्त्याचा वापर प्रभावीपणे करून अयोग्य सवयी बदलण्यास सांगा.
- त्यामुळे आरोग्यास होणाऱ्या धोक्यांचे भविष्यातील परिणाम याविषयी योग्य माहिती द्या. त्या सवयी बदलण्याची सकारात्मक मानसिकता तयार करा.

माहितीचे विश्लेषण :

आरोग्य आणि स्वच्छतेबाबत सर्वेक्षण

अ. क्र.	आरोग्य संदर्भात सर्वेक्षण			
१.	आरोग्य म्हणजे काय ? ह्या बदल माहिती आहे का ?	होय	नाही	
			२०	
२.	चांगल्या आरोग्यासाठी आरोग्यदायी सवयी कोणत्या ?	आहार	व्यायाम	विश्रांती
		१०	५	५
३.	आरोग्यदायी जीवनशैली माहिती आहे का ?	होय	नाही	
			२०	
४.	स्वतःच्या शरीराबद्दल परिपूर्ण माहिती आहे का ?	होय	नाही	

			२०	
५.	शारीरिक नियमित तपासणी तुम्ही करता का ?	होय	नाही	
			२०	
स्वच्छतेबाबत सर्वेक्षण				
१.	स्वच्छता म्हणजे काय ? ह्या बदल माहिती आहे का ?	होय	नाही	
			२०	
२.	स्वच्छतेचे प्रकार कोणते ?	वैयक्तिक स्वच्छता	सार्वजनिक स्वच्छता	
		१६	४	
३.	आरोग्याचा स्वच्छतेशी काय संबंध आहे का ? ह्या बाबत तुम्हाला काय माहिती आहे का ?	होय	नाही	
		१०	१०	
४.	आजारपणा टाळण्यासाठी वैयक्तिक स्वच्छता महत्वाची आहे का ?	होय	नाही	
		२०		
५.	स्वच्छता व आरोग्यबाबत शास्त्रीय स्वरूपाची परिपूर्ण माहिती जाणून घेण्यास तुम्ही इच्छुक आहात का ?	होय	नाही	
		२०		

समुपदेशन :

हे लोकांना समस्या ओळखण्यास, निर्णय घेण्यास आणि त्यांचे निर्णय प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आत्मविश्वास देत आहे. समुपदेशन खालील तत्वांवर आधारित आहे:

- क्लायंटला समस्या ओळखण्यास आणि स्वतः साठी निर्णय घेण्यास मदत करते
- क्लायंटला (सेवा प्रदाता म्हणून तुम्ही नाही) स्वतःची कृती निवडण्याचा अधिकार आहे

- अचूक माहिती दिली जाते
- काटेकोरपणे गोपनीय आहे
- ग्राहकाच्या मानसिक-सामाजिक, आर्थिक आणि आध्यात्मिक गरजा लक्षात घेते

GATHER दृष्टीकोन:

हा आरोग्य व पाया आहे , हे विसरून चालणार नाही व त्याचे स्पष्टीकरण खालील प्रमाणे आहे .

G = व्यक्तीला नमस्कार करा

A = मी तुम्हाला कशी मदत करू शकतो ते विचारा

T = त्यांना कोणतीही संबंधित माहिती सांगा

H = त्यांना निर्णय घेण्यास मदत करा

E = कोणताही गैरसमज समजावून सांगा

R = पाठपुरावा किंवा रेफरलसाठी परत या

संशोधनाचे महत्त्व:

आरोग्याचे महत्त्व:

- आरोग्य हे आपल्या आयुष्यातील सर्वात महत्वाचे आहे.
- आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकत नाही.
- आरोग्यासाठी शरीर निरोगी हवे, मनाची उभारीही असावी आणि सामाजिक आरोग्याची स्थिती देखील चांगली असावी.
- आरोग्याविषयी सक्रिय असणे आणि आजार आणि रोग टाळण्यासाठी पावले उचलणे खूप महत्वाचे आहे.

समुदाय स्तरावर भूमिका

- आरोग्यसेवा प्रदात्यांनी किशोरवयीन पोषणाचे महत्त्व आणि प्रतिकूल सामाजिक-सांस्कृतिक पद्धतींवर प्रभाव टाकण्यासाठी समाजाला शिक्षित केले पाहिजे.
- मुले आणि मुली दोघांसाठी संतुलित आहाराबाबत शिक्षण:
- पौगंडावस्थेतील स्वतःसाठी आणि त्यांच्या संततीसाठी पोषणाचे महत्त्व यावर शिक्षण द्या
- उत्तम अन्न निवड आणि सुरक्षित स्वयंपाक पद्धतींचा प्रचार करा
- किचन गार्डनच्या संकल्पनेला चालना द्या जिथे हिरव्या पालेभाज्या इत्यादि कमी खर्चात पिकवता येतील

- कुपोषण आणि पौष्टिक अशक्तपणा, विशेषतः मुलींमध्ये योगदान देणाऱ्या घटकांबद्दल समाजात जागरूकता निर्माण करा
- पोषण समस्या ओळखण्यासाठी आणि हाताळण्यासाठी AWW, शाळा शिक्षक, ASHA सारख्या इतर कार्यकर्त्यांचा समावेश करा.
- ॲनिमिया होण्यास आणि वाढवण्यामध्ये मलेरिया आणि हुकवर्म प्रादुर्भावाच्या भूमिकेबद्दल समुदायामध्ये जागरूकता निर्माण करणे.

आरोग्य सुधारण्यासाठी काय करावे?

- संतुलित आहार घ्यावा.
- नियमित व्यायाम करावा.
- योग्य निवाऱ्यात राहणे.
- पुरेशी झोप घेणे.
- स्वच्छतेच्या चांगल्या सवयी असणे.
- आरोग्य शिक्षण घेणे.

जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार, मानसिक आरोग्य म्हणजे, "अशी सुस्थिती ज्यात व्यक्तीला स्वतःच्या क्षमतांचे आकलन होते"

पौगंडावस्थेतील लैंगिक आणि पुनरुत्पादक आरोग्याचा प्रचार करणे

पौगंडावस्थेतील विविध गटांच्या चिंता सारख्या नसू शकतात. उदाहरणार्थ, मुले वाळू मुली, विवाहित आणि अविवाहित किशोरवयीन, शहरी आणि ग्रामीण किशोरवयीनांना स्वारस्य आणि चिंतेचे वेगवेगळे प्रश्न असू शकतात. 13-14 वयोगटातील किशोरवयीन मुलांच्या गरजा यौवन विकास आणि मासिक पाळीच्या संदर्भात अधिक आहेत, तर 15-19 वर्षांच्या वयाच्या लिंग, गर्भधारणा आणि गर्भनिरोधकांच्या बाबतीत अधिक आहेत.

त्यांच्या स्वारस्ये आणि चिंता काय आहेत हे समजून घेणे आणि याची मूळ कारणे, प्रौढांना त्यांच्याशी अधिक प्रभावीपणे सामोरे जाण्यास मदत होऊ शकते.

पौगंडावस्थेतील चिंता नजीकच्या भविष्याभोवती फिरत असतात, तर प्रौढांच्या चिंता दीर्घकालीन असतात.

माहिती किशोरांना त्यांचे शरीर कसे कार्य करते आणि त्यांच्या कृतींचे काय परिणाम होण्याची शक्यता आहे हे समजण्यास मदत करते. हे मिथक दूर करते आणि अयोग्यता सुधारते.

किशोरवयीनांना सामाजिक कौशल्ये आवश्यक आहेत जी त्यांना आत्मविश्वासाने लैंगिक संबंधांना नाही म्हणण्यास आणि त्यांची इच्छा असल्यास, सुरक्षित लैंगिक वाटाघाटी करण्यास सक्षम होतील. जर ते लैंगिकदृष्ट्या सक्रिय असतील तर त्यांना कंडोम कसे वापरावे यासारख्या शारीरिक कौशल्यांची देखील आवश्यकता आहे.

समुपदेशन पौगंडावस्थेतील मुलांना माहितीपूर्ण निवडी करण्यात मदत करू शकते, त्यांना अधिक आत्मविश्वास देऊ शकते आणि त्यांच्या जीवनावर अधिक नियंत्रण ठेवण्यास मदत करू शकते. -.

आरोग्य सेवा निरोगी पौगंडावस्थेतील लैंगिकता निरोगी राहण्यास मदत करू शकतात आणि किशोरांना पुन्हा चांगले आरोग्य मिळू शकते.

किशोरवयीन मुलांमध्ये शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक बदल आणि विकास होत असताना, त्यांच्या कुटुंबांमध्ये आणि समुदायांमध्ये एक सुरक्षित आणि आश्वासक वातावरण त्यांना सुरक्षिततेमध्ये, आत्मविश्वासाने आणि आरोग्य आणि उत्पादक प्रौढत्वासाठी सर्वोत्तम संभावनांसह हे बदल करण्यास सक्षम करू शकते.

स्वच्छतेचे महत्त्व:

- स्वच्छता ठेवल्याने संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार होत नाही.
- स्वच्छता ठेवल्याने शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक आरोग्य सुधारते.
- स्वच्छता ठेवल्याने वास रेंगाळत नाही.
- स्वच्छता ठेवल्याने जंतूंचा प्रसार होत नाही.

प्रदान केलेल्या माहितीने खालील समस्यांचे निराकरण केले पाहिजे:

- पद्धतीची प्रभावीता
- एसटीआय/एचआयव्हीपासून संरक्षणाविषयी माहिती
- पद्धतीचे सामान्य दुष्परिणाम
- संभाव्य आरोग्य धोके आणि पद्धतीचे फायदे
- पद्धतीचा वापर बंद केल्यानंतर जननक्षमतेकडे परत येण्याबाबत माहिती
- पद्धत कुठे मिळू शकते आणि त्याची किंमत किती आहे.
- जागरूकता, सक्षम वातावरण आणि सेवांच्या विपणनासाठी समुदाय स्तरावरील सहाय्य:
- शाळा
- अंगणवाडी सेविका (AWWs)
- स्वयं-सहायता गट (SHGs).
- महिला मंडळ
- युवा क्लब
- स्वयंसेवी संस्था त्यांच्या क्षेत्रात कार्यरत आहेत

- साक्षरता कार्यक्रम (सतत शिक्षण)
- सास-बहू गट (उदा. चित्तोडमध्ये)
- पालक गट
- नेहरू युवक केंद्र (NYKs)
- राष्ट्रीय सेवा योजना (NSS)
- स्काउट आणि मार्गदर्शक
- जागरूकता आणि सक्षम वातावरण निर्माण करण्यासाठी मीडिया

आरटीआय/एसटीआय प्रतिबंध

- योग्य जननेंद्रियाची स्वच्छता राखणे महत्वाचे आहे. मुलींनीही मासिक पाळीची स्वच्छता राखली पाहिजे.
- जबाबदार लैंगिक वर्तनाचा सराव करणे. सुरक्षित लैंगिक सराव
- जोडीदारापैकी एकाला STI असल्यास लैंगिक संपर्क टाळणे
- कोणत्याही असामान्य खावकडे दुर्लक्ष करून - लवकर मदत मागणे
- स्वतः आणि लैंगिक जोडीदारावर संपूर्ण उपचार सुनिश्चित करणे (भागीदार उपचार)
- प्रशिक्षित जन्म परिचाराद्वारे संस्थात्मक वितरण किंवा होम डिलिव्हरी निवडणे
- सुरक्षित गर्भपात सेवांचा लाभ घेणे
- किशोरवयीन आणि समुदायामध्ये जागरूकता निर्माण करणे
- सुधारित सेवा: किशोरवयीन-अनुकूल पुनरुत्पादक आणि लैंगिक आरोग्य सेवा.

संशोधनाची मर्यादा:

१. संशोधनातून मिळवलेली माहिती सर्व शहरी व ग्रामीण भागासाठी मर्यादित आहे .
२. भौगोलिक परिस्थिती वेगळी असल्यामुळे प्रत्येक ठिकाणी वेगवेगळ्या समस्या दिसून येतात . सागरी , नागरी व डोंगरी अश्या विविधतेने नटलेल्या व वसलेल्या परिसरामुळे प्रत्येक ठिकाणी आरोग्य व स्वच्छतेची वेग - वेगळी परिस्थिती दिसून येते. त्यामुळे निकष व संशोधन वेगळे असू शकतात .

अभ्यासाचे महत्वाचे निष्कर्ष :

1. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या अनेक समस्या आहेत .
2. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या समस्यांमुळे त्यांच्या स्वतःवर , कुटुंबावर , समाजावर व देशावर विपरीत परिणाम होतो .
3. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या समस्यांवर नितांत उपाय करणे गरजेचे आहे .
4. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या योग्यवेळी शास्त्रीय माहिती देणे .

शिफारशी :

1. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या समस्यांचा वेळेत अचूक शोध घेणे .
2. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या दुर्लक्षित असलेल्या कारणांचा शोध घेणे .
3. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या समस्यांमुळे होणाऱ्या विपरीत परिणामांचा शोध घेणे .
4. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या विषयक विकासासाठी शासनाच्या असलेल्या विविध योजनांचा शोध घेणे .

निष्कर्ष :

“ ग्रामीण व शहरी भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना आरोग्य व स्वच्छतेविषयीच्या समस्यांचा अभ्यास अधिक जागरूकपणे व सखोलपणे गरजेचे आहे . ”

संदर्भ सूची :

1. <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%86%E0%A4%B0%E0%A5%8B%E0%A4%97%E0%A5%8D%E0%A4%AF>
2. <https://health.vikaspedia.in/viewcontent/health/91c94093592893e91a940-92492594d92f947/93894d93591a94d91b92493e-90692393f-90693094b91794d92f?lgn=mr>
3. https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%B5%E0%A5%88%E0%A4%AF%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%A4%E0%A4%BF%E0%A4%95_%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%9A%E0%A5%8D%E0%A4%9B%E0%A4%A4%E0%A4%BE unicef
4. सत्यमेव जयते महाराष्ट्र शासन
5. जिल्हा पाणी व स्वच्छता विभाग जिल्हा परिषद पालघर
6. मासिक पाळी व्यवस्थापन
7. प्रशिक्षकांसाठी प्रशिक्षण पुस्तिका
8. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (विद्या प्राधिकरण), पुणे आणि युनिसेफ, मुंबई, महाराष्ट्र.
9. National Rural Health Mission (2005 – 2012)
10. Public Health Department Government of Maharashtra
11. Orientation Programme
12. for Medical Officers to provide Adolescent-Friendly Reproductive & Sexual Health Services HANDOUTS

ग्रामीण प्रशासन आणि पंचायती राज

प्रा. सोनल विनोद सावर

गोषवारा :

ग्रामीण प्रशासन म्हणजे ग्रामीण भागातील सार्वजनिक बाबींचे व्यवस्थापन आणि प्रशासन. यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सरकारने घेतलेले उपक्रम येतात. उदा . ग्रामीण भागातील सार्वजनिक बाबींचे व्यवस्थापन करणे आणि तेथे राहणाऱ्या लोकांना लाभ देणे हे सरकारचे काम आहे . त्यामध्ये गावांच्या गरजा, जसे की पाणी, वीज, रस्ते आणि जमिनीच्या नोंदींचे व्यवस्थापन करणे समाविष्ट आहे.

तसेच भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील सर्वात लहान घटक म्हणजे गाव किंवा ग्रामीण भाग. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६५% पेक्षा जास्त लोकसंख्या ग्रामीण क्षेत्र आहे आणि प्रशासनाच्या संदर्भात हे एक मोठे आव्हान आहे. शहरी क्षेत्र तांत्रिकदृष्ट्या अधिक चांगल्या आणि प्रगत अवस्थेत आहे परंतु ग्रामीण क्षेत्रात तसे नाही. असे म्हटले जात आहे की, स्वातंत्र्यानंतर, देशाच्या कायदेशीर व्यवस्थेने या क्षेत्राच्या शासनाचे महत्त्व नेहमी लक्षात घेतले आहे कारण ते बहुसंख्य जागतिक लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करते. यामुळे, भारतामध्ये ग्रामीण क्षेत्रात एक मजबूत शासन प्रणाली आहे .

त्याचप्रमाणे छोट्या खेडेगावाचा कारभार ग्रामपंचायत नावाची स्थानिक स्वराज्य संस्था पाहते. सरपंच, उपसरपंच, ग्रामसेवक ह्यांच्या मदतीने हा कारभार पाहिला जातो. पंचायतराजमधील सर्वात खालच्या पण महत्त्वाच्या टप्प्याला ग्रामपंचायत म्हणतात. हिला ग्रामसभेची कार्यकारी समिती असेही म्हणतात. ग्रामपंचायतीचा कारभार महाराष्ट्रात लागू असणारा मुंबई ग्रामपंचायत कायदा १९५८ कलम ५ अन्वये चालतो. नवीन ग्रामपंचायत स्थापन करण्याचा अधिकार राज्य सरकार आयुक्तांना असतो. ग्रामपंचायत निर्मितीसाठी किमान ६०० लोकसंख्या असणे आवश्यक असून डोंगरी भागात हे प्रमाण ३०० आहे. ग्रामपंचायत सदस्यांची संख्या कमीत कमी ७ व जास्तीत जास्त १७ असून ते लोकसंख्येवर निश्चित होते. ह्या सर्व बाबींचा या लेखात शोध घेतला जाईल.

Keywords : ग्रामीण प्रशासन , पंचायती राज

प्रस्तावना :

ग्रामीण भाग , ग्रामीण कार्यक्षेत्र , ग्रामीण आरोग्य , ग्रामीण समाज व ग्रामीण पर्यावरण ह्या सर्वाना परस्पर पूरक व त्यांच्या अन्न , वस्त्र व निवाऱ्याच्या सर्व घटकांशी निगडित असलेल्या पायाभूत सोय सुविधांचा उगम , म्हणजे ग्राम - पंचायत .व पुढे त्या संस्थेतील सर्व घटकांचे नियोजन व पूर्तता करण्यासाठी व त्यांच्यावर देखरेख , नियोजन म्हणजे तालुक्याच्या ठिकाणी असलेली पंचायत समिती .

पंचायत समिती ही गावाच्या सर्व सोय - सुविधा व गरज त्यांचे सर्वेक्षण , नियोजन व निकष पाहून त्याची सर्व आकडेवारी जिल्हा स्तरावर देऊन जिल्ह्याला जिल्हा परिषद ह्या कार्यालयाकडून संपूर्ण गावाची ध्येय - धोरणे व पुरतेचे निकष ठरविले जातात व आरोग्य शिक्षण , स्वच्छता , रस्ते , कला - क्रीडा , पशुधन , पर्यावरण , मोरंजन , आपत्ती व्यवस्थापन अशी अनेक

विधायक कार्ये जिल्ह्याकडून मंजुरी घेऊन तालुक्या स्तराला त्याची कार्यवाही होऊन ग्रामीण स्तराकडे ती पारित केली जातात व ग्रामीण जनतेला ग्राम पंचायत ह्या संस्थेकडून सर्व प्रकारच्या सोय - सुविधा व मार्गदर्शन केले जाते .

आणि म्हणूनच ग्रामीण भागाचा व ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करताना पंचायत राज ही संकल्पना , घटना , कायदे , तरतुदी व अंमलबजावणी ह्या सर्व नियमांचा सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे .

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. मानवी जीवनावर ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयीच्या अभावी होणाऱ्या सर्व दुष्परिणामांचा परामर्श घेणे .
२. ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राजमधून उद्भवणाऱ्या सर्व समस्या व परिणामांचा शोध घेणे .
३. ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राजसाठी योग्य घटक कोणते त्याचा चिकित्सक अभ्यास करणे .
४. ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज का महत्त्वाची आहे ? ह्याचे मूल्यमापन करणे .
५. ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयीच्या अभावी होणाऱ्या समस्यांना आळा घालणे .

गृहीतके :

१. शहरी व ग्रामीण भागामध्ये ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयीबाबत अनेक समस्या आहेत .
२. मानवी जीवनात ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयीबाबत समस्यांचा विपरीत परिणाम त्यांच्या पुढील आयुष्यावर होतो .
३. नागरी वस्त्यांबाबर आदिवासी ग्रामीण भागातील , आदिवासी समाजातील मुलां - मुलींमध्ये व स्त्री - पुरुषांमध्ये ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक असलेली समस्या ही एक गंभीर बाब आहे .

संशोधन पद्धती:

संशोधन करतेवेळी प्रत्येक संशोधक हा संशोधनासाठी हाती घेतलेल्या समस्येसंदर्भात आतापर्यंत काही माहिती उपलब्ध आहे का ? याचा शोध घेतो व त्या स्रोतांचा वापर करतो .तो प्रामुख्याने तीन पद्धतीच्या स्रोतांचा आढावा घेतो .

अ) प्रत्यक्ष स्रोत : गृह भेटी , मुलाखती , अनुभव कथन / व्याख्यान , समुपदेशन , निरीक्षण , शाळा व महाविद्यालय भेटी दरम्यान , वैद्यकीय कक्ष , सर्वेक्षण , गट चर्चा , दबंडी , रॅली , पथनाट्य , रॉड शो , पपेट शो , नाटिका इत्यादी .

ब) अप्रत्यक्ष स्रोत : विश्वकोश , गोषवारा , निर्देशांक , संशोधन प्रबंध , जर्नल्स , नियतकालिके , पुस्तके , शासकीय व विंगर शासकीय मासिक अहवाल , पोस्टर , बॅनर , माहिती पुस्तक इत्यादी .

क) इलेक्ट्रॉनिक स्रोत : इंटरनेट . आकाशवाणी (रेडिओ) , दूरदर्शन , मेगा फोन इत्यादी .

साहित्य आढावा :

ग्रामीण प्रशासन म्हणजे ग्रामीण भागातील सार्वजनिक बाबींचे व्यवस्थापन आणि प्रशासन. यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सरकारने घेतलेले उपक्रम येतात.

ग्रामीण प्रशासन कसे आयोजित केले जाते?

- ग्रामीण प्रशासनाचे व्यवस्थापन ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या आणि जिल्हा परिषदा सारख्या पंचायती राज संस्था (पीआरआय) द्वारे केले जाते.
- प्रशासनात जिल्हे, तालुके, गावे आणि शहरांसाठी वेगवेगळे स्तर आणि अधिकार्यांचे विभाग आहेत.
- तहसील कार्यालयाच्या (पंचायत समिती) कर्तव्यांमध्ये त्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील गावे आणि नगरपालिकांवर आर्थिक आणि प्रशासकीय अधिकार समाविष्ट आहेत.

ग्रामीण प्रशासनात सहभागी असलेले काही लोक कोण आहेत?

- **पटवारी** : स्थानिक सरकारने जमिनीच्या मालकीच्या नोंदी राखण्यासाठी आणि जमीन कर वसूल करण्यासाठी नियुक्त केलेली व्यक्ती.
- **तहसीलदार** : एक महसूल अधिकारी जो जमिनीचे वाद सोडवतो आणि शेतकऱ्यांना नोंदींच्या प्रती देतो.
- **पोलीस** : गुन्हे किंवा अपघातांबद्दल तक्रारी नोंदवण्याची जबाबदारी

ग्रामीण विकास प्रशासन

ग्रामीण विकास प्रशासनाचे उद्दिष्ट चैतन्यशील, समावेशक आणि शाश्वत ग्रामीण समुदाय निर्माण करणे आहे.

ग्रामीण प्रशासनाची वैशिष्ट्ये:

- ग्रामीण प्रशासनात जिल्हे, तालुके, गावे आणि शहरांसाठी वेगवेगळे प्राधिकरणांचे स्तर आणि विभाग असतात.
- या विभागात पोलीस अधिकारी, जिल्हाधिकारी, तहसीलदार आणि पटवारी असे अधिकारी असतात.
- ग्रामीण प्रशासनात पंचायत राज, निमशासकीय व सहकारी संस्थांचा समावेश होतो.
- ग्रामीण प्रशासनात गावाच्या हद्दीत विकास कामे करताना केंद्रीय व घटकराज्य प्रशासन, महसूल व मुलकी प्रशासन यांचा समावेश होतो.
- ग्रामीण प्रशासनात ग्रामसभा काम करते.
- ग्रामसभा गावातील साधनसंपदांचा प्रशासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून योग्य रीतीने वापर करते.
- ग्रामसभा नागरिकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रशासनाला योग्य दिशा देते.

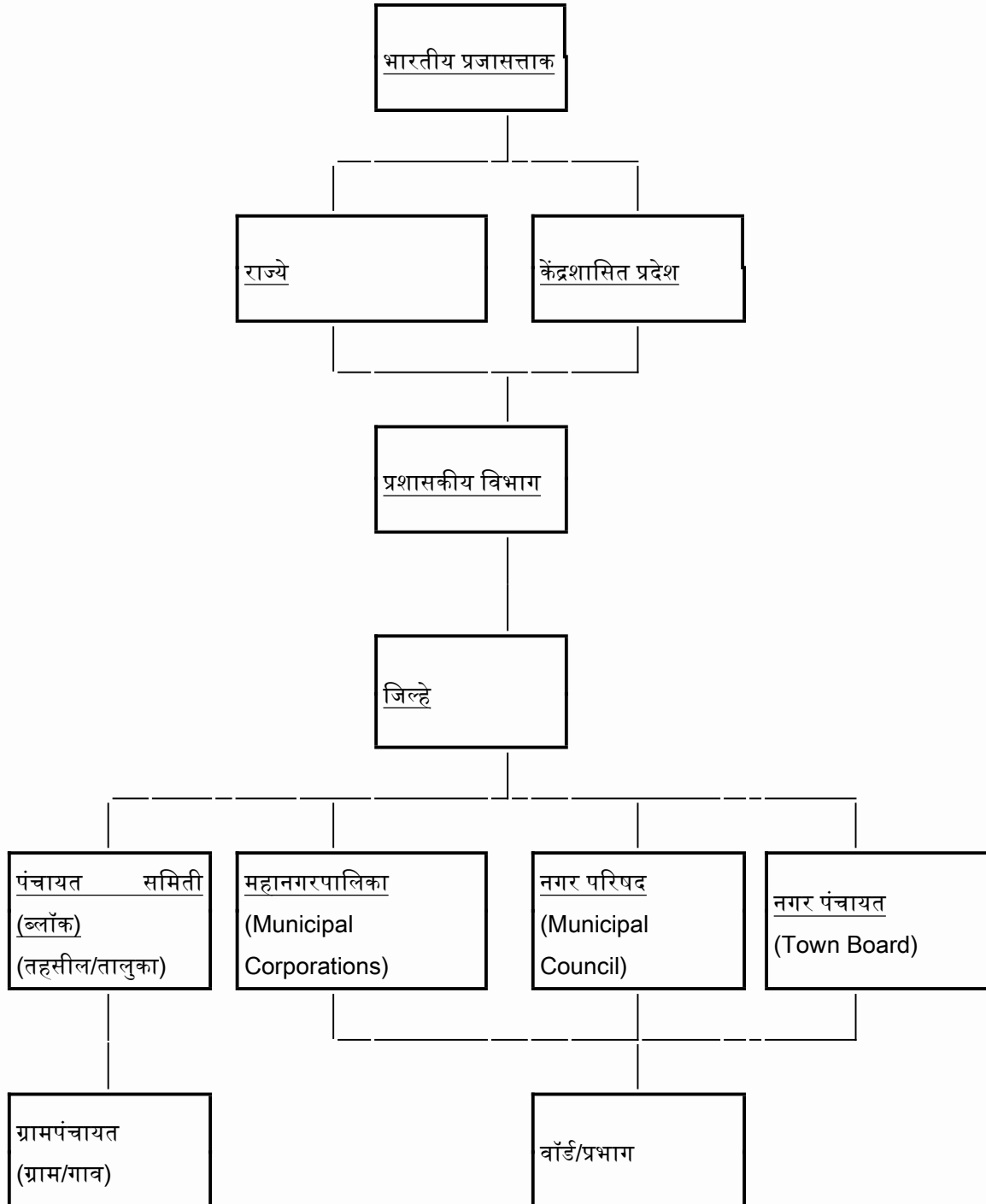
ग्रामीण विकासाच्या काही योजना: समृद्ध ग्राम विकास योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना.

ग्रामपंचायत कायद्यातील कलमे

महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ कलम ५ अन्वये प्रत्येक खेड्यासाठी एक ग्रामपंचायत असावी.

1. ग्रामपंचायतीचे कार्य चालविण्यास गावातील लोक आपले प्रतिनिधी लोकसंख्येच्या प्रमाणात खालीलप्रमाणे प्रत्यक्ष मतदानाने निवडतील.
2. सदर सदस्यांचे मतदान हे प्रौढ व गुप्त मतदान पद्धतीने होईल.
3. आरक्षण :- अ) ग्रामपंचायतीमध्ये महिलांसाठी एकूण जागा पैकी ५०% जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.
ब) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीकरिता लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा ठेवण्यात आल्या आहेत.
क) इतर मागासवर्गीय घटकामध्ये मोडणाऱ्यांसाठी लोकांकरीता २७ % जागा आरक्षित आहेत.
4. सदस्यांची पात्रता :- १) तो गावातील ग्रामसभेचा सदस्य असावा.
२) त्याचे नाव मतदार यादीत असणे आवश्यक आहे.
३) त्याने वयाची २१ वर्षे पूर्ण केलेली असावीत.
5. कृषी व पतपुरवठा क्षेत्रातील सहकार सोसायटीच्या अध्यक्षांना सहयोगी सदस्य म्हणून घेता येते. मात्र त्यास ग्रामपंचायतीची परवानगी लागते, आता ही पद्धत बंद झाली आहे.
6. मुदत – ग्रामपंचायतीची मुदत ५ वर्षासाठी आहे. ग्रामपंचायत बरखास्तीनंतर ६ महिन्यात निवडणूक घेणे बंधनकारक आहे व कोणत्याही परिस्थितीत मुदतवाढ मिळत नाही. ग्रामपंचायत बरखास्त करण्याचा अधिकार राज्यशासनास आहे. जर निम्म्यापेक्षा जास्त सदस्यांनी राजीनामा दिला तर पोटनिवडणूक घेण्याचा निर्देश किंवा बरखास्तीचा निर्णय राज्यशासन घेते. त्या संदर्भातील अहवाल जिल्हाधिकारी शासनाकडे पाठवितो.
7. डोंगरी भागातील ३०० ते १५०० लोकसंख्येत सात सदस्य असतात.

संस्थात्मक पदानुक्रम

सरपंच व उपसरपंच

ग्रामपंचायतीचा कार्यकारी प्रमुख हा सरपंच असतो. ग्रामपंचायतीमधून निवडून आलेले सभासद आपल्यातून सरपंचांची व उपसरपंचांची निवड करतात. (२०१७ सालापासून सरपंचाची निवडणूक थेट जनतेमधून होत आहे). सरपंच हे पद आरक्षित तर उपसरपंच हे पद खुले असून आरक्षणाची सोडत निवडणूक होण्याअगोदर जिल्हाधिकारी कार्यालयात करण्यात येते. निवडणुकीनंतर ग्रामपंचायतीची पहिली बैठक बोलाविण्याची अधिसूचना तेथील जिल्हाधिकारी काढतो. जिल्हाधिकाऱ्यांनी नियुक्त केलेला अधिकारी या बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषवितो.

पंचायती राज :

पंचायत राज संस्थांची रचना आणि कार्यपद्धती :

1. महाराष्ट्रातील पंचायत राज संस्थांचे तीन स्तर

जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद,

ब्लॉक स्तरावर पंचायत समिती

गावपातळीवर ग्रामपंचायत.

१.१. जिल्हा परिषद

जिल्हा परिषद सदस्य जिल्हा परिषदेतून निवडले जातात , मतदारसंघ जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात पसरलेले आहेत. हे सर्व सदस्य जिल्हा परिषदेची सर्वसाधारण संस्था बनवतात.

जिल्हा परिषद सदस्यांमधून अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि विषय समित्यांचे अध्यक्ष निवडले जातात. अध्यक्ष हे जिल्हा परिषदेचे राजकीय प्रमुख आहेत.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे जिल्हा परिषदेचे प्रशासकीय प्रमुख आहेत. जिल्हा परिषदेत आरोग्य, शिक्षण, इमारत व दळणवळण, पशुसंवर्धन, वित्त इत्यादी विविध विभाग आहेत.

उदा . सर्व जिल्हा परिषद सदस्यांची बैठक (सर्वसाधारण सभा) दर तीन महिन्यांनी घेतली जाते. आरोग्य विभागाचे प्रमुख म्हणून DHO बैठकीला उपस्थित राहतात आणि घरोघरी आरोग्याशी संबंधित माहिती देतात.

विषय समितीच्या सभा अध्यक्षांच्या (विषय समिती) अध्यक्षतेखाली होतात. त्यानुसार महिन्यातून एकदा आरोग्य समिती सभापतींच्या अध्यक्षतेखाली आरोग्य समितीची बैठक घेतली जाते. हे जिल्ह्याच्या आरोग्यविषयक बाबी पाहते. जिल्हा आरोग्य अधिकारी हे आरोग्य समितीचे सदस्य सचिव आहेत.

नवीन PHCs/उपकेंद्रांची स्थापना, बांधकामासाठी निधीचे वितरण, PHC साठी औषधे, साधने, उपकरणे इत्यादींची खरेदी या आरोग्यविषयक बाबींचे निर्णय आरोग्य समितीकडून घेतले जातात.

जिल्हा परिषदेत विविध कामांची जबाबदारी विविध विभागप्रमुखांवर सोपविली जाते. वैद्यकीय अधिका-यांना अडचणी आल्यास इतर विभागांशी संपर्क साधावा लागेल. खालील तक्त्यामध्ये PHC कार्याशी संबंध असलेल्या विविध विभागांची माहिती दिली आहे.

तक्ता - १.१. जिल्हा परिषदांमधील महत्वाचे विभाग

विभागाचे नाव	विभागप्रमुख	पीआयएचसी कामकाजाशी संबंध
सामान्य प्रशासन विभाग (GAD)	सीईओ (जीएडी) यांना	<ul style="list-style-type: none"> ज्यु.शी संबंधित आस्थापना बाबी. पीएचसीचे सहाय्यक, चालक आणि चतुर्थ श्रेणी सेवक पीएचसी कर्मचाऱ्यांच्या पदोन्नती, टाइम स्केल, बदलीच्या फायली GAD मार्फत फिरतात.
वित्त विभाग	मुख्य लेखा आणि वित्त अधिकारी	जिल्ह्याच्या अर्थविषयक बाबी
B & C विभाग	कार्यकारी अभियंता	PHC/SC चे बांधकाम आणि दुरुस्ती
महिला व बालकल्याण विभाग	Dy CEO (ICDS)	ICDS योजनेची अंमलबजावणी
शिक्षण विभाग	शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक)	शालेय आरोग्य सेवा

२ पंचायत समिती :

तालुक्यातील ग्रामीण भागात पसरलेल्या पंचायत समिती मतदारसंघातून पंचायत समिती सदस्य निवडले जातात. निवडून आलेले सर्व सदस्य पंचायत समिती तयार करतात. हे सदस्य पंचायत समितीचे सभापती व उपसभापती निवडतात.

तालुक्याच्या अंतर्गत विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर पंचायत समिती लक्ष ठेवते.

सर्व पंचायत समिती सदस्यांची बैठक महिन्यातून एकदा घेतली जाते. पंचायत समिती सभापतींनी अनुपस्थित राहण्यासाठी पूर्वपरवानगी दिल्याशिवाय एमओ पीएचसीने बैठकीस उपस्थित राहणे आवश्यक आहे.

मतदारसंघ जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात पसरलेले आहेत. हे सर्व सदस्य जिल्हा परिषदेची सर्वसाधारण संस्था बनतात.

जिल्हा परिषद सदस्यांमधून अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि विषय समित्यांचे अध्यक्ष निवडले जातात. अध्यक्ष हे जिल्हा परिषदेचे राजकीय प्रमुख आहेत.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे जिल्हा परिषदेचे प्रशासकीय प्रमुख आहेत. जिल्हा परिषदेत आरोग्य, शिक्षण, इमारत व दळणवळण, पशुसंवर्धन, वित्त आदी विविध विभाग आहेत.

सर्व जिल्हा परिषद सदस्यांची बैठक (सर्वसाधारण सभा) दर तीन महिन्यांनी घेतली जाते. आरोग्य विभागाचे प्रमुख म्हणून DHO बैठकीला उपस्थित राहतात आणि घरोघरी आरोग्याशी संबंधित माहिती देतात.

विषय समितीच्या सभा अध्यक्षांच्या (विषय समिती) अध्यक्षतेखाली होतात. त्यानुसार महिन्यातून एकदा आरोग्य समिती सभापतींच्या अध्यक्षतेखाली आरोग्य समितीची बैठक घेतली जाते. हे जिल्ह्याच्या आरोग्यविषयक बाबी पाहते. जिल्हा आरोग्य अधिकारी हे आरोग्य समितीचे सदस्य सचिव असतात.

नवीन PHCs/उपकेंद्रांची स्थापना, बांधकामासाठी निधीचे वितरण, PHC साठी औषधे, साधने, उपकरणे इत्यादींची खरेदी या आरोग्यविषयक बाबींचे निर्णय आरोग्य समितीकडून घेतले जातात.

जिल्हा परिषदेत विविध कामांची जबाबदारी विविध विभागप्रमुखांवर सोपविली जाते. वैद्यकीय अधिका-यांना अडचणी आल्यास इतर विभागांशी संपर्क साधावा लागेल. खालील तक्त्यामध्ये PHC कार्याशी संबंध असलेल्या विविध विभागांची माहिती दिली आहे.

पंचायत समितीमधील महत्वाचे विभाग

विभागाचे नाव	विभाग प्रमुख	पीएचसीच्या कामकाजाशी संबंध
पंचायत समिती	गटविकास अधिकारी	PHC कर्मचाऱ्यांची देयके आकस्मिक बिल मंजूरी
B & C विभाग	Dy. अभियंता	HC/SC चे बांधकाम आणि दुरुस्ती
महिला व बालकल्याण विभाग	CDPO	ICDSयोजनेची अंमलबजावणी
शिक्षण विभाग	शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक)	शालेय आरोग्य सेवा

१.२.१. पंचायत समिती आम सभा

प्रत्येक पंचायत समितीसाठी वर्षातून एकदा आम सभा आयोजित केली जाते. पंचायत समिती आम सभेच्या अध्यक्षस्थानी स्थानिक आमदार असतात. वीडिओ आम सभेचे सचिव आहेत. वर्षभरात केलेल्या विकासात्मक कामांचा आढावा घेणे आणि पुढील वर्षाचे नियोजन करणे हे आम सभेचे उद्दिष्ट आहे. सर्व पंचायत समिती सदस्य, सरपंच, सामाजिक कार्यकर्ते, स्थानिक स्वयंसेवी संस्था, ब्लॉकमधील सर्व अधिकारी, मुख्याध्यापक, ग्रामसेवक इत्यादी आम सभेला उपस्थित राहतात.

१.३. ग्रामपंचायत

ग्रामपंचायत ही गावपातळीवरील स्थानिक संस्था आहे. गाव प्रभागांमध्ये विभागले गेले आहे. प्रत्येक प्रभागातून एक ग्रामपंचायत सदस्य निवडला जातो. सरपंच व उपउप. ग्रामपंचायत सदस्यांमधून सरपंच निवडले जातात.

स्वच्छता, सुरक्षित पाणी पुरवठा, साथीच्या रोगासह कोणत्याही नैसर्गिक आपत्तीची माहिती आरोग्य केंद्राला देणे, इत्यादी ग्रामपंचायतीची आरोग्याशी संबंधित कामे आहेत.

MO ने महिन्यातून एकदा तरी सर्व गावांना भेट दिली पाहिजे. सरपंचांना भेटून गावातील आरोग्यविषयक गरजांबाबत चर्चा करा. समाजाच्या आरोग्यास धातक असे काही आढळल्यास सरपंच व ग्रामसेवक यांना कळवा.

ग्रामपंचायतींना भेट देताना सुरक्षित पाणी पुरवठा आणि पर्यावरणीय स्वच्छतेशी संबंधित रेकॉर्ड तपासा. सुरक्षित पाणीपुरवठा आणि स्वच्छतेबाबत काही समस्या असल्यास एमओने ग्रामसेवकाशी चर्चा करावी.

माहितीचे विश्लेषण :

ग्रामीण प्रशासन आणि पंचायती राज

अ . क्र .	ग्रामीण प्रशासन आणि पंचायती राज संदर्भात सर्वेक्षण			
१ .	तुम्हाला तुमच्या दैनंदिन जीवनात प्रथम मदत कुठून मिळते ?	ग्राम - पंचायत	पंचायत समिती	जिल्हा परिषद
		२०		
२.	अन्न , वस्त्र व निवारा ह्यासाठी तुम्हाला गावात सोय- सुविधा शासनामधून कोणत्या माध्यमातून मिळतात ?	ग्राम - पंचायत	पंचायत समिती	जिल्हा परिषद
		१०	५	५
३.	ग्रामपंचायतद्वारे तुम्हाला सेवांची पूर्तता होते का ?	होय	नाही	
			२०	
४.	ग्रामपंचायतीमध्ये तुम्हाला तुमच्या हक्क व मार्गाचा विचार केला जातो का ?	होय	नाही	
			२०	
५ .	शारीरिक नियमित तपासणी तुम्ही करता का ?	होय	नाही	

			२०	
५.	नैसर्गिक आपत्तीमध्ये ग्राम - पंचायतीचा सहभाग मिळतो का ?	होय	नाही	
			२०	
६ .	मनोरंजन व व्यायामासाठी ग्रामपंचायतीद्वारे काही उपक्रम राबविले जातात का ?	होय	नाही	
		१६	४	
६ . १ .	तर ते कोणते ?	चित्रपट	व्यामशाळा	
			२०	
७.	स्वछतेबाबत सोय - सुविधा आहेत का ?	होय	नाही	
		१०	१०	
८.	पिण्याच्या पाण्याच्या सोय - सुविधा आहेत का ?	होय	नाही	
		१०	१०	
९.	साथीच्या आजाराबाबत उपाययोजना आहेत का ?	होय	नाही	
		१०	१०	
१०.	शेतीविषयक बी - बियाणे , खते , अवजारे बाबत सहकार्य मिळते का ?	होय	नाही	
			१०	
११.	उद्योग धंद्यासाठी मदत मिळते का ?	होय	नाही	
		१०	१०	
१२.	मुलांच्या शिक्षणासाठी व व्यवसायासाठी मदत मिळते का ?	होय	नाही	
		१०	१०	

संशोधनाचे महत्व:

पंचायती राज संस्था :

नोंदवलेल्या इतिहासाच्या सुरुवातीपासून पंचायत हा भारतातील ग्रामीण समुदायांचा कणा आहे. प्रत्येक गाव हे प्रजासत्ताक किंवा पंचायतींना अधिकार असणारे गांधीजींचे स्वप्न ग्रामीण पुनरुत्थानात लोकांचा सहभाग नोंदवण्यासाठी त्रिस्तरीय पंचायती राज प्रणाली सुरू केल्याने साकार झाले.

कलम २४३ ते २४३ (०) आणि पंचायतींच्या जबाबदाऱ्यांशी संबंधित २९ बाबींचा तपशील देणारी नवीन अकरावी अनुसूची १९९२ मध्ये ७३ व्या घटनादुरुस्तीचा भाग म्हणून घटनेत जोडली गेली. "या नवीन भाग IX चे शीर्षक "पंचायती" असे होते.

क्षेत्रासाठी प्राथमिक आराखडा तयार करण्यासाठी जिल्हा नियोजन समिती तयार करा.

पंचायतींना स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणून काम करण्याचे अधिकार आणि अधिकार आहेत, असा आदेश घटनेने दिला आहे.

७३वी दुरुस्ती कायदा (१९९२) - उद्दिष्टे

७३ व्या दुरुस्ती कायद्याने फेडरल सरकारकडून प्रादेशिक आणि स्थानिक प्रतिनिधींना अधिकार हस्तांतरित करून निर्णय घेण्यामध्ये लोकांचा आवाज वाढवण्याचा प्रयत्न केला.

७३ व्या घटनादुरुस्तीचे उद्दिष्ट घटनेच्या कलम ४० ची पूर्तता करणे आहे, ज्यात राज्याने ग्रामपंचायतींची स्थापना करणे आणि त्यांना स्थानिक सेल सरकारचे स्वरूप म्हणून सक्षम करणे आवश्यक आहे.

या तुकड्यातील कल्पना गांधीवादी प्रिन्सिपल ऑफ डायरेक्टी प्रिन्सिपल्स ऑफ स्टेट पॉलिसी (DPSP) मधून घेतलेल्या आहेत, ज्यात नागरिकांनी महत्वाच्या मुद्द्यांवर स्वतःच्या निवडी केलेल्या तळाच्या राजकारणाचा पुरस्कार केला.

ग्रामीण भागातील रहिवाशांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी गांधींनी सरकारच्या तिसऱ्या स्तराचा युक्तिवाद केला.

घटनात्मक तरतुदी -

- १९९२ च्या ७३ व्या दुरुस्ती कायद्याच्या घटनात्मक तरतुदी
- १९९२ च्या ७३ व्या दुरुस्ती कायद्याने सरकारांना घटनात्मक वैधता दिली आणि तो २४ एप्रिल १९९३ रोजी लागू झाला.
- या दुरुस्तीने २९ पंचायत विषयांसह संविधानाची ११ वी अनुसूची सादर केली.
- या उपायासाठी कलम २४३ते २४३० हा भाग IX म्हणून घटनेत सादर केला गेला.

अलीकडील सुधारणेनुसार, राज्य सरकारांना आता नवीन पंचायती राज प्रणाली बाह्यरेखा कायद्याप्रमाणे लागू करण्यासाठी राज्यघटनेची आवश्यकता आहे.

पंचायती राजावरील विविध समित्या:

- a) बलवंत राय मेहता, १९५७ मध्ये स्थापना
- b) व्ही.टी. कृष्णम्माचारी, १९६० मध्ये
- c) तखतमल जैन रिसर्च ग्रुप, १९६६
- d) अशोक मेहता समिती,
- e) G.V.K. राव समिती, १९८५
- f) डॉ. एल.एम. सिंघवी समिती,
- g) पी. समिती के. थुनगन वर्ष, १९८८

ठळक वैशिष्ट्ये

७३वी दुरुस्ती कायदा - ठळक वैशिष्ट्ये

1. ग्रामसभा
2. दोन-स्तरीय, तीन-स्तरीय आणि बहु-स्तरीय संरचना
3. अधिकारी आणि मंडळ प्रतिनिधींसाठी मतदान
4. आसन आरक्षण
5. पंचायत बैठकीची लांबी
6. राज्य निवडणूक मंडळाचे अधिकारी
7. बँकिंग आणि वित्तीय नियामक प्राधिकरण
8. वित्त
9. लेखा परीक्षण
10. केंद्रशासित प्रदेश १० वी अर्ज
11. अपवादात्मक प्रदेश आणि राज्ये
12. समान कायदे आणि पंचायती अंमलात ठेवणे
13. कलम १३नुसार न्यायालये निवडणूक प्रकरणांमध्ये सहभागी होऊ शकत नाहीत

७३व्या दुरुस्ती कायद्याच्या अंमलबजावणीतील समस्या

PRIs साठी विनियोगाचा अभाव ही दुरुस्तीची सर्वात गंभीर कमतरता आहे. त्यांच्या सेवांसाठी देय देण्यासाठी, नगरपालिका एकतर त्यांच्या घटकांकडून कर वसूल करू शकतात किंवा

सरकारच्या इतर स्तरांकडून पैसे मिळवा. पंचायतीच्या कारभारात स्थानिक आमदारांचा हस्तक्षेपही त्याची परिणामकारकता दुखावतो.

PRIs कमी पडले कारण

७३ व्या घटनादुरुस्तीने मागणी केल्याप्रमाणे त्यांना संघराज्य सरकारकडून राज्यांना निधी देण्याबाबत कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या पार पाडण्याचे अधिकार नव्हते.

कर आकारण्याची क्षमता राज्य सरकारकडून स्पष्टपणे अधिकृत असणे आवश्यक आहे, जेव्हा ते PRIs च्या कार्यक्षेत्राबाहेरील बाबींशी संबंधित असतात.

७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे हा विषय वैयक्तिक राज्यांपर्यंत पोहोचल्यामुळे, बहुसंख्य लोकांनी त्यावर कोणतीही कारवाई केलेली नाही.

PRIs मध्ये संरचनात्मक कमकुवतपणा आहेत, जसे की अपुरी सचिवीय सहाय्य आणि लाखो तांत्रिक कौशल्ये, जे बॉटम-अप प्लॅनिंगच्या एकीकरणात अडथळा आणतात.

७३ वी घटनादुरुस्ती महिला आणि अनुसूचित जाती/जमातींना आरक्षणाद्वारे जनसंपर्क मध्ये प्रतिनिधित्व करण्याची खात्री देत असली तरी, महिला आणि अनुसूचित जाती/जमाती प्रतिनिधींच्या बाबतीत, सरपंच आणि प्रॉक्सीचा सहभाग दिसून येतो.

संशोधनाची मर्यादा:

१. संशोधनातून मिळवलेली माहिती सर्व शहरी व ग्रामीण भागासाठी मर्यादित आहे .

२. भौगोलिक परिस्थिती वेगळी असल्यामुळे प्रत्येक ठिकाणी वेगवेगळ्या समस्या दिसून येतात . सागरी , नागरी व डोंगरी अश्या विविधतेने नटलेल्या व वसलेल्या परिसरामुळे प्रत्येक ठिकाणी ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज वेग - वेगळी परिस्थितीत असलेली दिसून येते. त्यामुळे निकष व संशोधन वेगळे असू शकतात .

अभ्यासाचे महत्त्वाचे निष्कर्ष :

- 1) शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक अनेक समस्या आहेत .
- 2) शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक समस्यांमुळे त्यांच्या स्वतःवर , कुटुंबावर , समाजावर व देशावर विपरीत परिणाम होतो .
- 3) शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक समस्यांवर नितांत उपाय करणे गरजेचे आहे .

- 4) शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक योग्यवेळी शास्त्रीय माहिती देणे .

शिफारशी :

1. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक समस्यांचा वेळेत अचूक शोध घेणे .
2. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक दुर्लक्षित असलेल्या कारणांचा शोध घेणे .
3. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक समस्यांमुळे होणाऱ्या विपरीत परिणामांचा शोध घेणे .
4. शहरी व ग्रामीण भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयक विकासासाठी शासनाच्या असलेल्या विविध योजनांचा शोध घेणे .

निष्कर्ष :

“ ग्रामीण व शहरी भागातील स्त्री - पुरुष व मुले - मुली ह्यांना ग्रामीण प्रशासन व पंचायती राज विषयीच्या समस्यांचा अभ्यास अधिक जागरूकपणे व सखोलपणे करणे गरजेचे आहे . ”

संदर्भ सूची :

1. <https://www.vedantu.com/civics/rural-administration-in-india>
2. <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%97%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%AE%E0%A4%AA%E0%A4%82%E0%A4%9A%E0%A4%BE%E0%A4%AF%E0%A4%A4>
3. Govt. of Maharashtra
4. PRIMARY HEALTH CENTER
5. MANUAL
6. Revised Edition: March 2007
7. Directorate of Health Services, Maharashtra, Mumbai

व्यापारी प्रदर्शनांमुळे ग्रामीण महिलांच्या व्यक्तीमत्वात झालेला बदल

श्वेता चंद्रकांत काळे आणि नरेंद्र निलेश सुर्वे

कीर्ती महाविद्यालय, दादर, मुंबई-२८

प्रस्तावना :

पुरुष प्रधान मानसिकतेमुळे ग्रामीण भागातील महिलांना नेहमीच दुर्लक्षित रहावे लागले. चूल आणि मूल या पारंपरिक जबाबदाऱ्यांमध्ये अडकून राहिल्यामुळे, त्यांना स्वतःसाठी कधीही वेळ देता आला नाही. परंतु काळानुरूप झालेल्या बदलांमुळे महिलांना त्यांच्यातील गुण ओळखण्यास मदत झाली, परिणामी महिला विविध क्षेत्रात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा लागल्या. विविध शासकीय व बिगर शासकीय उपक्रमांमुळे महिलांना स्वावलंबी होण्यास मदत झाली यात औद्योगिक प्रदर्शनाचा खारीचा वाटा आहे. ग्रामीण उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी भरणारी प्रदर्शने, महिला सबळीकरणासाठी महत्वपूर्ण ठरताना पाहवयास मिळतात ज्यांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांच्या व्यक्तिमत्वात सुधारणा झाल्याचे जाणवते. स्वतःचे सांसारिक जीवन सांभाळत त्या व्यवसायिक जीवनाकडे वळू लागल्या आहेत. समाजाच्या प्रवाहातून निमुळता अथवा दुर होत चललेला महिला वर्ग औद्योगिक प्रदर्शनांच्या माध्यमातून मुख्य प्रवाहात सामील होताना दिसत आहे. रूढी परंपरांमध्ये गुरफटून पडलेला ग्रामीण महिला वर्ग, व्यापारी प्रदर्शनाच्या सहाय्याने इंटरनेट, विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया सारख्या डिजिटल युगाशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे पाहवयास मिळते.

आकृती क्रमांक १: मुंबई येथील औद्योगिक प्रदर्शनात सहभागी झालेल्या महिला उद्योजिका

- **संशोधनाचे उद्दिष्ट :** व्यापारी प्रदर्शनांमुळे ग्रामीण महिलांच्या व्यक्तिमत्त्वात झालेला बदल जाणून घेणे.
- **गृहीतक :** व्यापारी प्रदर्शनांमुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते.
- **संशोधनाची मर्यादा :** सदर संशोधन हे विविध व्यापारी प्रदर्शनात सहभागी होणाऱ्या ग्रामीण महिला उद्योजकापुरतेच मर्यादित आहे.
- **संशोधन पद्धती :** सदर शोधनिबंध हा शहरी भागात भरणाऱ्या ग्रामीण महिला उद्योजकतेस चालना देणाऱ्या प्रदर्शनांना प्रत्यक्ष भेट देऊन तसेच निरीक्षण व मुलाखती या माहिती संकलनाच्या साधनांतून उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारावर प्रस्तुत करण्यात आला आहे ज्याचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीत विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न पुढीलप्रमाणे करण्यात आला आहे.

माहितीचे विश्लेषण :

- **आत्मविश्वासात वाढ :** ग्रामीण भागातून शहरात प्रदर्शनासाठी येणाऱ्या ग्रामीण महिला या शहरातील लोकांसोबत आत्मविश्वासाने संवाद साधतात. तसेच प्रदर्शना दरम्यान होणाऱ्या विविध कार्यक्रमांमध्ये स्वइच्छेने सहभागी होतात. यातूनच त्यांच्या आत्मविश्वासात वाढ झालेली दिसून येते. आपण विक्रीसाठी आणलेली वस्तू किंवा पदार्थ याविषयी ग्राहकांना माहिती देताना एक उद्योजक म्हणून त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढत असल्याचे निदर्शनास येते.
- **संवाद कौशल्य सुधारणा:** शहरी बोलीभाषेच्या तुलनेत ग्रामीण बोलीभाषेत विविधता आढळते. व्यापारी प्रदर्शना दरम्यान शहरात आलेल्या ग्रामीण महिला शहरी लोकांशी संवाद साधताना शहरी भाषे प्रमाणे शुद्ध व निट-नेटके बोलण्याचा प्रयत्न करतात. त्याच बरोबर त्या-त्या भागात प्रचलित भाषा अवगत करण्याचा प्रयत्न करतात. लोकांशी संवाद साधताना त्यांच्या तोंडी काही प्रमाणात इंग्रजी, हिंदी यासारख्या भाषांमधील शब्द नकळत पणे येताना दिसतात. त्यामुळे त्यांच्या संवाद कौशल्यामध्ये सुधारणा होत असल्याचे समजते.
- **कला गुणांचा विकास:** ग्रामीण भागातील महिला प्रदर्शनांमध्ये पारंपरिक उत्पादनांसोबत, आपल्यात असलेल्या कलेच्या माध्यमातून इतर वस्तु बनवून त्या विक्रीसाठी आणतात. ज्या मुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या कलागुणांस वाव मिळतो. त्याचबरोबर शहरी ग्राहकांच्या मागण्या व गरजा लक्षात घेऊन नवनवीन वस्तू बनवण्यासाठी त्या प्रेरीत होतात व स्वतःएखादया नव्या वस्तुची निर्मिती करून शहरी लोकांच्या मागण्या पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतात. ज्यामुळे त्यांच्यातील कलेचा नकळतपणे विकास होताना दिसतो.
- **तंत्रज्ञेही:** सध्यास्थितीत जगभरात घडत असलेल्या प्रत्येक गोष्टीची माहिती आपल्याला इंस्टाग्राम, फेसबुक सारख्या प्रसार माध्यमांद्वारे जलद मिळते. ग्रामीण भागातील महिला शहरात भरणाऱ्या प्रदर्शनांसोबतच आपल्या कलागुणांविषयी व व्यवसायाविषयी सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करतात. ज्यामुळे त्या नव्या पिढीशी संलग्न होताना दिसून येतात. तसेच सोशल मीडियावरील जाहिरातीच्या माध्यमातून आपल्या उत्पादनांचा प्रचार व प्रसार करून ग्राहकांची पसंती मिळताना दिसतात. सध्याच्या वेगवान युगासोबत स्पर्धा करण्यासाठी डिजिटल बँकिंगचाहि यशस्वीपणे वापर करताना दिसतात. याचाच अर्थ ग्रामीण भागातील निरक्षर महिला प्रदर्शनामुळे तंत्रज्ञेही बनू लागल्या.
- **धैर्यशीलता वाढ:** ग्रामीण महिला सहभागी होत असलेली व्यापारी प्रदर्शने भारतातील विविध राज्यांसह तील विविध शहरांत भरवली जातात. या दरम्यान ग्रामीण भागातील महिलांना व्यावसायिक कारणास्तव जगभर भ्रमण करण्याची संधी मिळते. त्याचबरोबर परदेशात भ्रमण करताना तेथील लोक, संस्कृती, राहणीमान व समाज जीवनाची ओळख होते व तेथे आपली संस्कृती आणि परंपरा या विषयी प्रचार व प्रसार करण्याची संधी मिळते. परदेशात अथवा इतर राज्यांमध्ये प्रदर्शना निमित्त गेल्यावर तेथील समाजाशी जुळवून घेण्याचे कसब ग्रामीण महिलांनी आत्मसात केले आहे ज्यातून त्यांच्यात विकसित झालेल्या धैर्यशीलतेची जाणीव होते.

निष्कर्ष :

सदर शोधनिबंधांती असा निष्कर्ष प्राप्त होतो की व्यापारी प्रदर्शने ग्रामीण महिलांना उद्योग क्षेत्रात उतरण्यास प्रोत्साहित करतात व त्यांच्यातील कलागुणांस योग्य वातावरण निर्माण करून त्यांच्यातील कौशल्य विकासास चालना देतात. ज्यामुळे त्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास होताना दिसतो.

एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजनेचे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने फायदे-तोटे अभ्यासणे

¹सौ माधवी अनिल गमरे, ²डॉ. रमेश म्हात्रे

आजीवन अध्ययन आणि विस्तार विभाग, मुंबई विद्यापीठ.

(I) गोषवारा

आदिवासी लोकांच्या उत्थानासाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या वतीने अनेक कल्याणकारी योजना राबवण्यात येत आहेत. आदिवासी लोकांचा आर्थिक व सामाजिक विकास करणे व आदिवासी समाजातील लोकांना सक्षम बनविणे हा या योजनांचा मुख्य उद्देश असतो. आदिवासी समाजातील बांधवांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे यासाठी शासन नेहमी प्रयत्नशील असते. आदिवासी बांधवांसाठी शासनाने खालील योजना लागू केल्या आहेत.

- शबरी आदिवासी घरकुल योजना
- पंडित दीनदयाल उपाध्याय स्वयं योजना
- डॉ.ए.पी.जे अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना
- स्वाभिमान सबलीकरण योजना
- ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा योजना
- एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजना.

बीज शब्द : आदिवासी, विद्यार्थी

आदिवासी : नागर संस्कृती पासून दूर व अलिप्त राहिलेले संबंधित प्रदेशातील मूळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी. आदिम संस्कृतीची दर्शक म्हणजे आदिवासी.

विद्यार्थी : औपचारिकरित्या शिक्षणात गुंतलेली व्यक्ती, विशेषतः शाळा किंवा महाविद्यालयात प्रवेश घेतलेली व्यक्ती म्हणजे विद्यार्थी.

एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजना (EMRS) :

ही भारत सरकारची विशेषतः पूर्ण भारतातील अनुसूचित जमातीसाठी निवासी शाळा १९९७-१९९८ मध्ये दुर्गम भागातील आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी दर्जेदार शिक्षण मिळण्यासाठी एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजना सुरू करण्यात आली. या शाळा सीबीएससी शी संलग्न आहेत. २०१८-१९ च्या अर्थसंकल्पानुसार, ५०% पेक्षा जास्त अनुसूचित जमाती लोकसंख्या किंवा किमान २० हजार लोकसंख्या असणाऱ्या प्रत्येक ब्लॉकमध्ये एक एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल असेल. या शाळांमध्ये मोफत शिक्षण, निवास योजना, जेवणाची सोय, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत पुरवण्यात येत आहेत. आपल्या भारत देशात २२६ व आपल्या महाराष्ट्र राज्यात ३८ एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल शाळा आहेत. त्या शाळांमध्ये ७०४४ इतके विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल मध्ये इयत्ता सहावी ते बारावी पर्यंत विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्यात येते. प्रत्येक शाळेत ४८० विद्यार्थी शिक्षण घेऊ शकतात.

माहिती	
दुसरे नाव	ईएमआरएस, एकलव्य स्कूल
प्रकार	सार्वजनिक
स्थापना केली	१९९९; २६ वर्षापूर्वी
संस्थापक	आदिवासी व्यवहार मंत्रालय, भारत सरकार
सहशाळा	एकलव्य मॉडेल डे बोर्डिंग स्कूल (EMDBS), सेंटर ऑफ एक्सलन्स फॉर स्पोर्ट्स (CES)
शाळा मंडळ	सीबीएसई
शैक्षणिक प्राधिकरण	राष्ट्रीय आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण संस्था, एमओटीए
अध्यक्ष	धर्मद्र प्रधान
ग्रेड	सहावा-बारावा
वयोगटातील श्रेणी	११-१९ वर्षे
कॅम्पस प्रकार	निवासी
वेबसाइट	एमआरएस.ट्रायबल.गव्ह.इन (emrs.tribal.gov.in)

(II) संशोधन संकल्पना

एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजनेचे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने फायदे-तोटे अभ्यासणे.

(III) संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे त्यासाठी संशोधन लेख ,अहवाल ,संदर्भ ग्रंथ ,इंटरनेटचा वापर माहिती मिळवण्यासाठी केला आहे शासनाच्या विविध माहिती पुस्तकांचा व दस्तावेजांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे.

(IV) संशोधनाची उद्दिष्टे

1. एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजनेची आवश्यकता अभ्यासणे.
2. एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजनेची आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने फायदे तोटे अभ्यासणे.
3. विकासामध्ये एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजनेचे विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनातून स्थान अभ्यासणे.

(V) संशोधनाची गृहितके

एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजनेचे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने महत्वाचे स्थान आहे.

(VI) माहितीचे विश्लेषण

एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजनेचे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनातून फायदे-तोटे अभ्यास करताना पुढील घटकांचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

एकलव्य मॉडेल रिसिडेन्शियल स्कूल योजनेचे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनातून फायदे :

1. आदिवासी विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहात :

एकलव्य मॉडेल रिसिडेन्शियल स्कूल योजनेमुळे आदिवासी विभागातील बरेचसे विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहात आले त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजले.

2. विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर :

आदिवासी विद्यार्थी नियमित शाळेत जाऊ लागल्यामुळे त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटले व त्यांच्या ज्ञानात भर पडली. ज्ञान वृद्धिंगत झाले.

3. विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांचा विकास :

शिक्षणामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये बौद्धिक भाषिक विकासाबरोबरच त्यांच्यातील सुप्त कलागुणांचा ही विकास झाला. आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची गोडी लागली.

4. विद्यार्थ्यां रोजगार मिळाले :

शैक्षणिक पात्रता पूर्ण केल्यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांना रोजगार प्राप्त झाले.

5. नवतंत्र विज्ञानातील प्रगती :

माहिती तंत्रज्ञान व संपर्क साधनांचा अभ्यास या विषयामुळे आदिवासी विद्यार्थी शहर तसेच जगाशी जोडला गेला.

6. विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढला :

शिक्षणामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये भीती दूर होऊन सभाधीटपणा व आत्मविश्वास वाढला. आदिवासी विद्यार्थी शहरी तसेच जागतिक विद्यार्थ्यांबरोबर खांद्याला खांदा देऊन उभे राहू शकले.

एकलव्य मॉडेल रिसिडेन्शियल स्कूल योजनेचे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनातून तोटे :

1. अतिदुर्गम भागात भौतिक सुविधांचा अभाव :

योग्य व भौतिक सुविधांचा अभाव असल्यामुळे अजूनही अतिदुर्गम भागात एकलव्य मॉडेल रिसिडेन्शियल स्कूल पोहोचल्या नाहीत. अजूनही बऱ्याचशा आदिवासी भागात वीज, पाणी, रस्ते, माहिती तंत्रज्ञान, इंटरनेट व वाहतूक यांची सोय नाही.

2. बोली भाषेची समस्या :

आदिवासी विद्यार्थ्यांची भाषा व शिक्षकांची भाषा वेगळी असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये सुसंवाद साधणे कठीण झाले.

3. आदिवासी समाजातील धर्मभोळेपणा व अंधश्रद्धा :

अजूनही बरेचसे आदिवासी विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित आहेत त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटलेले नाही किंवा त्यांच्यातील धर्म भोळेपणा व अंधश्रद्धा यामुळे अजूनही बरेचसे आदिवासी विद्यार्थी शाळेत जात नाहीत.

4. बालमजुरी

बरेचसे आदिवासी लोक आपल्या मुलांना आपल्या सोबत शेतात काम करणे किंवा मोलमजुरी करणे या कामासाठी सोबत घेऊन जातात. त्यामुळे आदिवासी विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहिला आहे.

(VII) सारांश

आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे व दुर्गम भागातील आदिवासी विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळावे यासाठी शासनाने एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजना सुरू केली. तरी अतिदुर्गम भागातील बहुतेक सुविधांचा अभाव, आदिवासी लोकांची अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, गरिबी, बेरोजगारी यामुळे ग्रामीण विभागात अजूनही काही आदिवासी विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित आहेत. म्हणून आदिवासींची भाषा जाणणारे प्रशिक्षित शिक्षक, योग्य नियोजन व आदिवासी विद्यार्थ्यांची प्रगती हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून सर्व आदिवासी विद्यार्थ्यांचे प्रश्न सोडवता येतात. म्हणूनच ग्रामीण विभाग दुर्गम भागातील आदिवासी विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल स्कूल योजना प्रभावी ठरत आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. गारे, गोविंद (२००९), आदिवासीचे शिक्षण, औरंगाबाद साकेत प्रकाशन.
2. डॉ. गोविंद गारे, आदिवासी समस्या व बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन पुणे-४११०३०
3. आदिवासी विकास विभाग महाराष्ट्र राज्य विभागाच्या योजनांची माहिती पुस्तिका ,२०१९-२०, महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विभाग, मंत्रालय मुंबई
4. वेबसाईट : एमआरएस.ट्रायबल.गव्ह.इन (emrs.tribal.gov.in)

आदिवासी भागातील रोजगारासाठी होणाऱ्या स्थलांतर, आणि रोजगार हमी योजना सहसंबंध,
संदर्भ - जव्हार- तालुका जिल्हा- पालघर,

प्राध्यापक- अनंत रावसाहेब आवळे

M.A-(Rural Development)

ग्रामीण विकास विभाग प्रमुख

गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय. - तालुका-जव्हारजिल्हा- - पालघर

गोषवारा :

रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणी करण्यामागचा मुख्य हेतू ग्रामीण भागातील जनतेचे रोजगारासाठी शहरी भागात होणारे स्थलांतर थांबवणे हा होता. या स्थलांतरात मध्ये प्रामुख्याने आदिवासी भागातील जनता मोठ्या प्रमाणात शहरी भागामध्ये रोजगारासाठी स्थलांतर करत आहेत. त्याचा परिणाम ग्रामीण भागाच्या विकासावर होत आहे. आदिवासी भागातील शेतीच्या हंगामानंतर मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते.

प्रस्तावना:

भारताचा सर्वांनी विकास करायचा असेल तर ग्रामीण भागाचा विकास अत्यंत महत्वाचा आहे. ग्रामीण भागातील जनतेला हंगामानंतर आपल्या ग्रामीण भागातच रोजगार उपलब्ध करून देणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचा सर्वांग विकास साधण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी रोह्यो योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. कारण ग्रामीण भागातील स्थलांतर थांबले तरच ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास शक्य आहे. प्रभावी अंमलबजावणी कारणीभूत ठरत आहे.

संशोधकाची गृहितके:

1. मागेल त्याला काम उपलब्ध करून दिले जाते.
2. ग्रामीण जनतेच्या उपजीविकेचे साधन उपलब्ध करून देणे,
3. ग्रामीण भागातील स्थलांतर थांबवणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध सादर करताना माहितीचे संकलन करण्याकरिता, जव्हार तालुक्यातील रोजगार हमी योजनाच्या प्रभावी अंमलबजावणी होत असलेल्या ग्रामीण भागातील नागरिकांना प्रत्यक्ष भेट देऊन माहिती संकलन करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीच्या कार्यालयातून माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न केला गेला.

संशोधनाचे महत्त्व :

ग्रामीण भागात शेती हंगामानंतर मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण होत असतो. बेरोजगाराचा प्रश्न हा ग्रामीण भागातील अत्यंत ज्वलंत प्रश्न निर्माण झाला आहे. परंतु रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागातील

रोजगारासाठी शहरांमध्ये होणारे स्थलांतर हे थांबत चाललेले आहे. यामुळे या संशोधनाचे महत्त्व ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाचे विशदीकरण -

➤ मजुरासाठी होणारे स्थलांतर थांबवण्यात यश-

ग्रामीण भागातील शेती हंगाम संपल्यानंतर मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागातून शहरी भागामध्ये रोजगारासाठी स्थलांतर होत होते. त्यामुळे गावाच्या विकासामध्ये त्याचा मोठा अडथळा होता. परंतु रोजगार हमी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे मजुरीसाठी होणारे स्थलांतर थांबवण्यात यश आलेले आहे.

➤ कुटुंबाचे आर्थिक प्रश्न सुटत आहे -

ग्रामीण भागातील कुटुंबांना रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे गाव परिसरात रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे त्यांना बेरोजगारीची समस्यांना सामोरे जावे लागत नाही. व रोजगार प्राप्त झाल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक प्रश्न सुटत चाललेले आहेत अन्न वस्त्र निवारा सारख्या मूलभूत गरजा ते पूर्ण करू शकत आहेत.

बेरोजगारीची समस्या आणि रोजगार हमी योजना -ग्रामीण भागातील शेती हंगाम संपल्यानंतर ग्रामीण जनतेसमोर बेरोजगारी या मोठ्या समस्यांना सामोरे जावे लागत असेल त्यामुळे त्यांना मोठे आर्थिक संकट निर्माण होत असे, परंतु रोजगार हमी योजनेची अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागातील बेरोजगारीची समस्या मोठ्या प्रमाणात सुटत चाललेली दिसून येते.

➤ ग्रामीण भागात एकतेची भावना निर्माण होत आहे -

रोजगार हमी योजनेचे अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार आपल्या परिसरात प्राप्त झाले होत असल्याकारणाने मजुरीच्या कारणास्तव सर्व गावकरी एकत्र येऊन रोजगार हमी योजनेवर काम करत असतात. त्यामुळे त्यांना एकीचे बळ समजले आहे तसेच आपापसातील काही मतभेद असेल ते सुद्धा कमी होत चाललेले दिसून येतात.

➤ गावांचा सर्वांगीण विकास होत आहे-

गाव परिसरातील रोजगार हमी योजनेची कामेही गावाच्या विकासासाठी अत्यंत पूरक स्वरूपाची आहेत. रस्त्यांची दुरुस्ती पाणीपुरवठ्याच्या सोयी जमिनीतील खाचरे यासारख्या बाबींवर रोजगार हमी योजनेची कामे सुरू असतात त्यामुळे गावाचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होत आहे.

➤ आदिवासी भागात शासकीय योजनांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलत आहे-

ग्रामीण भागातील आदिवासी जनतेचा सरकारी योजनेकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा नकारात्मक असल्या कारणाने अनेक योजनांकडे ते दुर्लक्ष करत असतात. परंतु रोजगार हमी योजनेच्या प्रत्यक्ष कामकाजामुळे ग्रामीण भागातील जनतेचा शासकीय योजनांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलत चालला असून ते अनेक योजनांमध्ये सक्रिय सहभाग होत आहेत.

सारांश:

वरील अनेक बाबींचा विचार करता या संशोधनातून असे लक्षात येते की रोजगार हमी योजनेमुळे ग्रामीण भागातील स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात थांबले आहे व त्यामुळे रोजगार हमी योजनेमुळे गावातील अनेक महत्त्वपूर्ण कामे पार पडत असल्यामुळे गावाचा सर्वांगीण विकास होत आहे हे निदर्शनात येते.

ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या.

प्रा. भोये दिलीप यशवंत

गिरीवासी सेवा मंडळ कल्याण

संचलित मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला, वाणिज्य व बी.एम. एस महाविद्यालय खोडाळा ता:- मोखाडा जि:-पालघर

गोषवारा

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. या देशातील बहुसंख्य लोक, उदर निर्वाहासाठी शेती हाच प्रमुख व्यवसाय करतात. त्यामुळे भारताच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाचे शेती आणि शेतकरी हे केंद्रबिंदू ठरतात. मात्र आजही ग्रामीण भागात अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामधील काही प्रमुख समस्या म्हणजे वाढती लोकसंख्या, कोरडवाहू शेती, भांडवलाची कमतरता, मंजुरांच्या समस्या, यांत्रिकीकरणाचा अभाव, कीटकनाशके, बी बियाणांची उपलब्धता, मर्यादित साधने, एकमेका बदल वैराभाव, अशा अनेक समस्यांचे उग्र स्वरूप होत आहे. सदर समस्यावर उपाय शोधणे आवश्यक आहे. त्यासाठी काही शेतकऱ्यांची मुलाखत घेऊन माहिती गोळा केले आहे. त्याप्रमाणे इंटरनेट शेतकऱ्यांचा असूड इत्यादी पासून माहिती गोळा केली आहे. म्हणून या शोधनिबंधात अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महत्त्वाची संकल्पना:- समाजाचा विकास, अर्थव्यवस्था महागाई, अल्पभूधारक, समस्या.

1. प्रस्तावना

ग्रामीण शेतकरी म्हणजे असे शेतकरी जे ग्रामीण भागात राहतात आणि स्वतःचा उदरनिर्वाहासाठी जे शेतीवर पूर्णपणे अवलंबून असतात व ज्या शेतकऱ्याकडे दोन ते चार एकर जमीन आहे असे शेतकरी म्हणजे अल्पभूधारक शेतकरी होय. अशा शेतकऱ्यांचा विकास झालेला आपल्याला दिसून येत नाही. हे शेतकरी जवळ जवळ 75 टक्के ग्रामीण भागात राहतात. महात्मा गांधीजींनी सांगितले आहे खेड्याकडे चला, असा संदेश दिला खेडे सुधारले तर देश सुधारले, हा संदेश जनतेला दिला. या तत्वाप्रमाणे खेड्याकडे लक्ष देणे व खेड्यातील समस्या सोडवणे खूप गरजेचे आहे. शासन सुद्धा याकडे लक्ष देते परंतु ज्या उपाययोजनासाठी केले आहेत, त्या सर्वच योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचलेल्या नाहीत. काही शेतकरी योजनेपासून वंचित आहेत. यांच्यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. शासनाच्या योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत तर नाही शिवाय अनेक समस्यां शेतकऱ्यांना भेडसावत आहेत. अशा शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त उत्पादन मिळवण्यासाठी मदत करणे गरजेचे आहे. तसेच शेतकऱ्यांना प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देणे असे केल्यास खेड्यात माहितीची देवाण घेवाण होईल व खेड्याच्या समस्या सोडवण्यास मदत होईल.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे. भारतीय संस्कृती संयुक्त कुटुंब प्राथमिक नातेसंबंध शेतीवर संपूर्ण आधारलेले आहे. हे भारतीय ग्रामीण समाजाचे मुख्य घटक आहेत. आज भारत हा देश जगात शेती पद्धती ग्रामीण समाज खेड्यातील ग्रामीण समस्या मुळे ओळखला जातो जवळपास दोन ते चार हेक्टर जमीन असलेला अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा गट ग्रामीण भागात आहे. मर्यादित जमीन जमिनीवर तो आपल्या कुटुंबाची गुजरन करत आहे. ज्यावेळी शेतकऱ्यावर संकट येते, त्यावेळी त्याला समस्येचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे त्याची जीवनशैली खालावते. त्याची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय स्थिती सरासरी पातळी एवढी नाही की या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी त्यांना इतर पूरक व्यवसाय करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या अडचणी आणि उपाय शोधणे गरजेचे आहे. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांमध्ये तंत्रज्ञानाविषयी ज्ञान नसणे, अशिक्षितपणा कोणत्या शेतीला बाजारपेठेत मागणी आहे याचे ज्ञान नसणे, सिंचन व्यवस्था पूर दुष्काळ इत्यादी समस्यांचा सामना शेतकऱ्याला करावा लागतो, म्हणून ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवणे व त्यावर उपाय योजना करणे यासाठी प्रयत्न केला आहे.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. ग्रामीण भागातील समस्यांचा शोध घेणे.

2. अल्पभूधारक ही संकल्पना समजावून घेणे .
3. ग्रामीण भागातील समस्यावर उपाययोजना करणे .

3. संशोधनाची गृहीतके

1. भारताचा विकासात ग्रामीण शेतकऱ्यांचे महत्त्वाचे स्थान आहे.
2. ग्रामीण भागातील समाजाच्या विकासाला महत्त्वाचे स्थान आहे .

4. माहितीचे विश्लेषण

4.1 कोरडवाहू शेती जिरायती शेती

ग्रामीण भागात जी शेती केली जाते ती कोरडवाहू शेती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असते. चार महिने पावसाळा असला तरी पूर्ण चार महिने पाऊस पडत नाही मध्येच पाऊस दांडी मारतो. शेती ऐनवेळी पिकावर आलेली असताना पावसाने दांडी मारल्यामुळे शेतातले उत्पन्न चांगले होत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. म्हणून शेतकऱ्यांसाठी शासनाने नदी नाले अडवून पाटबंधारे उपलब्ध करून द्यावेत. अलीकडे अनेक पाटबंधारे आपल्याला शासनाने उपलब्ध करून दिल्याचे दिसते पण त्या पाटबंधारे मध्ये पाणी साठवले जात नाही. हे पाट बंधारे निकृष्ट दर्जाचे आहेत. त्यामुळे जे निकृष्ट दर्जाचे पाठ भरणारे आहेत. त्यांनी उत्कृष्ट दर्जाचे का झाले नाही याचा शासनाने शोध घेतला पाहिजे, आणि यापुढे सर्व पाटबंधारे टिकाऊ पाणी पकडून धरणारे असावे यामुळे मुबलक पाणी उपलब्ध होईल, शेतकरी पाण्याचा उपयोग करून आपल्या शेतीमध्ये सुधारणा करतील व आपला आर्थिक विकास घडवून आणतील.

ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचा विकास होण्यासाठी महात्मा फुले आणि शेतकऱ्यांचा आसूड या ग्रंथामध्ये उपाययोजना सांगितल्या आहेत. शेतीसाठी पाणी व सुपीक माती मिळवण्यासाठी सरकारने बंधारे व धरणे बांधून घ्यावीत. डोंगर पर्वतावरून पावसाचे पाणी वाहून येताना त्याच बरोबर झाडाची पाले मेलेल्या कीटकांचे कुजलेले सत्व पुराबरोबर वाया जाण्यापेक्षा सरकारने जागोजागी बंधारे बांधून घ्यावे. असं केल्यास शेतकऱ्यांना मुबलक पाणी व सुपीक जमीन मिळून शेतीमधून जास्तीत जास्त उत्पन्न घेता येईल व शेतकऱ्यांचा विकास साधता येईल.

4.2 अल्पभूधारक शेतकऱ्याला शेतीला हमीभाव मिळत नाही.

अल्पभूधारक शेतकरी म्हणजे ज्या शेतकऱ्याने दोन ते चार एकर मध्ये शेती केलेले असते. हे उत्पादन अल्प असते तो स्वतःसाठी ज्यावेळी गरज निर्माण निर्माण होईल किंवा आर्थिक गरज भासेल तेव्हा तो विकत असतो. गरजेनुसार धान्य विकणे यामुळे त्याला भाव मिळत नाही, कमी किमतीत व्यापारी धान्य खरेदी करतात परिणामी शेतकऱ्यांचा विकास होत नाही. व्यापारी शेतकऱ्यांची लूट करतात या व्यापाऱ्यावर शासनाचा अंकुश असावा शासनाने स्वतः शेतकऱ्यांचा माल घेतला पाहिजे व त्याला भाव दिला पाहिजे.

शासनाने खरेदी केंद्र उघडलेले आहेत त्या खरेदी केंद्रावर धान्य खरेदी केल्यास शेतकऱ्याला बोनस सुद्धा दिला जातो. परंतु सर्व शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ घेता आलेला नाही. काही शेतकरी वंचित आहे शासनाच्या खरेदी केंद्रात चकरा मारूनही त्यांचे कागदपत्र जमा केले जात नाही. काहींचे कागदपत्रे जमा करून गहाळ केली जातात व शासनाचे कर्मचारी आज या उद्या या अशी सांगून ढकल ढकल करतात. परिणामी शेतकरी चकरा मारून सोडून देतात त्यामुळे बरेच शेतकरी या योजनेपासून वंचित आहे. त्यांचा शोध घेऊन तळागाळातील शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ घेता आला पाहिजे असे केल्यास ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचा विकास होईल.

4.3 शासनाच्या योजनेचा फायदा प्रत्येकाला मिळत नाही.

पी एम किसान योजना पिक विमा योजना शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी शासनाने जरी आणल्या तरी प्रत्येक शेतकऱ्याला या योजनेचा लाभ घेता आला नाही. पी एम किसान योजनेमध्ये शेतकऱ्याला दर महिन्याला शेतकऱ्यांच्या खात्यात दोन हजार रुपये जमा होतात. त्यासाठी शेतकऱ्याचे राष्ट्रीयकृत बँकेत खाते असणे गरजेचे आहे. केवायसी करणे गरजेचे आहे. हे सर्व

करूनही अद्यापही काही शेतकऱ्यांच्या खात्यात पैसे जमा झालेले नाही. सदर शेतकऱ्यांना तांत्रिक अडचणी येत असून या तांत्रिक अडचणी सोडवून शासनाने त्यांना मदत केली पाहिजे त्यांच्या समस्या सोडवल्या पाहिजे .

4.4 रानटी जनावरापासून शेतीचे नुकसान.

जे अल्पभूधारक शेतकऱ्याला हे शेतकरी पावसाळ्यात सुद्धा भुईमुगासारखे पीक घेत असतात भुईमुगाचे पीक पैसे मिळवून देणारे पीक म्हणून ओळखले जाते पण सध्या या ग्रामीण भागात रान डुकराने थैमान घातले आहे रान डुकरे रात्री पूर्ण शेत उकडून टाकतात. त्यामुळे शेतीचे नुकसान होते. प्राण्यांचा बंदोबस्त शासनाने लक्ष घालून केला पाहिजे. नुकसान झाल्यास शासनाने नुकसान भरपाई द्यावी असे केल्या शेतकऱ्यांचा प्रश्न सुटेल व आर्थिक विकास होईल.

4.5 शेतीची विभागणी .

दिवसेंदिवस देशाची लोकसंख्या वाढत आहे. छोटी कुटुंब मोठी होत आहे .जमिनीची वाटणी होत आहे. त्यामुळे जमिनीची विभागणी होताना दिसते. जमिनीची विभागणी झाल्यामुळे शेतीचे तुकडी करण होते. त्यामुळे मोठ्या यंत्राचा वापर शेतीमध्ये करता येत नाही. शेती कमी असल्यामुळे आपल्याला उत्पन्न कमी मिळते त्या उत्पादनातून आपला विकास होत नाही. प्राथमिक गरजा भागत नाही म्हणून शासनाने शेतीपूरक व्यवसाय उपलब्ध करून द्यावेत जेणेकरून शेतकऱ्यांचा विकास होईल व शेतकरी आर्थिक सक्षम बनेल अशा पद्धतीच्या योजना शासनाने राबवाव्यात.

4.6 शेतमजुरांच्या समस्या

प्रत्येक ग्रामीण भागातील शेतकरी आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शेती करत असतो. त्यामुळे येणे वेळी सीजनमध्ये वेळेवर मंजूर उपलब्ध होत नाही वेळेत शेताची लागवड केली तर उत्पन्न जास्त मिळतं पण मंजुरांचा अभाव असल्यामुळे वेळेवर लागवड होत नाही. त्यामुळे उत्पादन कमी होते त्याच्यासाठी उपाय योजना म्हणून शासनाने शेतकऱ्यांसाठी छोटी छोटी यंत्रे उपलब्ध करून द्यावी. व सदर यंत्राच्या किमती मर्यादित असावी. जेणेकरून गरीब शेतकरी सुद्धा असे यंत्र खरेदी करून आपल्या शेतात यंत्राचा वापर करून वेळेत लागवड केली जाईल व शेतकऱ्यांच्या विकास होईल व मांजराचे समस्या सोडवता येईल.

4.7 रासायनिक खते बी बियाणे यांच्या किमतीत वाढ .

ग्रामीण भागातील शेतकरी हा जरी आपली उदरनिर्वाहाची शेती करत असला तरी त्याला येणे वेळी खते किंवा बी बियाणे घेण्यासाठी पैसा नसतो तेही घेण्यासाठी त्याला घरातील जे धान्य असेल ते विकावे लागते तेही कमी भावात बारा ते पंधरा रुपये किलोने आणि बियाणे घेण्यासाठी दहा किलोचे बियाणे हजार ते बाराशे रुपये मोजावे लागतात शिवाय रासायनिक खते कीटकनाशके यांच्या किमती भरपूर असल्याने शेतकऱ्याला शेतीमधून फायदा होत नाही त्याला बँकेत जाऊन कर्ज काढून शेती करणे कर्जाची परतफेड करणे शक्य नसते त्यामुळे शेतकऱ्याला आर्थिक समस्याला सामोरे जावे लागते. जर शेतकऱ्याला शासनाने वाजवी दरात बियाणे आणि रासायनिक खते औषधे उपलब्ध करून दिले तर शेतकऱ्याला आर्थिक समस्याला सामोरे जावे लागणार नाही त्यांचा आर्थिक समस्येचा प्रश्न सुटतो व तो आपला विकास साधू शकतो.

4.8 शेतकऱ्यांना शिक्षण

बऱ्याच शेतकऱ्यांनी पीक बदलाबाबत माहिती नाही शहरी भागातील शिक्षणामध्ये बरीच सुधारणा झाली असली तरी सर्व साधारणपणे कृषी क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील शेतकऱ्याकडे सरकारने दुर्लक्ष केले आहे म्हणून सरकारी यंत्रणांनी या संदर्भात कार्यक्षम यंत्रणा सुरू करावी तसेच शेतकरी व शेती सुधारणा करण्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांच्या सुशिक्षित मुलांना शेतीशी निगडित पूरक व्यवसाय लोहार सुतार कुक्कुटपालन म्हशी पालन शेळी मधुमक्षिका पालन यासारखे पूरक व्यवसायाबद्दल प्रशिक्षण द्यावे व त्यांना सरकारी खर्चाने प्रदेशी शेतीचे शिक्षण घेण्यास पाठवले तर शेतीत सुधारणा होईल व शेतकऱ्यांचा विकास होईल

5. निष्कर्ष

लहान शेतकरी हा समाजाचा घटक आहे भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी व्यवस्था वर आधारित आहे शेतकऱ्यांचा विकास झाला तर राष्ट्राचा विकास होईल म्हणून जे अल्पभूधारक शेतकरी आहेत त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करणे गरजेचे आहे यासाठी शेतकऱ्यांसाठी पाणी संकलन नदी जोड प्रकल्प पाण्याची भूजल पातळी वाढवणे लोणची सुविधा सर्व सरकारी योजना संदर्भात पारदर्शकता आणणे यासंदर्भात उपाययोजना करावी अशा पद्धतीने शेतकऱ्यांचा विकास साधण्यासाठी सरकारने वेळोवेळी प्रयत्न करावे.

संदर्भ:-

1. शेतकऱ्याचा असूड ज्योतिराव गोविंदराव फुले साकेत प्रकाशन
2. भारतीय अर्थव्यवस्था भालेराव आणि देसाई निराली प्रकाशन
3. योजना मासिक

प्रक्रिया उद्योग निर्मिती मोखाडा तालुक्यातील आदिवासींच्या विकासात महत्त्वाची

भूमिका (करवंद फळ)

Prof. Navnath P. Shinagave

Department Of Commerce

M. N. Mohite College of Arts, Commerce And BMS, Khodala- Jogalwadi

प्रस्तावना –

मोखाडा तालुका हा अतिदुर्ग आदिवासी तालुका असून बहुसंख्य लोकसंख्या ही विविध आदिवासी जमातींची आहे यात मोठा बोर क ठाकूर महादेव कोळी कातकरी वारली कोकणा या प्रामुख्याने आदिवासी जमाती आढळतात सर्वसामावेशक विचार केल्यास वरील सर्व जमातींचा शेती हा प्रामुख्याने व्यवसाय आहे कातकरी जमाती बहुतांशी भूधारक किंवा भूमी असल्यामुळे वीट भट्टीवर काम करणे हे उदरनिर्वाचे साधन दिसते असे असले तरी परंपरागत उदरनिर्वाहाच्या साधनांचा विचार केल्यास शिकार करणे डिक गोळा करणे मध गोळा करणे, मोहाची फुले व बिया जमवणे तसेच रानमेवा जमा होणे ज्यात करवंद तोरणे आंबा जांभूळ संकलन करून त्यांना जवळील अथवा दुरुस्ती बाजारपेठांमध्ये विक्रीस नेणे व त्या बदल्या देणाऱ्या मिळकतीतून कुटुंबाचे कुटुंब चालवणे हा व्यवसाय उद्योग आदिवासींमध्ये दिसतो. प्रस्तुत संशोधन निबंधामध्ये परंपरागत रानमेवा जमा करून पावसाळ्यामध्ये मीठ मिरचीचा खर्च भागवण्यासाठी केलेली धडपड या धडपडीत आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड दिल्यास अर्थात करवंद या फळाचे प्रक्रिया उद्योग निर्मिती तालुकास्तरावर ती केल्यास मोठ्या प्रमाणात आदिवासींच्या आर्थिक विकासात भर पडेल. भारतीय कृषी उद्योग विविध प्रकारच्या उत्पादनांमध्ये संपन्न आहे आणि त्यामध्ये फलोत्पादन क्षेत्र महत्त्वाचे स्थान राखते. भारतीय कृषी उद्योगाच्या अंतर्गत विविध प्रकारच्या फळांचा मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होतो. यापैकी करवंद फळ (Carissa Carandas) एक अत्यंत लोकप्रिय आणि पोषणतत्त्वांनी समृद्ध फळ आहे, ज्याचा उपयोग केवळ थोड्या प्रमाणात ताज्या फळांमध्ये केला जातो. तथापि, करवंदचा उपयोग प्रक्रिया अन्न उद्योगात अधिक प्रमाणात होण्याची आवश्यकता आहे. हे फळ प्रक्रिया करून विविध उत्पादनांमध्ये रूपांतरित केले जाऊ शकते, ज्यामुळे नवे रोजगार निर्माण होऊ शकतात आणि महिलांच्या आर्थिक सशक्तीकरणात मोठा बदल घडू शकतो.

उद्दिष्टः -

- 1) प्रक्रिया उद्योगांचे महत्त्व जाणून घेणे
- 2) आदिवासींच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीचा आढावा घेणे
- 3) करवंद फळांचे आदिवासी महिलांच्या रोजगारातील महत्त्व जाणून घेणे
- 4) प्रक्रिया उद्योगांद्वारे आदिवासींचा आर्थिक विकास शक्य आहे या संदर्भात माहिती घेणे

Keywords:- आदिवासी, आर्थिक विकास, रोजगाराची संधी, करवंद फळ

करवंद फळाची वैशिष्ट्ये :-

करवंद इंग्रजीत Karanda, conkerberry, हिंदीत करौंदा, कुरुम्बा, आसामी: कारेन्जा, मल्याळी: काराक्का, तामिळ: कलाहा , कन्नडा: करौंदा; शास्त्रीय नाव: Carissa carandas हे एक काळ्या रंगाचे छोटे फळ आहे.

करवंदे महाराष्ट्रातील पश्चिम घाटात व कोकणात खूप प्रमाणात मिळतात. डोंगरकपारीत आपोआप उगवणारी करवंदाची काटेरी झुडपे अनेकदा पाहण्यात येतात. एप्रिल आणि मे हा हे फळ लागण्याचा काळ आहे. कच्ची करवंदे तोडल्यानंतर पांढऱ्या रंगाचा चीक येतो आणि तो हाताला चिकटतो. ही फळे जूनच्या सुमारास पाऊस सुरू झाल्यावर गळून जातात. करवंदांची चटणी करतात आणि शिवाय त्यांच्यापासून सरबत, लोणचे, मोरंबा वगैरे करता येतो.

करवंदांची *Carissa spinarum* नावाची जी जात आहे ती जम्मू-काश्मीर व पंजाबमध्ये कुंपणासाठी आणि सुगंधी फुलांसाठी लावतात. हिच्या पानांमध्ये भरपूर टॅनिन असते. *Carissaa carandas* ही जात भारतात सर्वत्र उगवते.

करवंद फळ भारताच्या उष्णतामापी प्रदेशात चांगले वाढते. या फळामध्ये विटामिन C, फायबर्स, खनिजे आणि ॲंटीऑक्सिडंट्सचे प्रमाण उच्च आहे, जे शरीरासाठी फायदेशीर आहेत. करवंदची विविध आरोग्यदायी फायदे आहेत, उदाहरणार्थ, हृदयाचे आरोग्य सुधारण्यासाठी, पचनतंत्रास मदत करण्यासाठी, तसेच प्रतिकारशक्ती वाढवण्यासाठी उपयोगी आहे. करवंद फळाचे विविध प्रकारे उपयोग होऊ शकतात - जसे की जॅम, मुरंबा, चटणी, पिकलेली फळे, सांस इत्यादी.

करवंद फळाचा प्रक्रिया अन्न उद्योगातील वापर :- सदर संशोधनामध्ये करवंद फळाची प्रक्रिया उद्योग मोखाडा तालुका स्तरावरती केल्यास मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी महिलांच्या रोजगार व व्यवसायाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे ठरणार आहे. मिळवलेल्या प्रस्तुत माहितीनुसार मोखाडा तालुक्यातील महिलांना ज्यामध्ये कोचाळे किनीस्ते हट्टी फायदे काष्टी पाचघर करोळ या गावांचा विचार केल्यास सदर महिलांना करवंद हे फळ विक्रीसाठी किमान 143 किलोमीटर ते 170 किलोमीटर प्रवास करावा लागतो या प्रवासामध्ये खाजगी वाहनांद्वारे अथवा बस द्वारे कसारा रेल्वे स्थानकापर्यंत गाठीने प्रवास करावा लागतो या प्रवासाकरता त्यांना किमान 70 रुपये ते शंभर रुपये खर्च येत असतो पुढील रेल्वेचा प्रवास ते विनामूल्य आर्थिक ताण असल्यामुळे विना तिकीट करावा लागतो जर शासन स्तरावर ती अथवा सेवाभावी संस्थांच्या माध्यमातून अथवा जिल्हा रोजगार निर्मिती केंद्रामार्फत तालुकास्तरावर ती विशिष्ट गावांना केंद्रस्थानी बनून जर करवंद फळाचे प्रक्रिया उद्योग निर्मिती केल्यास सदर करवंद फळापासून मिल्क शेक चिक्की लोणचे मुरांबा सरबत चटणी यासारखे पदार्थ पॅक पॅकेज द्वारे वितरणाची चैन निर्माण करून केले जाऊ शकते. सध्या स्थितीचा विचार केले असता महिला बांबूची एक टोपली ज्याला ते पाठी म्हणत असतात या पाटील द्वारे कल्याण ते दादर या ठिकाणी पंधराशे ते बाराशे रुपये किमतीने ते विक्री करत असतात सुरुवातीला तुटवडा असल्यामुळे सदर पार्टीस पंधराशे रुपये दर मिळत असतो पुढे तो बाराशे 6 तर कधीकधी तीनशे रुपयांपर्यंत ही भाव मिळत असतो कल्याण आणि दादर या ठिकाणी परप्रांतीय अथवा मराठी व्यापारी सदर महिलांकडून थेट करवंदाची पाठी खरेदी करत असतात दुसऱ्या पद्धतीद्वारे विक्री केल्यास म्हणजे सुट्टे विक्री केल्यास पळसाचा पळसाच्या पानांचा पाऊस बनून ज्याला ते टोपा म्हणत असतात अशा टोप्यामध्ये काही करवंद दहा रुपये वाटा याप्रमाणे लोकल ट्रेनमध्ये अथवा थेट विक्री केली जाते तसेच मेल ट्रेनमध्ये हाच वाटा वीस रुपयांना दिला जातो. ढोबळमानाने चार ते पाच दिवसाने पुन्हा एकदा फेरी होऊन महिलांना एप्रिल मे जून या तीन महिन्या दरम्यान दहा हजार वीस हजार ते 25 हजारापर्यंत लाभ होत असतो असे पाहिल्यास गरीब आदिवासी महिलांना एप्रिल मे जून महिन्यामध्ये रोजगाराची कोणतीही संधी उपलब्ध नसते त्यामुळे पूर्णतः मजुरी वरती अवलंबून असणाऱ्या महिलांकरता ही रक्कम पावसाळ्यामध्ये घरगुती संसार चालवण्याच्या दृष्टीने महत्वाची ठरते किंवा जून महिन्यामध्ये शाळा सुरू होतात या सुरू झालेल्या शाळांमध्ये आपल्या मुलांसाठी एंडमिशन घेणे व या पुस्तका खरेदी करणे या करता ही रक्कम मुलाची ठरते. जर तालुकास्तरावरती पॅकेज फूड निर्मिती केंद्राची स्थापना केल्यास किंवा छोटेखानी उद्योगाची निर्मिती केल्यास सदर महिलांना होणारा प्रवास होणारा जाता त्रास आर्थिक नुकसान यातून सूट मिळेल व जवळच आपल्या पदार्थाची निर्मिती आपल्या फळाची विक्री करण्यास संधी उपलब्ध झाल्यास करवंद झाडाची लागवड करणे त्यांचं संवर्धन करणे हे शक्य होईल याने वनीकरण होऊन जंगलांचे संवर्धन होण्यास मदत होईल अन्न उद्योग हा जागतिक स्तरावर वाढत

आहे. करवंद फळाचे प्रक्रिया अन्न उद्योगात वापर करून, त्याचा वाणिज्यिक उपयोग केला जाऊ शकतो. करवंदचे विविध उत्पादनांमध्ये रूपांतर करण्यासाठी अनेक पद्धती वापरता येऊ शकतात. या फळाचे जॅम, जेली, मुरंबा, चटणी, आणि सॉस तयार करण्यासाठी प्रक्रिया केली जाऊ शकते. यामुळे, करवंद फळाचे अपव्यय टाळता येईल आणि त्याचे पूर्ण उत्पादन वापरले जाऊ शकते. आणखी एक महत्वाचा पैलू म्हणजे करवंद फळाच्या वापरामुळे स्थानिक महिला कृषी उद्योगात सामील होऊ शकतात. महिलांना प्रशिक्षित करून आणि त्यांना प्रक्रिया उद्योगातील कामांसाठी तयार करून त्यांना रोजगाराच्या संधी दिल्या जाऊ शकतात. *करवंद प्रक्रिया उद्योगामुळे महिलांना कुटुंबाचे आर्थिक उत्पन्न वाढवण्यासाठी एक महत्वपूर्ण स्रोत मिळू शकतो.*

महिला सशक्तीकरणासाठी करवंद प्रक्रिया उद्योगाचा थोडक्यात आढावा :- मार्केटचा प्रकार_ -

1) संघटित 2) असंघटित

@) प्रक्रिया उद्योगात विशिष्ट प्रॉडक्टला संधी , पॅकेज प्रॉडक्ट - पॅकेज्ड मिल्कशेक थंड पेय – मिल शेख हे थंड पेय ज्यात दूध आईस्क्रीम फ्लेवरिंग ,साखर आणि बरेच घटक असतात. भारतातील अन्न आणि पेय उद्योगात मिल्कशेकची विस्तृत विविध उपलब्ध आहे. सर्वात लोकप्रिय फ्लेवर्स व्हॅनिला चॉकलेट आणि स्टोबेरी यांचा समावेश आहे. मिलिशेकची चव वाढवण्यासाठी त्यात गोड केलेले कोरडे धान्य बिस्किट टोस्ट केलेले नारळ, ताजी फळे, मार्समेलो, लवंग दालचिनी आणि कोरडे केक यांचा सामाजिक करण्यात येतो. ज्यामध्ये करवंदासारख्या नैसर्गिक गुणसंपन्न फळाचे मिल्कशेक बनवून विक्री करणे फायद्याचे ठरू शकते.

@) भारतातील पॅकेज्ड मिल्क शेक मार्केटचा आढावा :- 2022 - 27 दरम्यान सुमारे 13 टक्के सीएजीआर ने वाढण्याचा अंदाज आहे प्रोबायोटिक पे यांच्या सेवनात वाढ लोक आरोग्याबाबत अधिक जागरूक होत असल्याने पोषक घटकांना समृद्ध असलेल्या प्रोबायोटिक पेयांचे सेवन करण्यासारख्या ट्रेनचा उदयामुळे पॅकेज्ड मिल्क शेकडे त्यांचा कल झपाट्याने वाढत आहे यामुळे पॅकेज मिल्कशेक ची मागणी वाढली आहे आणि बाजारपेठेत ही वाढ झाली आहे हाच घटक आघाडीच्या कंपन्यांना त्यांची उत्पादन आणि वितरण क्षमता वाढवण्यास आणि पौष्टिक मूल्यासह नवीन उत्पादने सादर करण्यास आणि देशभरात ग्राहकांचा अवलंब वाढवण्यास प्रवृत्त करत आहे.

प्रमुख कंपन्या:- गुजरात सहकारी विपणन महासंघ, कर्नाटक दूध महासंघ, मदर डेअरी, विनकेअर, आयटीसी, पराग मिल्क प्रॉडक्ट, पार्ले एॅग्रो प्रायव्हेट लिमिटेड, मोंडले, केव्हियंटर्स यासारख्या कंपन्या पॅकेज प्रक्रिया उद्योगांमध्ये अग्रणी आहेत. भारताच्या आर्थिक आणि व्यापारी धोरणांमध्ये मोठ्या कंपन्यांना त्यांच्या उत्पन्नातील अल्पसा वाटा सी एस आर द्वारे अनेक गरजू घटकांना विविध माध्यमातून त्या भागातील सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक विकास व्हावा या उद्देशाने अनेक उपक्रम राबविले जातात. जर वर नमूद नामांकित कंपन्यांनी सीएसआर उपक्रमाद्वारे मोखाडा तालुक्यामध्ये करवंद फळाचे प्रक्रिया उद्योग निर्मिती प्रकल्प तयार केल्यास वर चर्चितलेल्या महत्वपूर्ण आदिवासी रानमेवा करवंद फळाचे आयुर्वेदिक मूल्यांचे फायदे या उद्योग द्वारे केला जाऊ शकतो व या निर्णयामुळे आदिवासी महिलांना तरुणांना राहत्या क्षेत्रामध्ये उत्कृष्ट अशा रोजगार निर्मिती द्वारे सामाजिक व आर्थिक स्थैर्य उंचावण्याच्या हेतूने महत्वाचे पाऊल ठरेल महिला सशक्तीकरण हा आजच्या काळात एक अत्यंत महत्वाचा मुद्दा आहे. ग्रामीण भागातील महिलांना शेती किंवा कृषी उद्योगात प्रवेश मिळवून त्यांचे आर्थिक जीवन सुधारण्यात मदत केली जाऊ शकते. करवंद फळाच्या प्रक्रिया उद्योगामध्ये महिलांना विविध प्रकारच्या कामांसाठी संधी मिळू शकतात, जसे की कच्च्या मालाची संकलन, उत्पादन प्रक्रियेसाठी हाताळणी, पॅकिंग, विपणन, आणि विक्री.

करवंद फळावर आधारित उद्योग महिलांना उपजीविकेचा एक पर्याय निर्माण करतो. यामुळे महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळू शकते आणि त्यांना त्यांच्या कुटुंबाच्या आणि समुदायाच्या जीवनस्तरात सुधारणा घडवून आणता येईल. महिला सशक्तीकरणासाठी या उद्योगामुळे महिलांची जागरूकता वाढवू शकते आणि त्यांना व्यवसायाच्या क्षेत्रात प्रवेश मिळवून देण्यास मदत होईल.

करवंद प्रक्रिया उद्योगाचे सामाजिक आणि आर्थिक फायदे

1. जागतिक बाजारपेठेसाठी संधी: करवंद फळांच्या प्रक्रिया उद्योगामुळे, त्याची निर्यात वाढवण्यास मदत होईल. यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला फायदा होईल आणि जागतिक बाजारपेठेत भारतीय उत्पादने अधिक प्रसिद्ध होऊ शकतील.
2. कृषी उपजाचे मूल्यवर्धन: करवंद फळाची प्रक्रिया करून त्याचा बाजार मूल्य वाढवता येईल. या प्रक्रियेने करवंद फळाच्या उत्पादनाची मागणी वाढवून शेतकऱ्यांना अधिक उत्पन्न मिळू शकते.
3. रोजगार निर्माण: करवंद प्रक्रिया उद्योगामुळे स्थानिक महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराची स्थिती सुधारेल आणि कुटुंबांचे जीवनमान उंचावेल.
4. किसानांसाठी लाभ: शेतकऱ्यांना करवंद फळांचे चांगले बाजार भाव मिळवण्याची संधी मिळेल, ज्यामुळे त्यांना आपल्या कृषी उत्पन्नाचे मूल्यवर्धन करता येईल.

निष्कर्ष:-

करवंद फळाचा प्रक्रिया अन्न उद्योगात वापर करणे हे एक आशादायक आणि महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. या उद्योगामुळे महिलांना सशक्त बनवता येईल आणि त्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा होईल. यामुळे देशाच्या कृषी उद्योगाला नव्या दिशा मिळतील आणि महिला सशक्तीकरणाच्या दिशेने एक मोठा टप्पा साधता येईल. करवंद फळाच्या प्रक्रिया उद्योगाचे भविष्य उज्ज्वल आहे, आणि त्यामध्ये महिला आणि स्थानिक समुदायांसाठी एक शक्तिशाली साधन बनवले जाऊ शकते.

ग्रामीण विकासातील आंबेडकरी सामाजिक सुधारणा चळवळी एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. प्रवर्तन संजय काशीद

इतिहास विभाग

मुरलीधर नानाची मोहिते गुरुजी कला वाणिज्य व बी एम एस महाविद्यालय खोडाळा जोगळवाडी
ता.मोखाडा जिल्हा - पालघर 401604

गोष्टवारा :

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सन 1920 पासून सुरू केलेली ग्रामीण विकासातील आंबेडकरी सामाजिक सुधारणा चळवळ ही डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर ही आंबेडकर उत्तर कालखंडातही बरीच वर्षे चालू राहिली व आजही चालू आहे. या चळवळीने ग्रामीण भागाच्या विकासाचा चालना मिळाली. त्याची सुरुवात सामाजिक सुधारणा चळवळीतून झाली म्हणून ग्रामीण विकासातील आंबेडकरी सामाजिक सुधारणा चळवळी एक चिकित्सक अभ्यास हा विषय अभ्यासण्यास महत्त्वपूर्ण वाटतो.

ग्रामीण जीवनावर आंबेडकरी चळवळीचा फार मोठा सामाजिक प्रभाव आहे. या प्रभावामुळे अंधश्रद्धा कर्मकांड या सामाजिक जीवनातील अनिष्ट रुढी परंपरांना मूठमाती मिळाली आणि विज्ञानावर आधारित समाज रचना निर्माण झाली. यामध्ये सर्व ग्रामीण जीवनाचा समावेश जरी नसला तरी ज्या घटकांनी हा आंबेडकरी विचार स्वीकारला त्यांनी आपली सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगती केली. हा खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकासातील आंबेडकरी सामाजिक सुधारणा चळवळीचा विजय म्हणता येईल.

संकल्पना :

आंबेडकरी चळवळ, सामाजिक सुधारणा, ग्रामीण विकास, साहित्य, संशोधन लेख.

संशोधन पद्धती :

ग्रामीण विकासातील आंबेडकरी सामाजिक सुधारणा चळवळी एक चिकित्सक अभ्यास या प्रस्तुत संशोधन लेखाकरिता

- 1) ऐतिहासिक वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.
- 2) अपेक्षित माहितीच्या संकलनासाठी खाजगी व शासकीय संस्थांकडील उपलब्ध साहित्याचे अवलोकन करण्यात आले आहे.
- 3) प्राथमिक तथ्यांचे संकलन करण्याकरिता जे.वी. पवार, आंबेडकर तर आंबेडकरी चळवळ खंड एक ते चार, अस्मिता कम्युनिकेशन मुंबई या ग्रंथांचा वापर करण्यात आला आहे.
- 4) मुरलीधर नानाची मोहिते गुरुजी महाविद्यालयातील ग्रंथालयातील काही आंबेडकरी चळवळीच्या पुस्तकांचा ग्रंथांचा तसेच उपयुक्त माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- 1) ग्रामीण विकासातील सामाजिक समस्या शोधून त्यावर आंबेडकरी सामाजिक सुधारणेच्या माध्यमातून उपाय शोधणे.

- 2) ग्रामीण विकासात आंबेडकरी चळवळीचे महत्त्व विशद करणे.
- 3) आंबेडकरी चळवळीने केलेल्या सामाजिक कार्यामुळे ग्रामीण भागात झालेले बदल समाज परिवर्तन या उद्देशाने स्पष्ट करणे.
- 4) ग्रामीण विकासामध्ये कोणकोणत्या प्रश्नांवर आंबेडकरी चळवळीने सामाजिक योगदान दिले याचा शोध घेणे.

प्रस्तावना :

भारत हा प्राचीन काळापासून शेतीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो शेती करण्याच्या उद्देशाने 70 टक्के जनता आजही ग्रामीण भागात राहते म्हणून ग्रामीण भागात शहरी भागापेक्षा जास्त भूभाग आहे आणि त्यामुळे लोकसंख्या 70 टक्के आजही ग्रामीण भागात आहे. परंतु अज्ञान अंधश्रद्धेपोटी ग्रामीण जीवनाचा सामाजिक विकास शहरी भागाच्या तुलनेत पाहिजे तसं झालेला आढळून येत नाही. याला महत्वाचे कारण म्हणजे सामाजिक विषमता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, कर्मकांड व विज्ञानाकडे डोळसपणे न बघता अंधश्रद्धेच्या माध्यमातून बघणे. याच गोष्टींमुळे ग्रामीण विकासात सामाजिक सुधारणांची गरज भासली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेली सामाजिक सुधारणा चळवळ ही विज्ञानवादी चळवळ होती या चळवळीमुळे अंधश्रद्धा नाकारली गेली सामाजिक सुधारणा चळवळीची व्याख्या अभ्यासताना आढळून येते की "ज्या चळवळी लोकांमध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवून आणतात त्यांना समाजशास्त्रीय दृष्ट्या सामाजिक चळवळी म्हणतात." ग्रामीण विकासामध्ये आंबेडकरी सामाजिक सुधारणा चळवळीची विविध प्रश्नावर लक्ष वेधून सामाजिक सुधारणा घडवून आणले आहेत त्यामध्ये प्रामुख्याने धार्मिक सुधारणा, सामाजिक सुधारणा, शैक्षणिक सुधारणा यांचा समावेश होतो.

संशोधनाची गृहितके:

ग्रामीण भागात झालेली सामाजिक सकारात्मक बदल हे आंबेडकरी सामाजिक चळवळीचा एक भाग आहे म्हणून ग्रामीण विकासात सामाजिक सुधारणा झालेले आहेत.

माहितीचे विश्लेषण:

1) ग्रामीण भागातील समाज रचना

प्राचीन काळापासून भारताची समाज रचना ही जात,धर्म, पंथ चातुर्वर्ण व्यवस्था यावर आधारित राहिलेले आहे परिणामी चातुर्वर्ण व्यवस्थेतून जातीव्यवस्था निर्माण झाली होती आणि जातींचे उपजाती पोट जाती अशी समाजाच्या निर्माण झाली. यामुळे ग्रामीण समाज विविध जाती जातींमध्ये तसेच व्यवसायाप्रमाणे विभागला गेला आम्ही यातून जाती व्यवस्थेने उग्ररूप धारण केले. याच धारणेतून अज्ञान अंधश्रद्धेने जन्म घेतला व समाज अज्ञानाच्या अंधारात ढकलला गेला. विषमतेची तरी वाढत गेली हीच विषम तिची दरी कमी करण्यासाठी अनेक महापुरुषांनी सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून प्रयत्न केला. महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्यानंतर समता प्रस्थापित करणारी चळवळ ही जन आंदोलन म्हणून पुढे आली.

2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीची पार्श्वभूमी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 1920 पासून सुरु केलेली चळवळ आजपर्यंत त्यांच्या मृत्यूनंतरही आंबेडकरोतर आंबेडकरी चळवळ म्हणून सुरु आहे परंतु या चळवळीचा 1920 ते 1956 हा सुवर्णकाळ म्हणून ओळखला जातो. बाबासाहेबांनी स्थापन केलेल्या बहिष्कृत हितकारणी सभेपासून या अध्यायाची सुरुवात होते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला त्यावेळी या चळवळीचा उच्चांक गाठला गेला. या आंदोलनाचे स्वरूप सामाजिक शैक्षणिक राजकीय धार्मिक असे व्यापक होत

गेले यामध्ये सामाजिक हक्क व मानवी प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी 1927 मध्ये केलेला महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह त्याचप्रमाणे मानवी हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांसाठी काळाराम मंदिर खुले करण्यासाठी 1930 मध्ये नाशिक येथे काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाचा समावेश होतो. अमरावती येथील अंबादेवी मंदिर सत्याग्रह, पुण्याचा पार्वती सत्याग्रह, मुखेड जिल्हा नाशिक येथील पांडव प्रताप मिरवणूक सत्याग्रह इत्यादी सत्याग्रहांतून माणूस येथून तिथून समान असून जात, वंश, धर्म, स्पृश्य अस्पृश्य याच्या आधारे माणसात भेदभाव करता येणार नाही हा दृष्टिकोन ठसविण्यात आला. माणसा माणसात भेदभाव केल्यास त्याचा प्रतिकार करून प्रस्थापित धर्म व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह केला जाईल ही भूमिका यातून पुढे आली 'देव दानवे नरे निर्मिले' हे मत लोकांना कळू द्यावे यासाठी लोक शिक्षणाचा प्रयोग म्हणून हे सत्याग्रह झाले. देवदर्शन हे निमित्त मात्र होते त्यापेक्षा समतेची तत्व समाजाने स्वीकारावे हा त्यामागील संदेश होता.

3) ग्रामीण विकासात सामाजिक सुधारणा म्हणून आंबेडकरी चळवळीचे महत्त्व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ग्रामीण भागापासून आपल्या चळवळीला सुरुवात केली. सामाजिक सुधारणेत सत्याग्रह हे महत्त्वपूर्ण ठरतात कारण पारंपारिक समाज व्यवस्था व त्यानुसार आचार्य विचार करणाऱ्या समाजाला जागृत करून त्यांना विचार करायला प्रवृत्त करण्यास या सत्याग्रहाने महत्त्वाचे कार्य केले आहे. त्या काळात असा प्रयत्न होणे हा व्यवस्थेला सुरंग लावण्याचा प्रयत्न होता. त्याच्याच पोटाने हिंदू समाजाची झोप उडाली अस्पृश्यांचा प्रश्न केवळ सहभोजन व त्यांच्या प्रति सहानुभूती दाखवण्या इतका मर्यादित नसून तो मानवी हक्कांच्या प्रस्थापनेचा प्रश्न असल्याची जाणीव या आंदोलनामुळे निर्माण झाली. अस्पृश्यता व जाती व्यवस्था ही विषमतेची बीजे आहेत म्हणून ती नष्ट करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे ही जाणीव या सत्याग्रहामुळे समाजामध्ये निर्माण झाली. आचारधर्म आणि विचारधर्म यातील विसंगतीवर बोट ठेवून त्याविरुद्ध विचार व कृती याद्वारे धार्मिक धार्मिकतेवर हे केले गेले. भारतीय स्वातंत्र्यलढाबरोबर सामाजिक पुनर्रचना या संबंधीचा विचार या चळवळीने करावयास लावला. लोकशाही समाजव्यवस्था येथे निर्माण होऊन देण्यास हिंदू धर्म व त्यानुसार विचार आचार करणारा समाज कारणीभूत आहे. लोकशाहीची मुळे रुजवण्यास तो मारक आहे. त्यासाठी नव्या मूल्यांवर आधारलेला असा जीवन मार्ग या देशातील लोकांनी स्वीकारला पाहिजे असे त्यांचे मत होते त्यासाठी त्यांनी समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या बौद्ध धर्माचा पुरस्कार केला व अस्पृश्य वर्गाला बौद्धमाची दीक्षा देऊन त्यांना मानसिक गुलामीतून मुक्त केले.

4) विषमता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न.

ग्रामीण विकासामध्ये आंबेडकरी चळवळीच्या माध्यमातून विषमता नष्ट करण्यासाठी सर्वात जास्त प्रयत्न करण्यात आला. 14 ऑक्टोबर 1956 साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली त्याप्रमाणे आपल्या लाखो बांधवांना सुद्धा दिली विज्ञानवादी बौद्ध धम्म स्वीकारल्यामुळे लोकांमधील अज्ञान अंधश्रद्धा नष्ट होण्यास मदत झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिका संघटित व्हा व संघर्ष करा हा संदेश लोकांना अंगीकारला या धर्मातरामुळे ग्रामीण जनतेला नवे आत्मभान मिळाले यातील बहुसंख्य दलितानी हिंदू धर्माचा त्याग केला. हिंदू देवता नाकारल्या हिंदू समाजात चालत आलेल्या प्रथा परंपरा झुळकारल्या गावकऱ्यांनी रुढीने चालत आलेली कामे नाकारली हा विषमता नष्ट करणारे उपाय होता.

5) पंचशील तत्व प्रणालीची अंमलबजावणी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य समता आणि बंधुत्व ही तत्वप्रणाली समाजामध्ये पसरवण्यासाठी अंमलबजावणी केली. यासाठी भारतीय बौद्ध महासभेच्या माध्यमातून धार्मिक चळवळ निर्माण केली पंचशील तत्वे अंगीकारली.

1. मी कोणत्याही जिवंत प्राण्याची हिंसा करणार नाही.

2. मी खोटे बोलणार नाही.
3. मी दारू किंवा मादक पदार्थांचे सेवन करणार नाही.
4. मी व्यभिचार करणार नाही.
5. मी चोरी करणार नाही.

या तत्व प्रणालीची अंमलबजावणी ग्रामीण विकासात आंबेडकरी चळवळीच्या माध्यमातून झाल्यामुळे लोक सुज व जागरूक झाले व समाज परिवर्तन झाले.

6) ग्रामीण व दलित साहित्याची निर्मिती

ग्रामीण विकासात सामाजिक बदल झाल्यामुळे ग्रामीण व दलित साहित्याची सुद्धा निर्मिती झाली मूकनायक ते महानिर्वाण हा 1920 ते 1956 पर्यंतचा काळ डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखणी वाणी आणि कार्याने भारावला होता. बाबासाहेबांनी ग्रामीण व अस्पृश्यांचे कैफियत गाव कोसापासून ते गोलमेज परिषदेपर्यंत मांडली अस्पृश्यांच्या समान हक्कांसाठी पाण्यापासून ते परमेश्वरापर्यंत संघर्ष केला बाबासाहेबांच्या कार्यामुळे संपूर्ण ग्रामीण व दलित समाज प्रभावित झाला. याला ग्रामीण दलित लेखक कसा अपवाद राहील? ग्रामीण व दलित लेखकांनी बाबासाहेबांच्या विचार कार्याचा गौरव सुरू केला. याच्या मूर्तीमंत उदाहरण म्हणून दलित शाहिरांचा उल्लेख करता येईल ग्रामीण भागात प्रबोधनाचे साधन म्हणजे जलसे होय यांच्या माध्यमातून समाजात चळवळीचे चैतन्य निर्माण केले व ग्रामीण विकासामध्ये सामाजिक सुधारणा झाल्या.

7) दलित पंथर चळवळीची निर्मिती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निधनानंतर ग्रामीण व दलित चळवळ ही काही काळ थांबल्यासारखे झाली होती. समाज भांबवलेला होता दलित पंथरच्या कार्यामुळे आणि उद्यामुळे चळवळ पुन्हा गतिमान झाली दलित पंथरची स्थापना 9 जुलै 1972 रोजी ची आहे. म्हणजे स्वातंत्र्य मिळून पाव शतके लोटले असताना आणि बाबासाहेबांच्या निधनानंतर दीड शतके लोटले असताना दलित दलित पंथरची स्थापना झालेली आहे. या चळवळीची स्थापना होण्यामागे ग्रामीण भागातील सवर्णकडून होणारे अन्याय अत्याचार हे होते तर दुसरीकडे या जुलमाला वाचा फोडणारी प्रभावी संघटना दलितांकडे नव्हती. शिक्षण, विज्ञान, कायदा, आंबेडकरी विचारधन आणि चळवळ यामुळे दलित सुशिक्षितांमध्ये आत्मसन्मानाची भावना प्रभावीपणे निर्माण होत गेली अस्पृश्यतेच्या प्रश्नावर स्वतंत्र संघटना नव्हती जाती अंताच्या प्रश्नावर प्रखरपणे लढणारी संघटना असणे काळाची गरज होती. या काळात महाविद्यालयातून शिक्षण घेणारे दलित तरुण संघटित झाले होते. प्रत्येक महाविद्यालयात रिपब्लिकन विद्यार्थी संघटना स्थापन झालेल्या होत्या दलित पंथर म्हणजे ग्रामीण भागातील दलितांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध व जळजळीत प्रतिक्रिया होती. सामाजिक विषमते विरुद्ध पेढून उठलेले संतप्त तरुण यामुळे दलित पंथर ही संघटना अल्पावधीत राज्यभर पसरली हे ग्रामीण विकासातील सामाजिक चळवळ ठरली.

8) आंबेडकरी चळवळीच्या ग्रामीण विकासात धार्मिक सुधारणा.

ग्रामीण विकासामध्ये सामाजिक सुधारणा बरोबरच आंबेडकरी चळवळीने धार्मिक सुधारणाही घडवून आणल्या ग्रामीण भागात जुन्या रूढी परंपरा जोपासला जात होत्या त्यामध्ये अनिष्ट प्रथा परंपरांचाही समावेश होता या प्रथापरंपरा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध सत्याग्रह करून लोकांना दाखवून दिले तुम्ही माणसे असूनही तुम्हाला सार्वजनिक ठिकाणी पाणी पिण्याचा अधिकार नाही, सार्वजनिक मंदिरात जाण्याचा अधिकार नाही माणूस केंद्रस्थानी ठेवून बाबासाहेबांनी विविध

सत्याग्रह केले ते केवळ मानवी मूल्यांची जपणूक व्हावी हा उद्देश होता. 2 मार्च 1930 काळाराम मंदिर प्रवेश नाशिक सत्याग्रह, 20 मार्च 1920 चवदार तळे सत्याग्रह, मनुस्मृति दहन हे सर्व सत्याग्रह मानवी मुक्तीचा लढा होता. यामुळे ग्रामीण भागात धार्मिक सुधारणा चळवळी सुरू झाल्या हिंदू समाजात चालत आलेले थोतांड थांबविण्यासाठी यश आले पुढे बाबासाहेबांनी बौद्ध धम्म अंगीकारल्यामुळे विज्ञानावर आधारित सामाजिक सुधारणा सुरू झाल्या हे ग्रामीण विकासामध्ये मोठी सामाजिक सुधारणा होती यामुळे समाज व्यसनमुक्त होण्यासाठी मदत झाली.

निष्कर्ष:

ग्रामीण विकासातील आंबेडकरी सामाजिक सुधारणा चळवळीमुळे ग्रामीण समाजात अमुलाग्र बदल घडून आले. ग्रामीण भागातील सामाजिक विषमता जरी पूर्णतः नष्ट झाली नसली तरी काही प्रमाणात कमी झाली अज्ञान अंधश्रद्धेचे ओझे वाहणारा माणूस विज्ञानवादी व चिकित्सक विचार करू लागला आंबेडकरी चळवळीने अनुसरलेला विज्ञानवाद ग्रामीण विकासासाठी पोषक ठरला. अन्यायग्रस्त ग्रामीण समाजाला दलित पंथर सारख्या संघटनांमुळे त्या न्याय देण्याच्या भूमिकेतून प्रयत्नशील असल्यामुळे ग्रामीण जनता अन्यायाचा प्रतिकार करू लागली. त्यामुळे आंबेडकरी चळवळीच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासात सामाजिक सुधारणा घडवून आल्या व सुधारणा चळवळी जोमाने सक्रिय झाल्या.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. डॉ. नारायण चौधरी, डॉ. जोशना बापट, डॉ. विरोचन जोशी, सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक चळवळी, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, जुलै 2024.
2. जे. वी. पवार, आंबेडकरोत्तर आंबेडकरी चळवळ खंड 1 ते 4, अस्मिता कम्युनिकेशन मुंबई, दिनांक 6 डिसेंबर 2010
3. धनंजय कीर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, दिनांक 6 डिसेंबर 2006.
4. National Conference on dynamics of rural development in india, international journal of multidisciplinary research and technology, peer Reviewed journal ISSN 2582-7359 impact Factor 6.328 Date 14 April 2023.

ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज

प्रा. अहिरे माधुरी संजय

सहाय्यक प्राध्यापक

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला, वाणिज्य आणि बी. एम. एस. महाविद्यालय

खोडाळा-जोगलवाडी.

ता-मोखाडा, जि-पालघर - 401604

गोषवारा

पंचायत राज संस्था आणि ग्रामीण विकास ह्या दोन्ही संकल्पना / बाबी परस्पर पुरक आहेत. ग्रामीण विकास गावस्तरापासून सुरू होतो तसेच विकास प्रक्रिया सतत चालणारी असून विकास प्रक्रियेत अनेक घटकांचा सहभाग व सहकार्य महत्वाचे असते म्हणजेच विकास कार्य हे सामूहिक कार्य असून त्यामध्ये सतत बदल होत असतात. विशेषतः ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद ह्या पंचायतराज संस्थांची निर्मिती ही ग्रामीण विकासाकरिता करण्यात आलेली आहे. म्हणजेच पंचायतराज संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाचे कार्य केले जाते त्यामुळे पंचायतराज संस्थाना ग्रामीण विकासाचे साधन किंवा यंत्रणा म्हटले जाते,

गाव पातळीवरील ग्रामपंचायत आपल्या गावाच्या गरजा व उपलब्ध साधन सामुग्रीचा विचार करून गावाचा विकास आराखडा किंवा गावाचे नियोजन तयार करते ते नियोजन पंचायत समितीला पाठवते. पंचायत समित गटातील, तालुक्यातील सर्व ग्रामपंचायतीचे नियोजन प्रस्ताव एकत्र करून व आवश्यक त्या सुधारणा करून तालुक्याचा आराखडा तयार करून तो जिल्हा परिषदेकडे पाठविते, जिल्हा स्तरावरील जिल्हा परिषद संपूर्ण जिल्ह्याचा ग्रामीण विकास आराखडा एकत्रित करून राज्य शासनाकडे पाठविते शेवटी सर्व राज्याचे आराखडे केंद्र शासनाकडे पाठविले जातात व त्यानुसार केंद्र व राज्य सरकारचा निधी पंचायतराज संस्थांकडे वितरीत केला जातो. त्या निधीतून ग्रामीण विकासाचे कार्य किया विकास योजनाची अंमलबजावणी केली जाते. यावरून पंचायतराज आणि ग्रामीण विकास याचा संबंध स्पष्ट होतो.

प्रस्तावना

प्राचीन काळात गावपातळीवरील न्यायनिवाडा करणे व गाव विकासाचे निर्णय घेण्याच्या हेतूने पंचमंडळ किंवा पाच लोकांची न्यायपंचायत निर्माण करण्यात आली तिचे रूपांतर नंतरच्या काळात ग्रामपंचायतीमध्ये झाले. ब्रिटीश काळात ग्रामपंचायती अधिक सक्षम करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. घोडक्यात, प्राचीन काळापासूनच गाव हे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय चळवळीचे प्रमुख केंद्र बनले आहे

पंचायतराज संस्थामध्ये गावपातळीवरील ग्रामपंचायत, गट किंवा तालुका पातळीवरील पंचायत समिती आणि जिल्हा स्तरावरील जिल्हा परिषदेचा समावेश होतो. ग्रामपंचायत ही यंत्रणा प्राचीन काळापासून चालत असल्याने भारतात स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर निर्माण करण्यात आलेल्या भारतीय संविधानातसुद्धा कलम ४० मध्ये ग्रामपंचायतीची तरतूद करण्यात आली त्यामुळे देशातील सर्वच राज्य सरकारने आपआपले कायदे करून ग्रामपंचायती स्थापन केल्या. महाराष्ट्रात त्याकाळाच्या मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ आणि आताच्या महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ नुसार ग्रामपंचायती कार्य करतात. स्वातंत्र्यानंतर २ ऑक्टोबर १९५२ रोजी सुरू केलेल्या सामूहिक विकास

कार्यक्रमाच्या उणीवा व त्यावर उपाय सुचविण्यासाठी २६ जानेवारी १९५१ मध्ये नेमलेल्या बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशी नुसार त्रिस्तरीय यंत्रणा किंवा पंचायतराज संस्था निर्माण करण्यात आल्या. पहिली पंचायतराज व्यवस्था राजस्थानमध्ये २ ऑक्टोबर १९५८ रोजी स्थापन करण्यात आली. महाराष्ट्राने १ मे १९६२ रोजी पंचायतराज यंत्रणा सुरू केली.

1) महत्वाचे शब्द

न्याय पंचायतराज, पंचायतराज राज व्यवस्था, ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषद

2) शोध निबंधाची उद्दिष्टे

- पंचायतराज व्यवस्थेचा परिचय होईल
- पंचायतराज व्यवस्थेची प्रामाणिक विकासातील भूमिका समजेल.
- पंचायतराज व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास यांचा सहसंबंध माहित होईल.
- पंचायतराज व्यवस्थेच्या ग्रामीण विकास भूमिकेचे मूल्यमापन करता येईल.

3) गृहीतके

- पंचायत राज व्यवस्थेचा अभ्यास
- ग्रामीण विकासाचा अभ्यास
- ग्रामीण विकासामध्ये पंचायतराज संस्थेचे असलेले योगदान समाजासमोर आणणे

4) संशोधन पद्धती

सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधन पद्धतीला विशेष महत्वाचे स्थान आहे. त्याच अनुषंगाने राज्यशास्त्राच्या पदव्युत्तर स्तरावरील अध्ययनामध्येच संशोधन पद्धतीचे अध्ययन आवश्यक व महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रस्तुत संशोधन पेपर हा अभ्यासात्मक, विश्लेषणात्मक व संख्यात्मक पद्धतीचा वापर करून तयार केला गेला आहे. संशोधन पेपर मध्ये संशोधन निवडीपासून तर संशोधन कार्य पूर्ण करेपर्यंत पूर्व नियोजन केले गेले आहे

5) माहितीचे विश्लेषण

खरा भारत हा खेड्यांमध्ये आहे म्हणूनच महात्मा गांधींनी खेड्यांकडे चला असा संदेश दिला आहे. यासाठी महात्मा गांधींनी ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना मांडली. या संकल्पनेनुसार खेडे हे स्वच्छ, सुंदर, निरोगी व स्वयंपूर्ण असले पाहिजे असे त्यांनी म्हटले आहे. खेडे स्वयंपूर्ण झाले तर खऱ्या अर्थाने भारत देशाचा सर्वांगीण विकास होईल असे महात्मा गांधींनी म्हटले आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७२% लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण भागाचा व बहुतांश लोकसंख्येच्या विकासांमुळे देशाचा विकास साध्य होणार आहे. त्यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासांमध्ये ग्रामीण विकासाचे योगदान सर्वात जास्त असल्याचे स्पष्ट होते. ग्रामीण विकासात खेड्यांचा विकास हा पायाभूत घटक किंवा केंद्रबिंदू आहे. भारतातील खेड्यांचा म्हणजेच ग्रामीण भागाचा विकास हा केंद्र सरकार, राज्यसरकार आणि स्थानिक सरकार ह्या तीन यंत्रणेकडून केला जातो, असे असले तरी ग्रामीण विकासाची सुरुवात ही प्रत्येक खेडेगावाच्या विकासापासून होते. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत गावाच्या विकासासाठी ग्रामपंचायत ही यंत्रणा कार्यरत असल्यामुळे ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतीचे योगदान अत्यंत महत्वाचे

आहे. स्वातंत्र्यानंतर ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद ह्या त्रिस्तरीय पंचायतराज संस्थांची निर्मिती करण्यात आली त्यामुळे ग्रामीण विकासात पंचायतराज संस्था कशाप्रकारे कार्य करून आपली भूमिका पार पाडतात हे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

➤ गाव विकासाचे नियोजन करणे

गावातील मानवी व भौतिक साधनांचा विचार करून आणि स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन गाव विकासाचे नियोजन करण्याचे कार्य ग्रामपंचायतीकडून केले जाते. ग्रामपंचायतीला वर्षातून कमीत-कमी चार ग्रामसभा बोलवाव्या लागतात. अशा ग्रामसभेमधून गाव नियोजनाचा आराखडा तयार केला जातो. या सर्व आराखड्यावर आधारीत प्रत्येक वर्षासाठी ग्रामपंचायत अर्थसंकल्प किंवा अंदाजपत्रक तयार करते. या अंदाजपत्रकामध्ये पायाभूत सुविधा, पिण्याचे पाणी, आरोग्य, शिक्षण, कृषी बाजारपेठ आणि विविध विकास कामे, इत्यादीबाबत तरतुद केली जाते. अशा प्रकारे प्रत्येक ग्रामपंचायतीकडून तयार केलेले अंदाजपत्रक एकत्रित करून तालुक्याचे अंदाजपत्रक पंचायत समितीकडून तयार केले जाते. ह्यानंतर सर्व तालुका पंचायतीसमितीच्या अंदाजपत्रकाच्या एकत्रीकरणातून जिल्हा परिषदेचे आणि सर्व जिल्ह्याचे मिळून राज्याचे आणि शेवटी सर्व राज्याचे ग्राम नियोजन मिळून संपूर्ण देशाचे ग्रामीण विकासाचे नियोजन बनते. ह्यामुळे गावविकासाच्या नियोजनाची सुरुवात पंचायत संस्थापासून होते, म्हणूनच पंचायतराज संस्थांना गाव नियोजन यंत्रणा किंवा विकास यंत्रणा म्हणून कार्य करावे लागते.

➤ योजनांचा प्रचार व प्रसार करणे

केंद्र सरकार व राज्यसरकार ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना व कार्यक्रम तयार करत असते. परंतु ह्या योजनांची अंमलबजावणीची जबाबदारीही स्थानिक सरकारकडे म्हणजेच आजच्या पंचायतराज संत्याकडे असल्याने ग्रामीण विकासाची प्रत्येक योजना खेड्यातील (गावातील) लाभार्थीपर्यंत पोहचवण्याची जबाबदारीग्रामपंचायतीद्वारे पंचायतराज संस्थांकडे आहे. गावातील पात्र लाभार्थींचा शोध घेणे व त्यांना संपूर्ण योजना समजावून सांगणे हे कार्य ग्रामपंचायतीलाच करावे लागते. कारण जोपर्यंत योजना लोकांना समजणार नाही तोपर्यंत ते योजनांचा लाभ घेऊ शकणार नाही. म्हणून लोकांना समजेल अशा स्थानिक व साध्या भाषेत आणि चित्ररूपाने योजनांचा प्रचार व प्रसार करणे ह्यासाठी पथनाट्य, भजनीमंडळ, लघुपट, इत्यादींचा उपयोग करून घेणे. अशरीतीने गावातील पदाधिकारी, अधिकारी, कर्मचारी, लाभार्थी जनता अशा सर्वांना योजनांची माहिती देण्याचे कार्य पंचायत संस्थांना करावे लागते.

➤ अंदाजपत्रक व योजनांची अंमलबजावणी करणे

प्रत्येक ग्रामपंचायत दरवर्षी अंदाजपत्रक तयार करते ह्या अंदाजपत्रकाच्या मंजूरी नंतर त्याची अंमलबजावणी करण्याचे कार्यदेखील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेला करावे लागते. जोपर्यंत अंदाजपत्रकाची तंतोतंत व निर्धारित वेळेत अंमलबजावणी होत नाही तोपर्यंत अंदाजपत्रकाला कसलाही अर्थ नसतो. तसेच केंद्र सरकार व राज्य सरकारच्या विविध ग्रामीण विकासाच्या योजना व कार्यक्रमांची अंमलबजावणीसुद्धा ग्रामपंचायतीमार्फत पंचायतराज संस्थांना करावी लागते. कारण केंद्र व राज्य सरकारे यासाठी लागणारा पैसा, निधी पुरवितात मात्र त्यांची अंमलबजावणी ही स्थानिक संस्थांना म्हणजे पंचायतराज संस्थाना करावी लागते आणि पंचायतराज संस्थामधील यंत्रणा हे कार्य करीत असतात. म्हणून ग्रामीण विकासाचे अंदाजपत्रक आणि गाव नियोजनाच्या अंमलबजावणीमध्ये व शासकीय योजना गावामध्ये राबवण्यामध्ये पंचायतराज संस्थांना अनन्यसाधारण महत्त्व असून त्यांना कार्यवाहकाची भूमिका पार पाडावी लागते.

➤ शासन व जनता यांच्यात समन्वय निर्माण करणे

कोणतेही शासन हे जनतेच्या विकासासाठी कार्य करीत असते; परंतु शासन जनतेसाठी कोणते कार्य करीत आहे. जनतेच्या विकासाच्या कोणत्या योजना आखल्या आहेत तसेच कोणत्या योजना लागू आहेत व कोणत्या योजना बंद झाल्या आहेत हे सांगण्याचे काम पंचायतराज संस्थांना करावे लागते. तसेच योजना व कार्यक्रमाची आखणी करतांना, जनतेच्या गरजा, आवश्यकता किंवा मागण्या काय आहेत हे जाणून घेणे महत्वाचे असून तसे केल्यास खर्चा अर्थात जनतेचा पर्यायाने खेड्यांचा (गावाचा) विकास साध्य होत असतो. म्हणून ग्रामीण भागातील लोकांच्या सरकार बदलच्या अपेक्षा व त्यांच्या गरजा यांची माहिती शासनाला देऊन जनता व शासनयंत्रणेमध्ये समन्वय निर्माण करण्याचे कार्य पंचायतराज संस्था करत असतात यातून त्यांची समन्वयकाची भूमिका स्पष्ट होते.

➤ लोकसहभाग व लोकसहकार्य वाढविणे

शासनाची कोणतीही योजना ही लोकांचा सहभाग व सहकार्याशिवाय अंमलात (यशस्वी) होऊ शकत नाही, म्हणून लोककल्याणकारी व ग्रामीण विकासाच्या योजनांमध्ये स्थानिक जनतेचा सक्रिय सहभाग वाढविणे आणि त्यांच्या वतीने व त्यांच्या सहकार्यातून ग्रामीण विकास साधणे हे महत्वाचे असते. शासनाची योजना व कार्यक्रम खूप चांगला आहे, निधी भरपूर आहे; परंतु योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये लोक सहभागी होत नसतील किंवा सहकार्य करत नसतील तर त्यास काहीच अर्थ नसतो. कारण योजना ही केवळ जनतेसाठी तयार करण्यात आलेली असते, त्यामुळे त्यांचा सहभाग व सहकार्य आवश्यक असते. म्हणून ग्रामीण विकासात प्रत्येक पंचायतराज यंत्रणेला वेगवेगळ्या पद्धतीचा (रणनीतीचा) अवलंब करून लोकसहभाग व लोकसहकार्य वाढवावे लागते.

➤ स्थानिक प्रश्न व तक्रार निवारणाचे कार्य

कुठल्याही विकासामध्ये स्थानिक प्रश्न किंवा गरजांची सोडवणूक ही महत्वाची असते. गावातील स्वच्छ पाणीपुरवठा, रस्ते साफसफाई, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार व शेतीविषयक प्रश्न महत्वाचे असल्यामुळे त्यांची सोडवणूक किंवा पूर्तता ही ग्रामपंचायतीने करावी ही अपेक्षा गावातील जनतेची असते प्रत्येक गावाचे स्थानिक प्रश्न हे वेगवेगळे असतात. व त्यांची माहिती केवळ त्या गावातील ग्रामपंचायतीलाच असते.

त्याशिवाय शासनाच्या योजना व कामाबद्दल वेळोवेळी येणार्या तक्रारीचे निवारण देखील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेला करावे लागते. जर स्थानिक प्रश्नांचे व तक्रारीचे सोडवणूक वेळीच झाली नाही तर जनता कायदा हातात घेते किंवा लोकांचा शासनावरील विश्वास नाहीसा होतो. जे लोकशाहीतील कोणत्याही सरकारला मान्य नसते किंवा परवडणारे नसते म्हणून पंचायतराज संस्थांना संपर्क यंत्रणा व तक्रार निवारण मंत्रणा म्हणून कार्य करावे लागते.

➤ विकास कामावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे

ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना कार्यक्रम हे केंद्र आणि राज्यसरकारकडून तयार करण्यात आलेले असतात. यासाठी लागणारा निधी व साधनसामुग्रीसुद्धा सरकारकडून पुरविली जाते आणि योजना किन्वा कार्यक्रमांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी प्रत्येक ग्रामपंचायतीवर सोपवण्यात आलेली आहे. गावांची संख्या, भौगोलिक अंतर आणि नियंत्रणासाठी लागणारे कर्मचारी व साधन सामग्री याचा विचार करता गावातील प्रत्येक विकास कामावर देखरेख आणि नियंत्रण ठेवणे केंद्र व राज्य सरकारला अशक्य असल्यामुळे हे सर्व कार्य पंचायतराज संस्थांना करावे लागते. विकास कामाचा दर्जा, कामाची निर्धारित वेळ, हे कार्य स्थानिक पातळीवरील पंचायतराज संस्थांच्या पदाधिकारी व

अधिकारी यांना शक्य असते. स्थानिक व नजिकची नियंत्रण यंत्रणा म्हणून पंचायतराज संस्थाना कार्य करावे लागते. थोडक्यात, पंचायतराज संस्थांना नियंत्रकाची भूमिका पार पाडावी लागते.

➤ लोकशाही व स्थानिक नेतृत्वाचा विकास करणे

भारतात लोकशाही शासनप्रणाली असल्याने लोकांच्या प्रतिनिधी मार्फत सत्ता वापरणे व लोकांच्या हिताचे निर्णय घेण्याची जबाबदारी लोकप्रतिनिधींची असते. याचा अर्थ लोकशाहीमध्ये लोकप्रतिनिधी किंवा नेतृत्वाला अत्यंत महत्त्व आहे. ग्रामीण नेतृत्वाला स्थानिक गावपातळीवर चालना मिळाली आणि ग्रामीण नेतृत्वाचा पुरेशा प्रमाणात विकास झाला तर हेच नेतृत्व परिपक्व झाल्यावर तालुका, जिल्हा, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरापर्यंत चांगले व योग्य नेतृत्व म्हणून उदयाला येऊ शकते. याकरीता ग्रामपंचायतीला लोकशाहीची पाठशाळा मानले जाते. तसेच सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून लोकशाहीची मूल्य गावपातळीपर्यंत रुजवून स्थानिक (ग्रामीण) नेतृत्वाला चालना देऊन नेतृत्वाला विकसीत करण्याचे काम पंचायतराज संस्था करीत असतात म्हणजेच ग्रामीण नेतृत्व निर्मिती व त्यांच्या विकासामध्ये पंचायतराज संस्थांचे योगदान महत्वाचे आहे.

➤ लोकांना अधिकार व जबाबदारीची जाणीव करून देणे

लोकशाहीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला काही अधिकार दिलेले असतात, तसेच त्यांना अधिकाराबरोबरच कर्तव्ये किंवा जबाबदारीचेसुद्धा पालन करावे लागते. खेड्यातील जनता ही अधिकार व जबाबदारी याविषयी अनभिज्ञ असतात. तसेच काही व्यक्ती अधिकाराबाबत सक्रिय असतात. त्यामुळे ग्रामपंचायती गावातील स्वच्छ पिण्याचे पाणी, रस्ते, शाळा, आरोग्य, मंदिर, इत्यादी सुविधा दिल्या पाहिजे असे अधिकार मागतात; परंतु रस्त्याची साफसफाई, पाण्याचा अपव्यय, नळपट्टी, घरपट्टी व इतर कराची वसुली, तसेच सार्वजनिक इमारतीचे रक्षण याबाबत आपली जबाबदारी नाकारतात किंवा टाळतात. त्यामुळे ग्रामीण विकासातील व्यक्तीचे अधिकार व जबाबदारीबाबत त्यांच्यात जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य पंचायतराज संस्थानी करणे आवश्यक आहे.

➤ समाज परिवर्तन व सर्वांगीण विकासाचे कार्य करणे

सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी पंचायतराज संस्था ही यंत्रणा निर्माण करण्यात आलेली असली तरी फक्त राजकीय विकास एवढेच त्यांचे मर्यादित कार्य नसून गावातील प्रत्येक कुटुंबाचा व कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व शारीरिक अशा प्रकारे सर्वांगीण विकास करून समाज परिवर्तनाचे माध्यम किंवा साधन म्हणून पंचायतराज संस्थांना कार्य करावे लागते, व्यक्तीच्या विकासाबरोबर गावाच्या विकासासाठी पायाभूत सोयी, सुविधा निर्माण करणे व भौतिक साधन सामग्रीची व्यवस्था करून गावाला खऱ्या अर्थान स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी बनवण्याची जबाबदारी प्रत्येक पंचायतराज संस्थेची आहे म्हणून पंचायतराज संस्थांना समाज परिवर्तन व ग्रामविकासाची यंत्रणा म्हणून ओळखले जाते.

6) निष्कर्ष

भारताच्या ग्रामीण विकासाचे कार्य केंद्रशासन, राज्य शासन आणि स्थानिक शासन या तिन्ही स्तरावर केले जाते; परंतु ह्या यंत्रणा किंवा शासनामध्ये स्थानिक शासनाचे योगदान खूपच महत्वाचे आहे कारण राज्यातील शासन किंवा पंचायतराज संस्था या ग्रामीण विकासाच्या पाया आहे. गाव नियोजनाच्या माध्यमातून गाव विकासाची जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर सोपवण्यात आली. त्यामुळे ग्रामीण विकासात पंचायतराज संस्थेचे योगदान वाढले आहे.

अशा प्रकारे खेड्यांच्या म्हणजेच ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासात पर्यायाने राष्ट्राच्या तसेच देशाच्या आर्थिक विकासात पंचायतराज संस्थांची कशाप्रकारे व किती महत्त्वाची भूमिका किंवा योगदान आहे हे स्पष्ट होते.

7) संदर्भ व ग्रंथ सूची

1. पवार भास्कर (२०१९), पंचायतराज राज, नांदेड, कल्पना प्रकाशन
2. खारगे, विकास (२००२), पंचायतराज राज व्यवस्था नवी भूमिका, पुणे, यशदा
3. शर्मा, पारुल (२००७), पंचायत राज प्रशासन, जयपुर रिटू पब्लिकेशन
4. वाघमारे, श्यामसुंदर, आणि गजभारे, सुरेश, (२०१२), महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी प्रशासन, लातूर, अरुणा प्रकाशन
5. भारतातील ग्रामीण विकास प्रशासन पेज न.३२

शिक्षण, शासकिय व समाज प्रयत्नातून आदिवासी समाजात झालेल्या सामाजिक परिवर्तनाचे अध्ययन

संदर्भ जव्हार तहसिल जि. पालघर

डॉ. अनिल नारायण पाटील

प्राचार्य, गिरीवासी सेवा मंडळाचे,

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला, वाणिज्य व बी. एम. एस.

महाविद्यालय खोडाळा - जोगलवाडी ता. मोखाडा जि. पालघर - 401604

गोष्टवारा

बदल हा मानवाच्या आस्थित्वाचा सार आहे. हा निसर्ग नियम आहे असे म्हटले तर गैर ठरू नये. बदलाची किंवा परिवर्तनाची लाट हि संपूर्ण जगात आहे. परिवर्तनाची गती कमी अधिक नक्कीच आहे. आदिवासी, ग्रामीण आणि शहरी या तीनही भारतीय समाजाच्या विभागात परिवर्तने होत आहे. आदिवासी समाज हा तुलनात्मक दृष्ट्या अती मागासलेला, डोंगर- द-यात राहणारा, दुर्गम क्षेत्रातील वास्तव, रुढीपरंपरा यांचा पगडा असलेला आणि विशेष आदिवासी संस्कृती म्हणून ओळखला जाणारा आहे. त्यामुळे या समाजातील परिवर्तनाना महत्वाचे स्थान आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात सामाजिक परिवर्तन आणि आदिवासी समुदाय यांच्या संकल्पनाचा अभ्यास केलेला आहे. यांचे बरोबर पालघर जिल्ह्यातील जव्हार या आदिवासी बहुल तालुक्यातील गेल्या तीन दशकातील सामाजिक परिवर्तनाचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. निरीक्षण, आदिवासी विद्यार्थी आणि समाज यांचे बरोबर शैक्षणिक व सामाजिक कार्य करताना आलेले संबंध या आधारे प्रस्तुत शोध निबंधाची मांडणी केलेली आहे.

मुख्य संकल्पना - आदिवासी, सामाजिक परिवर्तन, तांत्रिक बदल, ग्रामीण परिवर्तन, स्वयंपूर्ण खेडे

प्रस्तावना

बदल हा मानसाच्या आस्थित्वाचा सार आहे. परिवर्तन हा निसर्ग नियमच आहे. परिस्थिती प्रमाणे मानव बदलत जातो. हजारो वर्षे बदलत नाही तो दगड असे म्हणतले तर वावगे ठरू नये. परिवर्तनाची लाट संपूर्ण जगात आहे. फरक एवढाच आहे. विकसित देशात आर्थिक विकास प्रक्रियेला गती देण्यासाठी तांत्रिक बदलाचा स्विकार केला जातो. पश्चिम युरोपातील देशात अधिक गतीने परिवर्तन होते. विकसनशिल युरोपातील देशात 18 व्या शतकांत इंग्लंड व फ्रान्स या देशात प्रथम सामाजिक परिवर्तनाला सुरुवात झाली त्या नंतर अमेरिका, रशिय, जर्मनी, हॉलंड आणि जपान या देशात परिवर्तने घडून आले.

भारताची ओळख विकसनशिल राष्ट्र म्हणून आहे. विकासाच्या दिशेने झेप घेण्यासाठी भारतासारख्या देशात परिवर्तने वेगाने होत आहे. 17 व्या शतकात इंग्रजांचा मोठा प्रभाव भारतीयावर पडला. ग्रामीण स्वयंपूर्ण खेड्याची रचना नष्ट झाली बलुतेदारी पद्धती, जातपंचायत, जातीय व्यवस्था, अर्थिक स्वयंपूर्णता, स्वायत्तता, रुढी परंपरांचा प्रभाव इ. घटकांचा ग्रामीण जीवनावर मोठा प्रभाव होता, तथापी इंग्रज भारतात आल्या नंतर हि सर्व व्यवस्था कोलमडली आणि सामाजिक परिवर्तनाला सुरुवात झाली.

परिचय

डॉ. अनिल नारायण पाटील (Ma., Mcom., M.Phil., Ph.d) प्राचार्य, गिरीवासी सेवा मंडळाचे, मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरुजी कला, वाणिज्य व बी. एम. एस. महाविद्यालय खोडाळा - जोगलवाडी ता. मोखाडा जि. पालघर 401604. शैक्षणिक अनुभव 40 वर्ष, मुंबई विद्यापीठ MA. व M.Phil.. साठी व्याख्याता, मुंबई व सोलापूर विद्यापीठ M.Phil. व Ph.D मार्गदर्शन, 4 विद्यार्थी M.Phil. 06 विद्यार्थी Ph.D मुंबई विद्यापीठ 25 वर्षा पेक्षा अधिक काळ Rural Development BOS Member, 15 वर्ष Faculty of Arts Member, सध्या R.RC कमिटी सदस्य (2027 पर्यंत), राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय 48 जर्नल मध्ये शोध निबंध. लेखन 18 पुस्तकलेखन सहभाग, वृत्तपत्र व मासिक मध्ये 45 लेख प्रसिद्ध, 127 आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यपातळीवरील सेमिनार, कार्यशाळा व परिषदेत सहभाग, 06 लघु संशोधक प्रकल्प मुंबई विद्यापीठास सादर, 02 आंतरराष्ट्रीय 04 राष्ट्रीय व 20 राज्यपातळीवरील पुरस्कार प्राप्त.

परिवर्तनाची लाट संपूर्ण जगात आहे. भारत देश देखील त्याला अपवाद ठरू शकत नाही. ब्रिटीश राजवटी नंतर परिवर्तनाची लाट प्रामुख्याने सुरु झाली आहे. भारतीय समाजाची विभागणी तीन भागात केली जाते. आदिवासी समुदाय, ग्रामीण समुदाय व शहरी समुदाय असे तीन विभागात वर्गीकरण केले जाते. परिवर्तनाची प्रक्रिया शहरी भागात गतीने होते तथापी ग्रामीण आणि आदिवासी भागात तुलनेने मंदगतीने होते.

शासनाच्या विकास योजना, स्वयंसेवी संस्थेचे आदिवासी भागातील योगदान, आदिवासी सेवक व सामाजिक कार्यकर्ते, शैक्षणिक व सामाजिक संस्था, प्रसार माध्यमे यामुळे यांच्या अथक प्रयत्नाने आदिवासी भागात सामाजिक परिवर्तनाचे होत आहेत. गेल्या तीन दशकात पालघर जिल्ह्याच्या जव्हार तालुक्यातील परिवर्तनाचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

2) संशोधनाचे उद्देश

1. आदिवासी भागातील सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
2. सामाजिक परिवर्तनामुळे आदिवासीच्या जीवनात झालेल्या बदलाचे अध्ययन करणे.
3. आदिवासी भागातील सामाजिक परिवर्तनामध्ये येणा-या अडथळ्याचे अध्ययन करणे.

3) संशोधनाची गृहितके

1. सामाजिक परिवर्तनाने आदिवासीच्या अमुलाग्र बदल झाले आहे.
2. आदिवासीच्या जीवनातील सर्वच सामाजिक परिवर्तने सकारात्मक असतात असे नाही.

4) सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना

अ) “समाज मान्य जीवन पद्धतीतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय”

- गिलीन आणि गिलीन

ब) “मुलभूत अर्थाने समाज व रचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय”

- हॅरी जॉन्सन

क) “सामाजिक परिवर्तन म्हणजे सामाजिक संबंध व समाजरचना यातील बदल होय”

- हॉर्टन व हंट

ड) “सामाजिक परिवर्तन म्हणजे लोकांच्या कार्यपद्धती व विचार पद्धतीतील बदल होय”

- जॉन्सन

5) आदिवासी समुदायाची संकल्पना

आदिवासी समाजाचे वेगळेपण स्पष्ट करणा-या अनेक व्याख्यांच्या आधारे आदिवासी या शब्दाचा अर्थ लक्षात येऊ शकतो.

अ) मदन आणि मुजुमदार यांच्या मते, “समान भाषा, समान संस्कृती असणा-या आणि आर्थिक दृष्टीने परस्पर संबंधित असणा-या ग्रामीण समुदायाच्या समुच्चयाचा उल्लेख आदिवासी समाज म्हणून केला जातो. डी. एन. मुजुमदार यांनी आदिवासीची सर्व लक्षणे लक्षात घेऊन सर्वसमावेशक अशी व्याख्या केली आहे. त्यांच्या मते, समान नाव असणारा एकाच भू-प्रदेशावर वास्तव्य करणारा, एकच भाषा बोलणारा व विवाह, व्यवसाय इ. बाबतीत समान निर्देश नियमांचे पालन करणारा व परस्पर उत्तरदायित्व निर्माण करणाऱ्या दृष्टीने एक पद्धतशीर व्यवस्था स्वीकारणा-या कुटुंबाचे किंवा कुटुंब समूहाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय.”

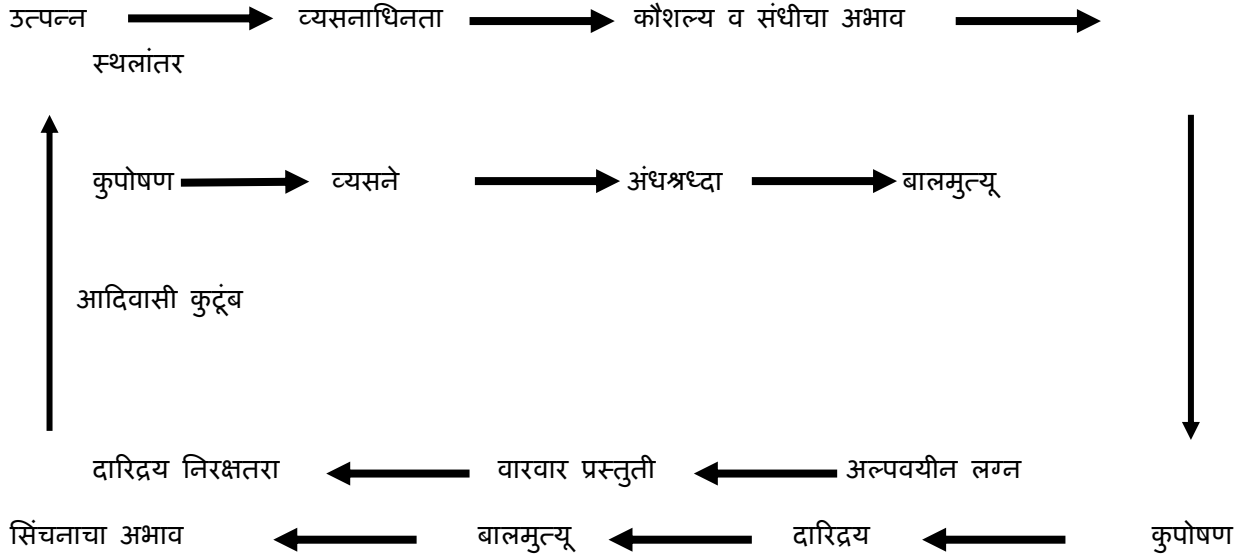
ब) डब्ल्यू. जे. पेरी यांच्या मते, “आदिवासी समाजाची कमीत कमी वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. ते म्हणतात, समान बोलीभाषा बोलणा-या व एकाच समान भू-प्रदेशावर वास्तव्य करून राहणा-या समूहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.”

क) बोगार्डस यांच्या मते, “सुरक्षिततेची, रक्त संबंधाचे बंध, समान धर्म यावर आदिवासी समूह आधारलेला होता.”

ड) डॉ. रिचर्स यांच्या मते, “ज्या समूहातील सदस्य एका समान बोलीभाषा वापर करतात तसेच युद्धासारख्या उद्दिष्टपूर्ती करिता एकत्र येऊन झटतात अशा सरळ आणि साध्या सामाजिक समूहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.”

इ) 1962 साली शिलाँगमध्ये भरलेल्या भारतीय जनजाती समितीच्या परिषदेने आदिवासींची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. “एक समान भाषेचा वापर करणा-या एकाच पूर्वजापासून उत्पत्ती सांगणार, एका विशिष्ट भू-प्रदेशात वास्तव्य करणा-या तंत्रशास्त्रीय ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला, अक्षर ओळख नसलेला व रक्तसंबंधावर आधारित सामाजिक व राजकीय रीतिरिवाजांचे प्रामाणिकपणे पालन करणा-या एकजिनसी गटाला आदिवासी समाज म्हणतात.”

6) आदिवासी - समुदायातील दारिद्र्याचे दृष्टीचक्र

7) जव्हार या आदिवासी बहुल तालुक्यातील सामाजिक परिवर्तनाचे अध्ययन

महाराष्ट्रातील पालघर हा आदिवासी जिल्हा असून प्रस्तुत जिल्हात एकुण 08 तालुक्याचा समावेश होते प्रामुख्याने वसई, डहाणू, विक्रमगड, तलासरी, मोखाडा, वाडा, पालघर आणि जव्हार.

पालघर जिल्ह्यातील जव्हार हे ठिकाण समुद्रसपाटी पासून 1700 फूट उंच मुंबई येथून अवघे 150 कि.मी तर नाशिक येथून 80 कि.मी अंतरावर आहे. तालुक्याची एकुण लोकसंख्या 1,40,187 असून अनुसूचित जमाती (आदिवासी) लोकसंख्या 1,38,462 म्हणजे 91.63% आहे. मुंबई या राज्याच्या राजधानी पासून केवळ 150 कि.मी असणा-या तालुक्याला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते यांचा अभ्यास वरील भागात केलेला आहे.

इ.स 1993 मध्ये जव्हार तालुक्यातील वावर व वांगणी या गावात कुपोषणाने एकाच वेळी 45 बालके दगावली होती. आणि सर्व महाराष्ट्राचे लक्ष या विभागाकडे वेधले गेले. तत्कालीन मुख्यमंत्री मा. सुधाकरराव नाईक यांनी स्वतः प्रस्तुत गावास भेटी दिल्या आणि तालुक्याच्या विकासासाठी 31 मे 1993 पासून जव्हार हे उपजिल्ह्याचे ठिकाण म्हणून घोषित करण्यात आले व अप्पर जिल्हाधिकारी कार्यालय निर्माण झाले यांच बरोबर तत्कालीन मुख्यमंत्री स्व. मणिभाई देसाई यांना बायफ संस्थेने जव्हार तालुक्यात ग्रामीण आणि आदिवासी विकासाचे काम करण्याचा आग्रह धरला तर कै. पंतगराव कदम यांना जव्हार येथे शैक्षणिक संकुल निर्मितीसाठी आग्रहाने निमंत्रित केले. या सर्व घडामोडी बरोबरच जिल्ह्याची 11 कार्यालये, आदिवासी विकास विभाग, अनेक शैक्षणिक संस्था आणि अनेक स्वयंसेवी संस्थानी जव्हार विकासासाठी आप-आपल्या मर्यादेत कार्य सुरु केला या सर्वांचा परिपाक म्हणजे गेल्या तीन दशकात जव्हार या आदिवासी बहुल तालुक्यात अनेक सामाजिक परिवर्तने घडून आली. शैक्षणिक आणि सामाजिक क्षेत्रात कार्य करताना गेल्या तीन दशकातील ही सामाजिक परिवर्तने अभ्यासावयास मिळाली. यांची मांडणी पुढील भागात केलेली आहे.

1) शैक्षणिक क्षेत्रातील परिवर्तने

गेल्या तीन दशकात आदिवासी समाजात शैक्षणिक क्षेत्रात मोठी परिवर्तने झाली आहे. जवळ-जवळ सन 1997 – 98 पर्यंत जुन आणि जुलै या दोन महिन्यात केवळ विद्यार्थी जमविणे हे काम शिक्षकांना करावे लागत असे. आज कोणत्याही शाखेत हि गरज राहिली नाही. तालुक्याच्या कुटीर रुग्णालयात 50% पेक्षा अधिक डॉक्टर हे स्थानिक व आदिवासी समाजातील आहे. मुलीच्या शिक्षणात मोठ्या प्रमाण वाढ झाली असून स्थगण आणि गळतीचे प्रमाण केवळ 20% पर्यंत आहे. रोजगार हमी योजनेवर काम करणा-या पालकाची मुले आश्रम शाळांच्या माध्यमातून शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात येत आहेत. तालुक्यात एकूण 16 आश्रमशाळा असून सर्वच आश्रमशाळांमध्ये विद्यार्थी संख्या परिपूर्ण असते.

गाव पाड्या पर्यंत जिल्हापरिषदेच्या 243 शाळा कार्यरत आहे. आदिवासी विकास विभागाच्या वतीने चालविल्या जाणा-या एकलव्य रेसिडेन्सियल केंद्र सरकार पुरस्कृत पब्लिक स्कुल मध्ये आपल्या पाल्यास प्रवेश मिळण्यासाठी पालकाची धडपड सुरु असते.

ज्या तालुक्यात केवळ एकच कनिष्ठ महाविद्यालय होते तेथे 7 कनिष्ठ महाविद्यालये, 4 वसतीगृह, 1 औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, 50 ग्रंथालये व एक वरीष्ठ महाविद्यालय कार्यरत आहे.

जेथे विद्यार्थी जमवावे लागत होते. त्यांच महाविद्यालयात कला आणि विज्ञान शाखेत विद्यापीठाच्या गुणवंता यादित आदिवासी विद्यार्थी चमकतात. शैक्षणिक विकासात या संख्यात्मक विकासा बरोबर गुणात्मक विकास देखील पहावयास मिळतो. शिक्षणा बरोबरच येणारी सर्वच परिवर्तने राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा, आर्थिक परिवर्तने, राजकीय परिवर्तने पहावयास मिळतात.

2) आर्थिक क्षेत्रातील परिवर्तने

आदिवासी समाजाच्या मुख्यव्यवसाय शेती हा आहे. शेती खेरीज अन्य व्यवसायात मजुरी जंगलातील वस्तु गोळा करते (मध, डिक, मोहफुल, तेंडूची पाने, मोहाची फुले, हिरडा, बेहडा, इ) पशुधन असले तरी दुग्ध व्यवसायात फारशी उत्पादकता नाही. थोड्या फार प्रमाणात परसाच्या बागेत शेवग्यांच्या शेंगा, कोहळ, रामफळ पपया, डांगर, आंबे इ. उत्पादने घेतली जातात.

शेती या मुख्य व्यवसायावर अवलंबून असणा-या समाजात भाग, नागली, , वरई, ही मुख्य पिके आहेत या पिका बरोबर खुरासणी, उडीद, कुळीद, मुग, चवळी ही पिके अल्प प्रमाणात घेतली जातात. निसर्गाच्या कृपेवर अवलंबून असणा-या या व्यवसायात गेल्या तीन दशकात बदल होत असून फलोद्यान शेतीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. केशर, हापूस आणि पायरी अशा आंब्याच्या जातीची लागवड केली जाते. आंबा बाजारपेठेत येण्याचे प्रमाण वाढले आहे. यांच बरोबर काजू सारखे व्यापारी पिक आणि काजू प्रक्रिया उद्योगास शेतक-यानी प्राधान्य दिले आहे. फलोद्यान शेती बरोबरच भाजीपाला पिकांच्या उत्पादनात मोठी वाढ झाली आहे. ज्या तालुक्यात 100 भाजीपाला अन्य जिल्ह्यातून येत असे तेथे 40 गरज हि स्थानिक पातळीवर भागविली जाते. शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञान, अवजारे, यंत्र, संकरीत बी-बियाणे यांचा वापर होत आहे. फुल शेतीला देखील मोठ्या प्रमाणात प्राधान्य देण्यात आले आहे. मोगरा हे फुल दादर मार्केट पर्यंत विक्रीला जाते हि विशेष बाब आहे. अंळबी उत्पादन, रेशीम उद्योग, लोणचे उद्योग, काजू प्रक्रिया, संकरीत पशुधन व्यवसाय, भाजीपाला उत्पादने असे शेती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात विविधीकरण झाले आहे या सर्वांचा

एकत्रित परिणाम होऊन आदिवासी कुटुंबाच्या जीवनमानाच्या दर्जात वाढ झाली आहे. प्रस्तुत परिवर्तनाने बायफ-मित्रा, कृषी विभाग आणि आदिवासी विकास विभागाचा मोठा वाटा आहे.

3) आरोग्य क्षेत्रातील परिवर्तने

गेल्या तीन दशकापूर्वी जव्हार तालुक्यात केवळ 20 बेडचे हॉस्पिटल आणि एक खाजगी डॉक्टर होते. आता 20 बेडचे हॉस्पिटल 100 बेडपर्यंत गेले असून अत्याधुनिक सुविधा अस्तित्वात आहेत. एक्स-रे मशिन, लॅब, सोनोग्राफी, रक्तपेढी अशा विविध सुविधा अस्तित्वात असून स्थानिक आदिवासी समाजातील उच्च शिक्षित डॉक्टर उपलब्ध असल्याने परावलांबित्व कमी झाले आहे. या शिवाय तालुक्यात 04 प्राथमिक आरोग्य केंद्र अत्याधुनिक सुविधासह उपलब्ध आहेत. तालुक्याचा ठिकाणी 15 पेक्षा अधिक खाजगी क्लिनिक उपलब्ध आहे. आरोग्य क्षेत्रातील या परिवर्तनामुळे रूग्णाची गैरसोय दूर झाली आहे. पूर्वी काठिला बांधून पेंशट दवाखान्या पर्यंत आणण्याचे सार्वत्रिक दिसणारे चित्र आता अभावानाचे पहावयास मिळते. अर्थातच हि आरोग्य विषयक परिवर्तने परिपूर्ण आहेत. अशी मांडणी करणे योग्य ठरणार नाही.

4) राहणीमानातील परिवर्तने

गेल्या तीन दशकात जव्हार तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या राहणीमानात अमुलाग्र बदल झाले. गाव - पाड्या मध्ये मोठ्या प्रमाणात असलेल्या कुडाच्या आणि साकारलेल्या झोपड्याची जागा आता विट बांधकामाच्या घरानी घेतली आहे. घरामध्ये भौतिक साधनाचा वापर वाढला आहे. टिव्ही, फॅन, रेडिओ, गॅस, कॉट, गाडी, स्ट्रिलची भांडी, कुक्कर, प्लॅटीकची भांडी इ. साधनाच्या वापरात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. भौतिक सुख साधनाची आसक्ती नसणा-या समाजात आता भौतिक सुख-साधनाची आसक्ती वाढली आहे.

5) खाण - पानातील बदल

आदिवासी समाजात कंदमुळे, शिकार करून जगणार समाज जेथे अगदी अलिकडच्या काळापर्यंत अस्तित्वात होता. रानभाज्या, वांगे - बटाटे, नागली, भात, उडिद यांच्या वापराचे प्रमाण अधिक होतो. गेल्या तीन दशकात ग्रामीण आणि तालुकास्तरावर वापरली जाणारी अन्नघटक यांचे प्रमाणे वाढले आहे. उदा. गहू, भाज्यामध्ये मेथी, पालक इ. अनेक आदिवासी कुटुंब आपल्या शेतात पालक, भेंडी, मुळा, वांगे, मिरच्या, गवार, पडवळ अशा विविध प्रकारच्या भाज्या स्वतः पिकवतात आदिवासी विद्यार्थी वसतीगृहात गव्हाचा वापर हा नियमित केला जातो.

5) शेती क्षेत्रातील परिवर्तने

जव्हार तालुक्यातील शेती व्यवसाय, पिक पध्दतीमध्ये गेल्या तीन दशकात, अमुलाग्र परिवर्तने झाली आहे. पारंपारिक पिकावरून फलोद्यानाच्या पिकांच्या (आंबा, काजू, पेरू) यांचा स्विकार केलेला आहे. या बरोबरच फुल शेतीला देखील प्राधान्य दिले आहे. रेशीम उद्योग, पॉली हाऊस मधील उत्पादने, मांडव शेती अशा आधुनिक संकल्पनांचा स्विकार काही प्रमाणात तरी होत आहे.

7) स्त्री शिक्षणात वाढ आणि विकास

शाळा महाविद्यालयात अभावाने असलेल्या मुलीचे प्रमाण आता सातत्याने वाढत आहे. नोकरी व्यवसायात देखिल आदिवासी स्त्रीया येऊ लागल्या आहे. फोन रिंग वाजल्या नंतर भिती वाटणा-या महिला आता सराईत पणे

मोबाईलचा वापर करत आहे. बचत गटाच्या चळवळीने महिला बँका बरोबर जोडल्या गेल्या. ज्या बँकेत एकही महिला पहावयात मिळत नव्हती तेथे महिलांची गर्दी पहावयास मिळते.

8) वाहतूक आणि दळणवळणाच्या साधनाचा विकास आणि वापरात वाढ

तीन दशकापूर्वी जव्हार नासिक 85 किमी अंतर कापण्यासाठी तेथे तीन साडेतीन तास लागत होते. तेथे दिड तासात हे अंतर कापले जात आहे. केवळ दोन बस जेथे धावत होत्या तेथे दर 15 मिनिटाला वाहन धावत आहे. वृत्तपत्र, टिव्ही, इंटरनेट अशा साधनाच्या वापरात काही प्रमाणात वाढली आहे. त्यामुळे शहरी आणि आदिवासी समाजातील देवाण-घेवाण सहज घेऊ शकते आणि यांचा संयुक्त परिणाम समाज परिवर्तनावर होत असतो. तालुक्यात जेथे 4-5 खाजगी वाहने होती तेथे हजारोच्या संख्येने वाहणात वाढ झाली आहे.

9) आध्यात्मिक क्षेत्रातील परिवर्तन

आदिवासी समाजात देव-देवता या पारंपरीक, निर्सगाशी जोडलेले आणि ग्राम देवता यांचेशी संबंधित होते आता गाव-पाड्यावर अनेक ठिकाणी कृष्ण मंदीर, महादेव मंदीर, दत्तमंदीर, तुळजाभवानी मंदीर यांची संख्या वाढत आहे या शिवाय वारकरी संप्रदाय, नरेंद्र महाराज, धननिरंकार, आठवले शास्त्रीचा स्वाध्याय परिवार, महानुभाव पंथिय समुदाय, श्री. धर्मधिकारी, यांचा श्री. स्वामी समर्थ संप्रदाय अशा विविध सांप्रदाय किंवा परिवारातील लोकसमुहाचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. यांचा अनुकूल परिणाम म्हणजे मांसाहार व व्यसनाधितेचे प्रमाण कमी होत आहे.

10) उर्ध्वगामी परिवर्तन

आदिवासी समाज जस जसा अन्य समाजाच्या संपर्कात आला तशी अन्य समाजातील चुकीच्या प्रथा- पंरपरानी आदिवासी समुदायात शिरकाव केला उदा. आदिवासी समाजात वधुमुल्य देण्याची प्रथा आज ही आहे पण ते ओरबडणूक घेतले जात नाही. अलिकडे शिकलेली मुले हुंडा मागण्याची उदाहरणे पाहावयास मिळतात.

स्त्री- पुरुष समानता स्त्रीभ्रूण हत्या या आदिवासी समाजात कधी समस्या नव्हत्या. आजही जव्हार तालुक्यात 50% - 50% स्त्री - पुरुष प्रमाण आहे. तथापी अन्य समाजाच्या संपर्काने या बाबी त्यांना माहिती झाल्या अपवादात्मक अशी उदाहरणे एकावयास येतात.

घरगुती वापरासाठी आदिवासी समाजात काजू मोह यांची दा डिग्री पाडण्याची प्रथा पुर्वीपासून चालत आलेली आहे. आता मात्र सेल्वास, दमन यांच्या लगत असणा-या गावात हे आजिबात घडत नाही लोक सांगतात केंद्रशासित प्रदेशातून टॅक्स फ्रि दा डिग्री आणता येते मग घरी कशासाठी हे उद्योग करायचे अन्य समाजाच्या संपर्काने असे बदल दिसतात थोडक्यात विलासी वृत्तीत वाढ होत आहे.

8) सांराश

आदिवासी समाजात अनुकूल परिवर्तने येताना शासकीय योजनाचा प्रभाव, शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते. एकात्मिक आदिवासी विकास विभाग, पंचायतराज व्यवस्था, सी. एस.आर. फंडाच्या निमित्ताने येणा-या कंपन्या, रोटरी व लायन्स क्लब सारख्या संस्थांचा प्रभाव महत्वाचा ठरतो.

सामाजिक परिवर्तनातील आदिवासी समाजातील महत्वाच्या समस्या म्हणजे रूढी- परंपराचा मोठा प्रभाव, भौतिक परिस्थिती, दुर्गम क्षेत्रातील वास्तव्य, अलगतता, बुजरेपण, स्वतंत्र्य बोलीभाषा व लेखन कलेचा अभाव, अबोल मनोवृत्ती ही आहेत असे असले तरी अल्प गतीने परिवर्तन मात्र सातत्याने होत आहेत.

9) संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. अशोक व्ही. जैन (संपादक) - ग्रामीण समाज व्यवस्था व अर्थव्यवस्था (पान नं. 10) - संचालक दुर
2. शिक्षण संस्था मुंबई विद्यापीठ
3. डॉ. अनिल ना. पाटील - आदिवासी भागातील शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन - लघु संशोधन प्रकल्प
4. (पान नं. 40 व 53) - मुंबई विद्यापीठास सादर - जुलै 2011
5. कोडेकर ए. वाय, मुलभूत समाजशास्त्र - फडके प्रकाशन कोल्हापूर
6. काचोळे दा. मो, समाजशास्त्र संकल्पनात्मक ओळख - कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा - औरंगाबाद
7. देशपांडे विजय व बर्दापूरकर मोरेश्वर - भारतीय सामाजिक संरचना विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा,
8. औरंगाबाद
9. डोईफोडे ज्योती, समाजशास्त्राची रूपरेखा विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा - औरंगाबाद.

शेतजमिनीच्या विक्रीमुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा चिकीत्सक अभ्यास

प्रा. यशवंत जेट्ट शिंदे

गिरीवासी सेवा मंडळ कल्याण संचलित-

मुरलीधर नानाजी मोहिते गुरूजी कला, वाणिज्य व बी.एम.एस. महाविद्यालय खोडाळा-जोगलवाडी
ता. मोखाडा. जि. पालघर- 401604

गोषवारा:

शेती म्हटलं की तीचा ग्रामीण भागाशी अत्यंत जवळचा संबंध. सद्य स्थितीत शासनाच्या धोरणामध्ये शेतीच्या तुलनेत औद्योगिकीकरणाला विशेष महत्व दिल्या गेल्याने विकासाच्या नावाखाली शहरामधील औद्योगिकीकरण हळुहळू ग्रामीण भागाची वाट चालतांना दिसत आहे. त्या अनुसंगाने शेतकरी, बळीराजा, जगाचा पोशिंदा अशा विविध नावाने उल्लेख केला जाणारा. सर्व मानवजातीच्या उदराची गजर भागवणारा एकमेव कर्ता धरता प्रत्यक्ष जमीन कसणारा आपला शेतकरी राजा. शेतकऱ्याच्या जगण्यात आणि वागण्यात प्रचंड गोंधळाचे वातावरण दिसत आहे. हे विचारात घेता या लेखामध्ये संशोधकाने एकुणच शेतकऱ्याच्या सद्य स्थितीतील वर्तनाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्थावना -

शासनाचे कृषीविशयक धोरणांमध्ये शेती व शेतकऱ्यासाठीच्या विविध योजनांच्या आकडेवारी मध्ये मागिल काही वर्षांच्या तुलनेत प्रचंड काटकसरीचे खराटे मारलेले दिसत आहेत. भारतीय शेती ही प्रामुख्याने पावसाच्या पाण्यावर व वातावरणावर अलंबुन आहे. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतीउत्पादनामध्ये दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात चढउतार दिसून येत आहेत. शेतकऱ्याच्या वैयक्तिक हिताकडे शासन पुरेशा प्रमाणत लक्ष देत नाही. यामुळे शेतीसाठी येणारा खर्च आणि उत्पन्न यामधील तफावत वाढत जाऊन तोट्याचे प्रमाण वाढत आहे. या कारणामुळे आजच्या परीस्थितीत काही शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतजमीनी भांडवलदार वर्गाला विकण्याचा सपटा लावला आहे. अशा प्रकारचे भांडवलदार शेती कसण्याच्या नावाखाली शेतजमीन खरेदी करत आहेत. व त्या शेतजमीनी शेती करण्याऐवजी फार्महाउस बांधून अनावश्यक धंदे करताना दिसत आहे. उदा. गांजा पिकवणे, मद्य विक्रीकरणे, दहशतवाद्यांना आसरा देणे, पाट्ट्या करणे या सर्व विकृतीमुळे शेतजमीनीचे नुकसान तर होतच परंतु देशविरोधी कार्य सुध्दा अशा ठिकाणी होताना दिसत आहे. यामुळे तेथील गाव अथवा समाजाची पत खालावत आहे. हे कृत्य राष्ट्र अथवा समाजहिताच्या दृष्टीने अत्यंत धोकादायक आहे.

किनोट - शेतकरी, शेतजमीण, संभ्रमअवस्था, कृषी धोरण, शासन, ग्रामीण भाग.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये -

1. शेतकरी आपली शेतजमीन विकण्यामागची कारणे अभ्यासणे.
2. शेतीच्या नावाखाली विकल्या गेलेल्या शेतजमीचा अभ्यास करणे.
3. विक्रीकेलेल्या शेतजमीनीमध्ये चालणाऱ्या व्यवसायाचा अभ्यास करणे.
4. फार्महाउच्या नावाखाली केलेल्या विकृतीमुळे निर्माण झालेल्या समस्यांची पडताळणी करणे.
5. उपलब्ध संशोधनातून उपाय योजना सोधणे.

संशोधनाची गृहीतके -

1. सधन शेतकरी हा शेतजमीन विकल्यामुळे मालक चा नोकर झाला आहे.
2. फार्महाउच्या नावाखाली अघोरी कृत्य करण्यास वाव मिळत आहे.
3. फार्महाउच्या नावाखाली केलेल्या विकृतीमुळे समाजहित व राष्ट्रहिताला धोका निर्माण होत आहे.

संशोधनाची पद्धत -

प्रत्येक देशाच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये त्या देशातील प्रमुख व्यवसायाचे योगदान मोठे असते. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने भारतामध्ये कृषी व्यावसायाकडे शासनाने इतर व्यवसायाच्या तुलनेत अधिक लक्ष दिले पाहिजे. अशा वेळी शेतकरी हा कोणत्याही परीस्थिती आवडीने शेती करेल. परंतु भारतासारख्या कृषीप्रधान देशामध्ये असे घडतांना दिसत नाही.

मासाजिक संशोधनाचा अभ्यास करतांना पस्तुत शोध निबंधात प्रथमदर्शनी माहिती व दुयम तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी मुलाखत, वृत्तपत्रातील लेख व इंटरनेट इत्यादींच्या मदतीने माहिती संकलीत करण्यात आली आहे.

माहितीचे विश्लेषण -

भारतीय शेतकरी हा प्रामुख्याने अल्पभुधार मध्यमभुधार व मोठे शेतकरी या प्रकारामध्ये विभागला जातो. ज्या शेतकऱ्याकडे अल्प अर्थात 1 हेक्टर पेक्षा जास्त व 2 हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे असे शेतकरी आपली जमीन व्यवस्थीतपणे कसून शेतउत्पादन घेत आहेत. मध्यम शेतजमीन असणारे शेतकरी व मोठे शेतकरी मात्र आपली अतिरिक्त शेतजमीन विकतांना दिसत आहे. या जमीनीचे खरेदीदार हे शहरातील शासकीय नाकरीतुन सेवानिवृत्त झालेले व्यक्ती व काही भांडवलदार लोक आहेत. अशा शेतकऱ्यांनी शेतजमीनी विकुन घरात सुख सोई व मनोरंजनाच्या महागड्या वस्तू आणून अशा वस्तुंच्या वापरामुळे शेजारील अल्पभुधारकावर त्याचा प्रदर्शन परीणाम होउन लहान शेतकरी सुद्धा आपली शेतजमीन विकण्याकडे वळत आहे कारण शेतीउत्पादाच्या किंमतीपेक्षा अधिकचा पैसा शेतजमीनीचा तुकडा विकल्याने मिळत आहे. परंतु या शेतजमीनीच्या विक्रीमुळे शेतकरी. समाज व राष्ट्रसमोर अनेक विविध प्रकारच्या भयावह समस्या निर्माण होताना दिसत आहेत.

शेतजमीन विक्रीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या -

अ. शेतकऱ्यांना उद्धवलेल्या समस्या:

1. शेतकरी भूमिहीन होत आहेत -

शेतीतील जोखीम अथवा अल्पउत्पन्नामुळे काही शेतकरी आपली 70 ते 75 टक्के शेतजमीन विकत आहेत. परंतु विक्रीव्यवहारात त्या जमीनीचा स्वतंत्र 7/12 नसेल तर सर्व जमीन विक्री केलेल्या जमीनीत दिसते त्यानंतर ती जमीन स्वतःच्या नावावर करणे अल्प शेतकऱ्यांना शक्य होत नाही परिणामी असे शेतकरी भूमिहीन होत आहेत.

2. नोकर म्हणून काम करावे लागते -

शेतजमीनीच्या विक्रीनंतर त्याच ठिकाणी त्या शेतकऱ्याला नोकर म्हणून काम करावे लागते कारण शेतजमीनीच्या विक्रीनंतर त्या शेतकऱ्याकडे इतर उत्पन्नांचे साधन नसते. परिणामी शेतीच्या मालकाचे रूपांतर नोकरामध्ये होतांना दिसत आहे.

3. शेतजमीन विक्रीतून मिळालेल्या पैशाचा गैरवापर -

शेतजमीनीच्या विक्रीतून मिळालेल्या पैशाचा वापर योग्य पद्धतीने सत्कारनी लावला जात नाही अथवा कुठे गुंतवणूकही केली जात नाही. असा पैसा मद्य, मेजवानी, चैनीच्या वस्तु, मुलाचे लग्न, महागड्या बाईक खरेदिसाठी वापरला जातो.

4. गरजेच्या काळात रोखतेची समस्या -

जमिनविक्रीतून मिळालेला पैसा जमेल त्या पद्धतीने खर्च केला जातो. पैसा हि अशी वस्तू आहे जी नेहमी अर्थव्यवस्थेच्या चक्रीय प्रवाहात खेळत ठेवावी लागते. गुंतवणूकिये योग्य पर्याय न वापरल्यास परतावा मिळत नाही परीणामी अडीअडचणीच्या काळात, आजारपणाला रोख रक्कम मिळत नाही अशा वेळी खुप मोठ्या काळाचा सामना शेतकऱ्यांना करावा लागतो.

5. कुटुंबामध्ये पैसावरून वाद -

विकली गेलेली शेतजमीन ही 7/12 वर अनेक भावंडांच्या नावाने असते. बहुतांश असे खरेदिदार टप्पाटप्पाने जमिनीचे पैसे देत असतात. अशा वेळी एकादोघांच्या हातात अशी रक्कम पडते जीची इतर भावंडांना उशीरा माहिती होते. शिवाय सारख्या प्रमाणात पैशाचा हिस्सा न मिळाल्यास एकत्र कुटुंबात वाद होतात व शेतवटी ते दुखापत करणे किंवा खुनापर्यंत जाऊ शकतात.

6. दारिद्र्य

7. शोषण

8. कर्जबाजारीपणा

ब. राष्ट्र व समाजासमोर उद्भवलेल्या समस्या:

1. धुम्र व मद्यपानाला वाव

विक्रीकेलेल्या शेतजमीनीत शेती न करता त्या ठिकाणी शेतीच्या नावाखाली फार्महाउस बांधले जाते व त्या ठिकाणी दारू पाट्या, शिगारेट यासारखे धुम्र व मद्यपान केले जाते. अशा वेळी डीजे चा मोठा आवाज करून धांगड धिंगाना घातला जातो यामुळे तेथील गावास व पशुपक्षाना त्रास होत आहे.

2. दहशतवादी व नक्षलवाद्यांना आसरा

अशा फार्म हाउसमध्ये कोण कधी येते काय करते याचा थांगपत्ता लागत नाही. तेव्हा अती पैशाच्या हव्यासापोटी त्या ठिकाणी दहशतवादी व नक्षलवाद्यांना आसरा दिला जाऊ शकतो. त्याचा विपरीत परीणाम समाजाबरोबरच राष्ट्रला भोगावा लागू शकतो-

3. गावकऱ्यांना अडथळा

विकलेल्या शेतजमीनत शेठ चारही बाजूने तारेचे अथवा सिमेंट कुंपन करतात त्यामुळे पुर्वीपासूनचा तेथील गुरांचा रस्ता, पुढच्या शेतकऱ्यांची शेताकडे जाणारी वाट, शेतकऱ्यांना जंगलामध्ये फिरण्यासाठी वापरात असलेली पायवाट या सर्व बंद होतात. परीणामी त्याचा त्रास तेथील समाजाबरोबर जंगलातील प्राण्यांनासुद्धा होत आहे.

4. गैर कृत्यासाठी वापर

काही फार्महाउसमध्ये मोठ्या प्रमाणावर जुगाराचे अड्डे चालवले जातात. ऑनलाईन बेटींग आणि सट्टा यांचे मुख्य केंद्र म्हणूनही फार्महाउस वापरण्यात येत आहेत. काही ठिकाणी देहव्यवसाय आणि मानव तस्करीसाठीही या जागांचा गैरवापर केला जातो आहे.

5. सामजांमध्ये घुसखोरी

शेतजमीन खरेदी केल्यानंतर अशा शेठजीच्या वाऱ्या तेथील गावात चालू होतात काहीवर्षांनंतर ते तेथील गवकरी होतात आणि हळूहळू गावतील राजकारणात भाग घेउन पैशाच्या बळावर निवडून येतात. आणि त्या गावावर आपली हकूमत गाजवतात. अशेच शेठजी पुढे गावातील गुंडागिरी करण्याची व वाढवण्याची शक्यता वाढते.

6. काळे व्यवहार

निवडणुकीच्या काळात सद्या प्रचंड प्रमाणात पैसा उधळला जात आहे. असा पैसा खेडेगावात पोचवण्याचे आणि वाटपाचे काम फार्महाउसच्या ठिकाणी रात्रीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. नोटाबंदीच्या काळात अशा ठिकाणी पैशाचे खोकेच्या खोके लपवण्यात आल्याच्या गुपीत बातम्या आहे.

7. कृषी उत्पादनात घसरण

शेतजमीनीच्या विक्रीनंतर बराच काळ अशी जमीन पडून राहते जमीन विक्रीपुर्वी तेथे भात, नागली, वरई, तुर इ. चे होणारे उत्पादन शेतजमीनीच्या विक्रीनंतर बंद होते परीणामी राष्ट्राच्या एकुण कृषी उत्पादनात मोठी गळती निर्माण होत आहे.

शिफारस निष्कर्ष

फार्महाउसमधील अनधिकृत धंदे समाजावर आणि अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम करतात. यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी स्थानिक प्रशासन, पोलिस, नागरिक आणि सरकार यांनी एकत्रीतपणे कठोर उपाययोजना राबवाव्या लागतील. कायदेशीर पर्याय विकसीत करून आणि जनजागृती करून अशा बेकायदेशीर कारवायांना आळा घालणे आवश्यक आहे.

स्थलांतरित आदिवासी कुटुंबांच्या समस्या

डॉ. प्रकाश विष्णू धरत

सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय पालघर
ता. जि. पालघर

प्रस्तावना :- आपल्या देशाला अतिप्राचीन आणि वैविध्यपूर्ण अशी संस्कृती लाभली आहे. यामध्ये अनेक धर्म, पंथ, जाती त्यांचे उपगट एकत्र वास्तव्य करून राहतात. या सर्वांमध्ये आदिम जमात म्हणून आदिवासी समाजाला ओळखले जाते. आदिवासी समाजाची संस्कृती, त्यांचे वेगळेपण आजही प्रकर्षाने दिसून येते.

भारतात जवळपास ७०० आदिवासी जमाती आहेत. आपल्या महाराष्ट्रात ४७ आदिवासी जमाती आहेत. यातील प्रत्येक आदिवासी जमातीच्या रूढी, परंपरा, संस्कृती, व्यवसाय वेगवेगळे व पारंपारिक दिसून येतात. त्यामुळे आदिवासी समाज इतर समाजापासून वेगळा व मागासलेला दिसून येतो. कारण या समाजाची वस्ती डोंगर पायथ्याशी शेतीयोग्य जमीन अल्प उदरनिर्वाहाचे, उत्पन्नाचे ठोस साधन नसल्याने मोलमजुरी करूनच आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह केला जातो. निसर्ग सान्निध्यामुळे दैवतपूजेतही पंचमहाभूते, वनस्पती, प्राणी आणि पूर्वज यांची ते पूजा करतात.

स्थलांतरित आदिवासी समाजाच्या समस्या – आदिवासी समाजाचे वास्तव्य शहरी व ग्रामीण समाजापासून अलिस, डोंगर सान्निध्यात असल्यामुळे शेती योग्य जमीन फारच कमी प्रमाणात असते. बहुसंख्य समाज भूमिहीन त्यामुळे इतरांच्या शेतीत शेतमजूर म्हणून काम करत असतात. या समाजाच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी वाहतूक, दळणवळण, शिक्षण, वीज, आरोग्यसेवा या सुविधांची कमतरता. शिवाय व्यवसाय विषयक कौशल्याचा अभाव पर्यायाने मिळेल ते काम करून आपला व आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवावा लागतो.

ग्रामीण भागात रोजगाराचे प्रमुख स्रोत म्हणजे शेती क्षेत्रातील रोजगार होय. मात्र शेतीचे स्वरूप कोरडवाहू स्वरूपाची शेती, त्यामुळे पावसाळी हंगामात शेती केली जाते. त्यावेळी शेतीत रोजगार उपलब्ध होतो व पावसाळ्या नंतर शेतीत रोजगार उपलब्ध होत नाही. पर्यायाने शेतमजुरांना पावसाळ्या नंतर रोजगारासाठी स्थलांतर करण्याची वेळ येते. शेतीत शेतमजूर म्हणून आदिवासी समाजाच्या लोकांचे प्रमाण सार्वधिक आहे. म्हणूनच स्थलांतरित कामगारांमध्ये आदिवासी कुटुंबाचे प्रमाण अधिक आहे. हे स्थलांतर करतांना आपले घर, गाव, परिसर सोडून रोजगाराच्या ठिकाणी जावून राहावे लागते. अशा ठिकाणी कौटुंबिक व आरोग्य विषयक सेवा सुविधा उपलब्ध नसतात पर्यायाने अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो.

रोजगारासाठी स्थलांतरित होणारे आदिवासी कुटुंब हे प्रामुख्याने शेती हंगामानंतर केले जाणारे व्यवसाय आहेत, त्यामध्ये काम करण्यासाठी स्थलांतर करतात. उदा. वीटभट्टी व्यवसाय, रेती व्यवसाय, खाणकाम व्यवसाय, मासेमारी व्यवसाय या सारख्या व्यवसायात रोजगारासाठी स्थलांतर करतात. हे व्यवसाय हंगामी स्वरूपाचे असून ते बंदिस्त जागेत न करता मोकळ्या जागेवर केले जातात. शिवाय या व्यवसायाचे स्वरूप बघता त्या ठिकाणीच राहून काम करावे लागते. अशा वेळी तेथील परिस्थितीशी मिळते जुळते घेवूनच तेथे वास्तव्य करून काम करावे लागते. त्यामुळे समस्यांना सामोरे जावे लागते.

रोजगारासाठी स्थलांतर करतांना या कुटुंबांना आपली घरे बंद करून स्थलांतर करावे लागते. अशा वेळी त्यांच्या घराकडे दुर्लक्ष होते. घरावरील कौले फुटणे, लाकडांची चोरी होणे, फळझाडांचे नुकसान होणे, जनावरे (गाई, बैल, शेळ्या) कुणाकडे तरी सोपविणे या सारख्या समस्या उद्भवतात.

स्थलांतर करतांना कुटुंबातील मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण होतो. अशा वेळी नातेवाईक किंवा वृद्ध आईवडील यांच्यावर जबाबदारी सोपवावी लागते. मुलांच्या शिक्षणासाठी निवाशी आश्रम शाळेचा आधार घ्यावा लागतो. मात्र जी लहान मुले आहेत त्यांना सोबत घेवूनच स्थलांतर करावे लागते. शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची काहीच व्यवस्था झाली नाही तर अध्यावर शिक्षण सोडून मुलांना सोबत घेवून जावे लागते. यामुळेच शिक्षणाच्या गळतीमध्ये आदिवासी समाजातील मुलांचे प्रमाण हे सार्वधिक आहे.

कामाच्या ठिकाणी वास्तव्य करून राहत असतांना अनेक समस्यांना तोंड देवून राहावे लागते. त्यामुळे आरोग्याचे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. वास्तव्याच्या ठिकाणी पुरेशा प्रमाणात शुद्ध पिण्याचे पाणी नसते. अशा वेळी ओढा, खड्डा, विहीर, नाला या मधील मिळेल ते पाणी प्यावे लागते दुषित पाण्यामुळे आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होतो.

वास्तव्याच्या ठिकाणी पुरेशी लाईट व्यवस्था नसते, शिवाय उघड्यावरच झोपडी वजाघर बांधून तातपुरती निवासाची व्यवस्था केली जाते. त्यामुळे सर्प दंश, विंचू दंश होण्याच्या घटना घडत असतात. त्यातच ऊन, वारा, पाऊस यांचाही सामना करावा लागतो.

आदिवासी समाजातील स्थलांतरित कुटुंब हे अल्पशिक्षित, निरक्षर असल्याने कामगार विषयक कायदांची त्यांना काहीच माहिती नसते. त्यामुळे कामागार म्हणून मिळणारे अधिकार, हक्क या पासून ते वंचित राहतात. शिवाय कामाच्या ठिकाणी काम करत असताना एखादा अपघात घडला, काही नुकसान झाले तरी त्याबद्दल नुकसान भरपाई, मदत मिळत नाही.

या स्थलांतरित कुटुंबाच्या कामाचे स्वरूप म्हणजे वीटभट्टी, खाणकाम, रेतीकाम, यामध्ये कामगार म्हणून मिळेल ते काम करावे लागते. त्यामुळे अशा कामात कोणत्याही प्रकारची सुरक्षितता नसते. जोखीम स्वीकारूनच कामे करावी लागतात. अशा वेळी लहानसहान अपघात होणे, दुखापत होणे, हे नेहमीचेच असते. मात्र याकडे दुर्लक्ष करून आरोग्याची हेळसांड करून काम करत असतात. कारण दुखापतीने किंवा अपघातामुळे आराम करावयाचा झाल्यास तितक्या दिवसांच्या मजुरीला मुकावे लागते. त्यामुळे दुखापतीकडे आरोग्याकडे दुर्लक्ष करून सतत काम करावे लागते. याचा परिणाम त्यांच्या एकूण आरोग्यावर दिसून येतो. म्हणून आरोग्य विषयक समस्यांचे प्रमाण आदिवासी समाजातील व्यक्तींमध्ये अधिक असल्याचे दिसते.

आदिवासी समाजातील स्थलांतरीत कुटुंबांचे हित साधायचे असेल, त्यांचा विकास करावयाचा असेल तर शासनाला या स्थलांतरित आदिवासी समाजातील कुटुंबांकरीता काही ठोस उपाय योजना करणे आवश्यक आहे.

या स्थलांतरित कुटुंबांची नोंद ठेवणे, कामाच्या ठिकाणी वास्तव्य करतांना त्यांच्या निवासाची व्यवस्था करणे, शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, लाईटची सोय, शौचालय व्यवस्था, मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था, नियमित आरोग्य तपासणी, राशन व्यवस्था अशा किमान गरजा भागतील अशी व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे.

स्थलांतरित कुटुंबांचे सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी कामगार विषयक कायदांची माहिती करून देणे, कामाचे स्वरूप व कामाचे तास आणि मिळणारी मजुरी, वेतन यासाठी निश्चित आराखडा करणे, त्यांचे होणारे शोषण या बाबत ठोस उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

सारांश- भारता सारख्या ग्रामीण व शेती प्रधान देशात सामाजिक व आर्थिक विकास साध्य करावयाचा असेल तर ग्रामीण समाजाच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील दुर्बल, आदिवासी कुटुंबांना शेती हंगामानंतर रोजगाराचा प्रश्न निर्माण होतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील विशेषतः आदिवासी समाजातील कुटुंबांना आपला उदरनिर्वाह करण्याकरीता स्थलांतर करण्याची वेळ येते. त्यातून अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. या समस्या सोडविण्यासाठी काही ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ –

1. भारतातील आदिवासी जीवन आणि संस्कृती –डॉ. संजय सालीवकर –श्री मंगेश प्रकाशन –नागपूर
2. भारतातील आदिवासी समाजाच्या समस्या –डॉ. प्रभाकर गांजे –गोदावरी प्रकाशन –औरंगाबाद
3. भारतीय आदिवासी – प्रा. गुरुनाथ नाडगोंडे – कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन –पुणे
4. संकेत स्थळे –आदिवासी जीवन विषयक कायदे

सार्कचे भारतातील आर्थिक विकासातील योगदान

डॉ. संते लालचंद्र रामचंद्र

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

शांतारामभाऊ घोलप कला, विज्ञान आणि

गोटीरामभाऊ पवार वाणिज्य महाविद्यालय शिवळे.

तालुका मुरबाड, जिल्हा ठाणे

प्रस्तावना:

जगामध्ये दुसऱ्या महायुद्धानंतर अनेक राष्ट्रे स्वतंत्र झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या झालेल्या नुकसानीची पातळी फार मोठी होती. यापुढे जगात शांतता प्रस्थापित प्रस्थापित व्हावी आणि आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात होण्यासाठी जागतिक पातळीवर अनेक संस्था स्थापन झाल्या. यामध्ये प्रमुख संस्था म्हणून जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यासारख्या संस्थांचा समावेश होतो. त्यानंतर आर्थिक विकासासाठी सहकार्य निर्माण होण्यासाठी अनेक खंडात प्रादेशिक संस्था स्थापन झाल्या होत्या. यामध्ये युरोपियन युनियन, आशियायी विकास बँक इत्यादी संस्थांचा समावेश होतो. परंतु भारतीय उपखंडामध्ये कोणतीही स्वतंत्र संघटना अस्तित्वात नव्हती. भारतीय उपखंडाचे वेगळेपण लक्षात घेता या भागातील प्रादेशिक सहकार्यासाठी संस्था निर्माण करावी असा विचार बांगलादेशचे अध्यक्ष जिया उर रहमान यांनी मांडली आणि त्यातूनच भारतीय उपखंडाच्या सर्वांगीण विकासासाठी येथील देशांनी दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (झोंह ओळरप ओीलळरींळेप बी ठसळेपरश्न डे-झीरींळेप) नावाची संस्था १९८५ साली स्थापन करण्यात आली. प्रस्तुत शोधनिबंधात सार संघटना आणि भारत यांच्या संबंधाचा वापर करण्यात आला आहे.

● शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

- 1) सार्कच्या स्वरूपा विषयी माहिती मिळवणे
- 2) भारताच्या आर्थिक विकासात सारख्या योगदान विषयी माहिती मिळविणे.

सार्क

सार्क संघटनेचे सध्या भारत पाकिस्तान, श्रीलंका, बांगलादेश, मालदीव, नेपाळ, भूतान आणि अफगाणिस्तान असे एकूण आठ ते सभासद आहेत. सार्क चे मुख्यालय हे नेपाळ देशातील काठमांडू या शहरात आहे. सार्कची जगाशी तुलना केली असता असे दिसते की जगाच्या एकूण क्षेत्रापैकी सार्क देशांकडे एकूण तीन टक्के क्षेत्र उपलब्ध आहे. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी २१ टक्के लोकसंख्या ही सार्कच्या सभासद देशांमध्ये राहते आणि जागतिक एकूण जीडीपीच्या ४.२१ टक्के अर्थव्यवस्था सार्क मध्ये आहे.

● सार्क आणि भारत

सार्क संघटनेचा विचार करता भारताचे वेगळेपण आणि प्रभुत्व आपल्याला लक्षात येते. भारत हा सार्क संघटनेचा सर्वात मोठा आणि प्रबळ राष्ट्र आहे. भौगोलिक दृष्ट्या विचार करता इतर सभासद सभासद राष्ट्र हे भारताच्या भौगोलिक सीमारेषेवर असलेल्या दिसून येतात. भारत आणि सार्क संबंध पुढील काही तक्त्यावरून लक्षात येईल

Comparison of SAARC Countries						
Country	Population	Area (Sq. Km)	GDP, PPP (current billion International \$)	Foreign Exchange & Gold Reserves (current billion US\$)	Foreign Direct Investment, net inflows (BoP, current billion US\$)	Armed forces personnel
India	1,251,695,584	3,287,263	7,983	353.32	44.21	2,749,700
Pakistan	199,085,847	796,095	953	20.03	0.98	925,800
Bangladesh	168,957,745	143,998	537	27.49	3.38	220,950
Afghanistan	32,564,342	652,230	63	6.98	0.06	308,800
Nepal	31,551,305	147,181	70	8.15	0.02	157,750
Sri Lanka	22,053,488	65,610	246	7.30	0.68	223,100
Bhutan	741,919	38,394	6	1.10	0.03	NA
Maldives	393,253	298	5	0.58	0.32	NA
Total	1,707,043,483	5,131,069	9,862	425	49.68	4,586,100

Source: World Factbook and World Bank

Share of the Leading Country in Regional Bodies						
Country share of:	Population	Area (Sq. Km)	GDP, PPP (current Intl \$)	Foreign Exchange & Gold Reserves (current US\$)	Foreign Direct Investment, net inflows (BoP, current US\$)	Armed forces personnel
India/SAARC	73%	64%	81%	83%	89%	60%
SAARC (2 nd /1 st)	16%	24%	12%	6%	2.2%	34%
Indonesia/ASEAN	41%	42%	43%	14.5% (Singapore: 34%)	12.6% (Singapore: 53%)	23%
ASEAN (2 nd /1 st)	39%	36%	39%	62%	24%	77%
Germany/EU	16%	8% (France: 13%)	20%	26%	11% (Netherlands: 16%)	8% (Italy: 17%)
EU (2 nd /1 st)	80%	91%	70%	80%	67%	88%

Note: Country/Regional body is the share of the leading country in the overall population of the regional body. Region (2nd/1st) is the ratio of the second-largest country in the region to the largest country.

Source: World Factbook and World Bank

- लोकसंख्या

जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार सार्क राष्ट्रांच्या सभासद देशांमधील एकूण लोकसंख्येपैकी ७३% टक्के लोकसंख्या ही फक्त भारतात राहते. २०१२ सली एकूण सार्क राष्ट्रात १७०७०४३४८३ एवढी लोकसंख्या वास्तव्य करत होती.त्यातील १२५१६९५५८४ एवढी लोकसंख्या एकट्या भारतात वास्तव्य करत होती.

- क्षेत्रफळ

सार्क संघटनेच्या एकूण आठ सभासद देशांमध्ये एकूण क्षेत्रफळापैकी ६४ टक्के क्षेत्र हे भारतात आहे.सार्क राष्ट्रांमध्ये एकूण ५१३१०६९ चौरस किलोमीटर एवढे क्षेत्र आहे.त्यातील ३२८७२६३ चौरस किलोमीटर क्षेत्र हे फक्त भारतात आहे.

- स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (ऋण)

जीडीपी चा विचार करता सारखा राष्ट्रांचे एकूण जीडीपी पैकी ८१ टक्के फक्त भारतातून येते.सार्क राष्ट्रात एकूण ९८६५ बिलियन डॉलर जीडीपी दिसून येते.त्यातील ७९८३ बिलियन डॉलर जीडीपी भारतातून येते.

- विदेशी मुद्रा आणि गोल्ड रिझर्व

सार्क राष्ट्रांच्या एकूण विदेशी मुद्रा आणि गोल्ड रिझर्वच्या ८३ टक्के विदेशी विनिमय आणि गोल्ड रिझर्व्ह हे भारतात आहे .सार्क राष्ट्रात एकूण ४२५ बिलियन डॉलर इतके विदेशी रिझर्व आहे.त्यातील ३५३.३२ बिलियन डॉलर एवढे विनिमय भारतात आहे.

थेट विदेशी गुंतवणूक

सार्क राष्ट्रांच्या एकूण थेट विदेशी गुंतवणूक पैकी तब्बल ८९ टक्के गुंतवणूक ही भारतात केली गेली आहे.सार्क राष्ट्रात एकूण ४९.६८ एवढी थेट विदेशी गुंतवणूक केली गेली आहे.त्यातील ४४.२१ बिलियन डॉलर्सची गुंतवणूक ही फक्त भारतात केली गेली आहे.

समारोप

वरील सर्व गोष्टींचा उहापोह केल्यानंतर आपल्याला असे लक्षात येते की भारत हा सार्क संघटनेचा प्रमुख आणि सर्वात मोठा सभासद देश आहे.सर्व आर्थिक गोष्टींमध्ये भारत इतर देशांचे नेतृत्व करताना आपल्याला दिसतो.भारतीय उपखंडात सर्वांगीण विकास होण्यासाठी भारत सार्क संघटनेत सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. जागतिक स्तरावर सार्क राष्ट्रांना विकास करायचा असल्यास भारताला त्यामध्ये पुढाकार घ्यावा लागणार आहे.त्याचप्रमाणे सार्क राष्ट्रात भारत देशांचे संबंध हे पाकिस्तान वगळता सर्वांशीच नेहमीच सौहार्दपूर्ण राहिले आहेत.त्यामुळे या भागात शांतता आणि सुव्यवस्था निर्माण करण्यात भारताची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. सार्क मध्ये भारताची भूमिका महत्त्वपूर्ण असली तरीही भारताला अजून प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.भारतीय उपखंडातील दारिद्र्य,बेरोजगारी,उपासमार अशांतता अशा

सर्व समस्या सोडवण्यासाठी भारताने सार्क संघटनेने पुढाकार घेऊन भविष्यात या समस्या दूर करण्यावर भर दिला पाहिजे आणि या भागाच्या उज्वल भविष्यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता दिसून येते.

संदर्भग्रंथसूची:-

1. झामरे डी. एन., आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वित्त, पिंपळापुरे अँड क. प्रकाशन, नागपूर
2. कुलकर्णी बी. डी., ढमढेरे, आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, डायमंड प्रकाशन, पुणे
3. बी.डी. तोडकर, भारत आणि जग, डायमंड प्रकाशन
4. Dominic Salvatore, International Economics, trade and finance, Wiley publications
5. M.L.Jhingan, International Economics, Vrinda Publication pvt. Ltd.
6. https://en.m.wikipedia.org/wiki/South_Asian_Association_for_Regional_Cooperation
7. <http://dcac.du.ac.in> › MetrialPDF
8. India and SAARC: An Analysis
9. <https://www.thedollarbusiness.com/magazine/saarc-and-india-why-india-needs-a-strong-saarc/7278>

मोखाडा तालुक्यातील आरोग्य व स्वच्छता विषयक समस्यांचे अध्ययन

डॉ. विलास महाले, दिपक नाना कडलग

वीर वाजेकर महाविद्यालय कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय फुंडे, उरण जि. रायगड
संत गाडगीळ गोन्सालो महाविद्यालय वसई जि. पालघर

घोषवारा

“ मानवी जीवनात आरोग्याला फार महत्त्व आहे. देशाच्या विकास साधण्यासाठी आरोग्याकडे दुर्लक्ष करून देशाचा विकास होणार नाही त्यासाठी आरोग्य व स्वच्छता ही समस्या जागतिक स्वरूपाची असून देशाच्या विकास साधण्यासाठी या विषयाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. या करिता शासकीय योजना तसेच लोकांना मिळणाऱ्या आरोग्याच्या सुविधा या समस्या परस्पर पूरक आहेत यांचे अध्ययन करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्यातील पालघर ३६ वा जिल्हा आहे. सन २०१४ साली ठाणे जिल्ह्याचे विभाजन करून पालघर जिल्ह्याची निर्मिती करण्यात आली. या जिल्ह्याला सागरी, डोंगरी आणि नागरी भाग लाभलेला असून आदिवासी समुदाय पालघर तलासरी, मोखाडा, जव्हार, विक्रमगड तालुक्यात राहतात. या भागात शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. त्या बरोबर पशुधन व्यवसाय केला जातो. गाव पाडावाडी, अशी विखुरलेली लोकवस्ती आहे जिल्हा निर्मितीला आज ११ वर्ष पूर्ण होत असली तरी पाहिजे त्या प्रमाणात सरचनात्मक सुविधा उपलब्ध नाही.

गावपातळीवर सेवा उपलब्ध नसल्याने परिणामी आरोग्य व स्वच्छता या समस्या उद्भवतात गावपातळीवर पिण्याचे पाणी १२ महिने उपलब्ध नसते पिण्याचे पाणी डोंगर उतारावरून डोक्यावर आणावे लागते डिसेंबर - जानेवारी ते जून महिन्यात रात्र भर जागून पाणी भरावे लागते पाणी मुबलक प्रमाणात उपलब्ध नसल्याने आरोग्य व स्वच्छतेचा प्रश्न उभा राहतो. याचा परिणाम आरोग्यावर होतो.

ग्रामीण भागात अस्वच्छता, अशुद्ध व अपुरा पाणी पुरवठा असतो उघडी गटारे, वैद्यकीय सुविधांचा अभाव दारिद्र्यामुळे आरोग्य विषयक परिस्थिती फारशी चांगली नाही बालकांच्या शरीरात रोगा विरुद्ध लढण्यासाठी प्रतिकारक शक्ती निर्माण व्हावी यासाठी लसीकरण महत्वाची आहे. आरोग्य विकत घेता येत नाही ते सांभाळण्यासाठी शिकवण ग्रामीण भागातील लोकांना देणे गरजेची आहे.

आरोग्याच्या व्याख्या

कोणत्याही व्यक्तीचे शारीरिक, मानसिक व सामाजिक निरोगिमय असणे म्हणजे आरोग्य होय.

शारीरिक आरोग्य

शरीर व अवयव ईंद्रिय. हात, पाय, पोटा, नाक, घसा, कान, अंतर्गत इंद्रिय सुस्थितीत व सद्बुद्ध असणे होय.

मानसिक आरोग्य

मन, स्थिर, शांत व प्रसन्न असणे.

सामाजिक आरोग्य

गुन्हेगारी , चोरी, असामाजिक वागणे, अनैतिक प्रवृत्ती इत्यादी पासून मुक्त व स्थिर सुसंस्कृत, बलशाही समाज असणे म्हणजे सामाजिक आरोग्य होय

महत्वाचे शब्द : आरोग्य , स्वच्छता ,सार्वजनिक, स्वच्छता प्रतिबंध

३. उद्देश :

३.१ . मोखाडा तालुक्यातील आरोग्य व स्वच्छता विषयक समस्यांचे अध्ययन करणे.

३.२ . मोखाडा तालुक्यातील आरोग्य समस्यांचा अभ्यास करणे.

४) गृहीतके

१. मोखाडा तालुक्यात आरोग्य व स्वच्छतेच्या समस्या जटील व गुंतागुंतीच्या आहे .

५) संशोधन पद्धती

सामाजिक शास्त्रात संशोधनाला विशेष असे महत्व आहे सदर शोध निबंध हा अभ्यासात्मक, विश्लेशनात्मक पद्धतीचा वापर करून तयार केला गेला आहे.शोध निबंध लिहताना निरीक्षण व मुलाखत पद्धतीचा वापर केला आहे.

६) माहितीचे विश्लेषण

पालघर जिल्ह्याची निर्मिती होवून १० वर्ष झाली तरी अजून पाहिजे त्या प्रमाणात आरोग्य सुविधा उपलब्ध नाही त्या मुळे आरोग्य समस्येला सामोरे जावे लागते वैयक्तिक स्वच्छता महत्वाची आहे तितकीच परिसर स्वच्छता महत्वाची आहे .आपले घर तसेच परिसर स्वच्छ ठेवले तरच आपल्या गावाचे तालुक्याचे आरोग्य चांगले राहण्यास मदत होईल घराची तसेच परिसराची स्वच्छता हे आरोग्याचे अंग आहे. समाजामध्ये जाणीव जागृती करणे व अध्ययन गरजेचे आहे.

परिसर स्वच्छ ठेवणे अंत्यंत महत्वाची बाब आहे या गोष्टीचा परिणाम आपल्या आरोग्यावर होतो. परिसर स्वच्छ ठेवणे सामुहिक जबाबदारी आहे. परिसर स्वच्छता एकदा करून चालणार नाही तर सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. सार्वजनिक स्वच्छता शुध्द हवा , स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा, सार्वजनिक ठिकाणी मानवी मलमुत्र विल्हेवाट पाळीव प्राण्याची देखभाल घरातील स्वच्छता शेण व कचऱ्याची विल्हेवाट सांडपाणी या सर्व गोष्टीचा समावेश होतो .

ग्रामीण भागात विहिरी वरून पाणी भरले जाते भांडी घासण्यासाठी माती, राख गवत या साधनाचा वापर करतात व तिथेच धुतले जातात तेच पाणी विहिरीत जाते घरात कोबड्याची विष्टा पाण्याच्या पोहऱ्या व दोर यावर असतो तसेच पाण्यात टाकला जातो या मुळे पाणी दुषित होते. तसेच घरात गाई,बैल, घरात बांधली जाते शेण मलमुत्र यांचा परिणाम आरोग्यावर होतो.

लहान बालकाच्या जडण घडण मध्ये खेळ हा महत्वाचा घटक आहे. बालक घरातील भांडी, खेळणी सोबत खेळत असताना ती खेळणी किंवा वस्तू हातात पकडते, तोंडामध्ये टाकते, बालक रांगते, चालते, पळते. अशावेळी घरामध्ये व घराजवळील परिसरामध्ये अस्वच्छता असल्यास बालक वारंवार आजारी पडू शकते. म्हणून पालकांनी बालकाला जवळ घेताना, खाऊ घालताना, सु-धुतल्या नंतर नेहमी हात स्वच्छ धुवावे. घरामध्ये व आजूबाजूच्या परिसरामध्ये स्वच्छता ठेवावी. बालकाचे कपडे व खेळणी नियमितपणे स्वच्छ करावीत. तसेच आजारापासून बचाव करण्यासाठी

लसीकरण वेळापत्रकानुसार करावे. बालकाला आनंदी व हसरे ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. बालके आजारी पडल्यास घरीच उपचार न करता लवकरात लवकर डॉक्टरच्या सल्ल्याने उपचार करावेत.

मुलांमध्ये बहुतेक रोग आणि मृत्युच्या घटना घाणेरड्या हातांनी खाल्ल्याने, किंवा घाणेरडे पदार्थ खाण्याने होतात. यांपासून त्यांच्या तोंडावाटे शरीरात पुष्कळसे रोगजंतु जातात. मानव आणि पशुंच्या मलापासून देखील हे येतात. चांगल्या आरोग्य सवयींमुळे विशेषतः डायरिया पासून बचाव होऊ शकतो.

सर्वांनी एकत्रित होऊन शौचकूप आणि संडास बनवावे आणि त्याचा वापर करणे, जलस्रोतांचे संरक्षण करणे कचरा तसेच घाण पाणी या सारख्या वस्तूंची सुरक्षित विल्हेवाट लावायची आवश्यकता सामाजिक आहे. सरकारांच्या द्वारे समाजाला स्वस्त दरात शौचकूप आणि संडास बनविण्यासाठी आवश्यक सूचना देणे फार आवश्यक आहे नागरी क्षेत्रांत, अल्प (कमी खर्चिक) ड्रेनेज सिस्टम आणि स्वच्छतेची व्यवस्था, सुधारित पेय-जलापूर्ती आणि कचरा गोळा करणे यां सारख्या कामांसाठी सरकारी मदतीची गरज असते.

७) ग्रामीण आरोग्य समस्येला जबाबदार घटक

ग्रामीण विभागातील आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती निराळी असते ग्रामीण भागात आरोग्य विषयक अभाव स्वच्छते विषयी जाणिवेची अभाव असल्याने आरोग्य विषयक समस्या अधिक जाणवतात त्या मुळे शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील समस्या वेगळ्या प्रकारच्या व परस्पर पूरक असतात.

७.१) अस्वच्छता

सर्वांगीण आरोग्यासाठी स्वच्छता हि महत्वाची तसेच आवश्यक आहे . ग्रामीण भागात स्वच्छ तेचा अभाव असल्याने रोगांचा जंतूंचा प्रसार जलद गतीने होतो. त्या मुळे रोगाच्या प्रसारात मदत होते ग्रामीण भागात सांडपाणी व्यवस्था नसल्याने सांडपाणी घराजवळ साचून राहते घरातच गुरांचा गोठा असल्याने मुलमुत्रांची विल्हेवाट लावली जात नसल्याने रोगांना आमंत्रण दिले जाते.

७.२) सकस आहार

शरीराची उत्तम वाढीसाठी चांगल्या भरपूर श्रम केले जाते निरोगी राहण्याठी चांगल्या व सकस अन्नाची गरज आहे. आजारामागे अपुरा निकस आहार हेच कारण असते. पुरेसा व योग्य आहार न घेतल्या मुले किंवा न मिळाल्यामुळे जी अशक्तपणा व आजारपणाची परिस्थिती निर्माण होते त्याला कुपोषण त्या व्यक्तीला कुपोषित असे म्हणता येईल. कुपोषणामुळे शरीराची रोग प्रतिकार शक्ती कमी होवून जंतू दोषांचे प्रमाण वाढते सकस आहारामुळे रोग तर टाळता येतातच शिवाय आजारी व्यक्तीला सुध्दा रोगाची सामना करून बरे होण्यासाठी जास्त ताकद मिळेल सकस आहार मिळेत नसेल तर

७.३) परिसर स्वच्छता

परिसर सुधारणे आरोग्यासाठी अतिशय आवश्यक आहे. परतू पाहिजे त्या प्रमाणात लोकांमध्ये जाणीव जागृती आपल्या लोकांमध्ये दिसत नाही. पालघर जिल्ह्यात काही तालुक्यात पाणी आहे आजही काही गावात पाणी पिण्यासाठी सुद्धा मिळत नाही. परिसर स्वच्छता आणि आरोग्य हे गावाच्या एकूण विकासावर परिणाम करणारे महत्वाचे घटक आहेत. परिसर स्वच्छ नसेल तर पाणी दुषित होवून त्या पाण्याद्वारे अनेक प्रकारची रोग पसरू शकतात

७.४) व्यसनाधीनता

विरंगुळा म्हणून तंबाखू बिडी तपकीर यांचा अनेक व्यसने होते याचा दुष्परिणाम हा आरोग्यावर होत होता आणि ग्रामीण भागात व शहरी भागात व्यसनाचे प्रमाण वाढत आहे मद्यपना सारखे व्यसन गरीब मध्यम व श्रीमंत वर्गात

वाढत आहे मध्यमवर्गात तर मद्यपान ही फॅशन झाली आहे. युरोप अमेरिकेतील हवामानामध्ये कदाचित मद्यपनाच फारसा विपरीत होत नसेल परंतु भारता सारख्या उष्ण कटिबंधात देशात मात्र नक्की परिणाम होतो तिची परिस्थिती तंबाखू बाबत आहे कॅन्सरच्या रोगापैकी निम्म्या रोग्यांना झालेला कॅन्सर व तंबाखू सेवनामुळे झाला आहे. आता तर महाविद्यालय विद्यार्थ्यांमध्ये गुटखा तंबाखू, सिगारेट अशा नशेचे पदार्थ घेतले जातात आणि हे वाढते प्रमाण विद्यार्थ्यांच्या मातापित्यांना सतावत आहे. ग्रामीण भागात दिवसात दिवस व्यसनाधीनता घडत आहे रोजच्या मद्यपानामुळे सकस आहारा आभावी मद्यपान कुटुंबातील सदस्यांना आरोग्याच्या गंभीर प्रश्न उभा राहत आहे बहुतांशी आदिवासी आणि जाती जमातीची लोक मद्यपानासाठी काही लोक मिळणारी मजुरी घरातील भांडीकुंडी धान्य विकून कसातरी कुटुंब चरितार्थ चालवतात पण ग्रामीण भागात लहान-सहान दुखण्यावर सुद्धा योग्य उपचार घेण्याची कुवत असल्याने इतर लोकांची अवस्था दयनीय झाली आहे त्यामुळे मोठे मोठे आजारांना लोक बळी पडत आहेत

७.५) अंधश्रद्धा व अज्ञान

भारतीय समाजात अज्ञान अंधश्रद्धा बरोबर भरभरून आहे वेगवेगळे रोग होण्याची कारणे वेगळी आहेत त्यावर उपचार करण्याची पद्धत अज्ञानातून किती तरी मोठी माणसे बळी पडतात.

ग्रामीण भागात अंधश्रद्धेमुळे जास्त प्रमाणात स्त्रिया आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात आणि उपचार हा अंध श्रद्धा बाबा अंगारा या प्रकारे करतात शिक्षणाचे प्रसार कमी असल्यामुळे वैद्यांकडून रोगावर उपचार करतात आणि हा आजार बळावतो मरण पावल्यास हे लोक समाजात गेल्या जन्मीच्या पापाचे परिणाम भोग आहेत असे स्वतःचे नशीब वाईट आहे असं स्वतःला दोष देऊन ते सहन करतात मानसिक रोगासाठी कधी कधी देखील नवस अंगारे साधू यांच्याकडे उपचार केला जातो मानसिक आजारासाठी संकल्पना अजूनही भूत पिताशा सारख्या झपाटलेले याचा तज्ञांचा सल्ला घेतला जातो.

परिसर स्वच्छतेच अभाव

जवळपासच्या भागात मल, कचरा,सांडपाणी यांपासून मुक्त आणि स्वच्छ ठेवण्याने रोगांपासून बचाव होतो. वापरलेले पाणी एकत्र करण्यासाठी एक खड्डा खणावा ज्यायोगे हे पाणी किचन गार्डन किंवा शेतांकडे पाठविले जाऊ शकेल.

कीटकनाशक आणि औषध सारख्या रसायनांची एक अत्यंत अल्प मात्रा देखील खायपदार्थ, हात किंवा पाय किंवा पाण्यात मिसळले गेल्यास घातक ठरू शकते. रसायनांचे काम करतांना वापरलेले कपडे आणि घरगुती वापराच्या पाण्याजवळ धुऊ नये.

मोखाडा तालुक्यात ठोळपाडा या ठिकाणी गावतील सर्व जणांना उलटी जुलाब सुरु झाले कुटूंबातील सर्व सदस्यांना हा त्रास झाला होता तत्काळ आरोग्य विभागाने धाव घेवून प्राथमिक आरोग्य केंद्र खोडाळा येथे उपचार केला. काही लोकांना जिल्हा रुग्णालय नाशिक येथे पाठवण्यात आले. परिस्थिती नियंत्रीत आणली .

➤ ग्रामीण भागातील कचरा

ग्रामीण भागात सहसा उघड्यावर कचरा टकला जातो आपण त्यास शेणकई (उकिरडा) गावच्या सुर्वातातीस प्लास्टिकचे साम्राज्य दिसते. शेळी च्या लेंड्या, चारा, टाकावू भाग गोठ्यातील घाण कचरा यांचे प्रमाण जास्त असते. कचऱ्याची ढीग घरा जवळ तयार करतात शेण ,मुलमुत्र जमा होतात त्या मुळे दुर्गंधी पसरलेली असते तसेच माशा ,जंतू,डास यांचा प्रादुर्भाव वाढतो. परिणाम आरोग्यावर होतो.

➤ सांड पाण्याची व्यवस्था

पालघर जिल्ह्यात अजूनही काही प्रमाणात गावात सांडपाणी व्यवस्था तयार केली जात नाही परिणामी सर्व पाणी रोडवर येते किवा घराजवळ साचते डासांचा प्रदूषाव वाढतो साथीचे आजार होतात. आंधोळीचे पाणी, वापरण्याचे पाणी असेच टाकून दिले जातात.

➤ शेतात सेंद्रिय खताचा वापर

आपले उत्पन्न वाढावे जास्त प्रमाणात पिक यावे म्हणून या भागात रासायनिक कटाचा मारा केला जातो .एकाने दोन गोणी खात मारले तर दुसरा तीन मारतो याचा परिणाम मानवी आरोग्यावर होतो.

➤ पिण्याचे पाणी

पालघर जिल्ह्यात पिण्याच्या पाण्याच्या समस्या दुर्भक्ष आहे.जानेवारी महिन्यापासून मोखाडा तालुक्यात पाण्याची टंचाई सुरु झाले आहेत . पाण्यामुळे साथीच्या आजारांचे थैमान घातले होते .

आरोग्याच्या दृष्टीने स्वच्छतेचे महत्त्व

आरोग्याचा अर्थ रोगापासून सुटका करणे तसेच होणार्या माणसाच्या शरीरातील सर्व अवयव चांगल्या प्रकारे काम करू शकतो. मनाला शांती मिळते यासाठी वैयक्तिक स्वच्छता राखणे आवश्यक आहे .

वैयक्तिक आरोग्य

आरोग्य विषयक नियमांची पालन केले नाही तर आरोग्य विभागाचे प्रयत्न अपयशी ठरतात मानवी जीवनाच्या सवयीवर मानवी आरोग्य अवलंबून असते म्हणून लहान असल्यापासून चांगल्या सवयी असणे आवश्यक असते खाण्यापिण्याच्या वेळा नियमित असाव्यात दुषित खाद्य पेय टाळावे पाणी गाळून उकळून वापरावे. मलोत्सारी सवय वैयक्तिक स्वास्थ्य रक्षणासाठी उपयोगी येतात .

राहत्या ठिकाणी व परिसर स्वच्छता ठेवणे उदीर, ढेकुण,पिसवा ,झुरळे होऊ नये या करिता प्रयत्न करणे समाजाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. संसर्ग जन्य रोगाची माहिती स्थानिक आरोग्य यंत्रनेला कळविणे गरजेचे आहे . आपण तसे नाही केले तर समाजासाठी विघातक होते.

सार्वजनिक आरोग्य

रोग प्रतिकारक उपाययोजना राबवून विघातक असणाऱ्या गोष्टींचे निर्मूलन करणे सार्वजनिक स्वस्थ्याची मुलतत्वे

- राहण्याची जागेची निवड करणे.
- शुद्ध हवा, पाणी व खाद्य पेय उपलब्ध होतील अशी उपाय योजना करणे.
- केरकचरा ,मुलमुत्र ,सांडपाणी यांची योग्य विल्हेवाट करावी.
- माशा, डास ,उदीर, पिसवा रोग वहातुकीचे निर्मूलन करावे.
- रोगराई होवू नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय करावा.
- यात्रा, बाजार, सार्वजनिक ठिकाणी आरोग्य विषयक दक्षता घेणे.
- आरोग्यमय जीवनाचे महत्त्व पटविण्यासाठी प्रचार व प्रसार करावा.

संदर्भ सूची

1. वर्तमान पत्र पुण्यनगरी.
2. संदर्भ ग्रंथ.
3. गुगल वरील माहिती.

**International Journal of Multidisciplinary
Research and Technology**

ISSN 2582-7359 | Peer Reviewed Journal, Impact Factor 6.325

TARAN PUBLICATION

www.ijmrtjournal.com